

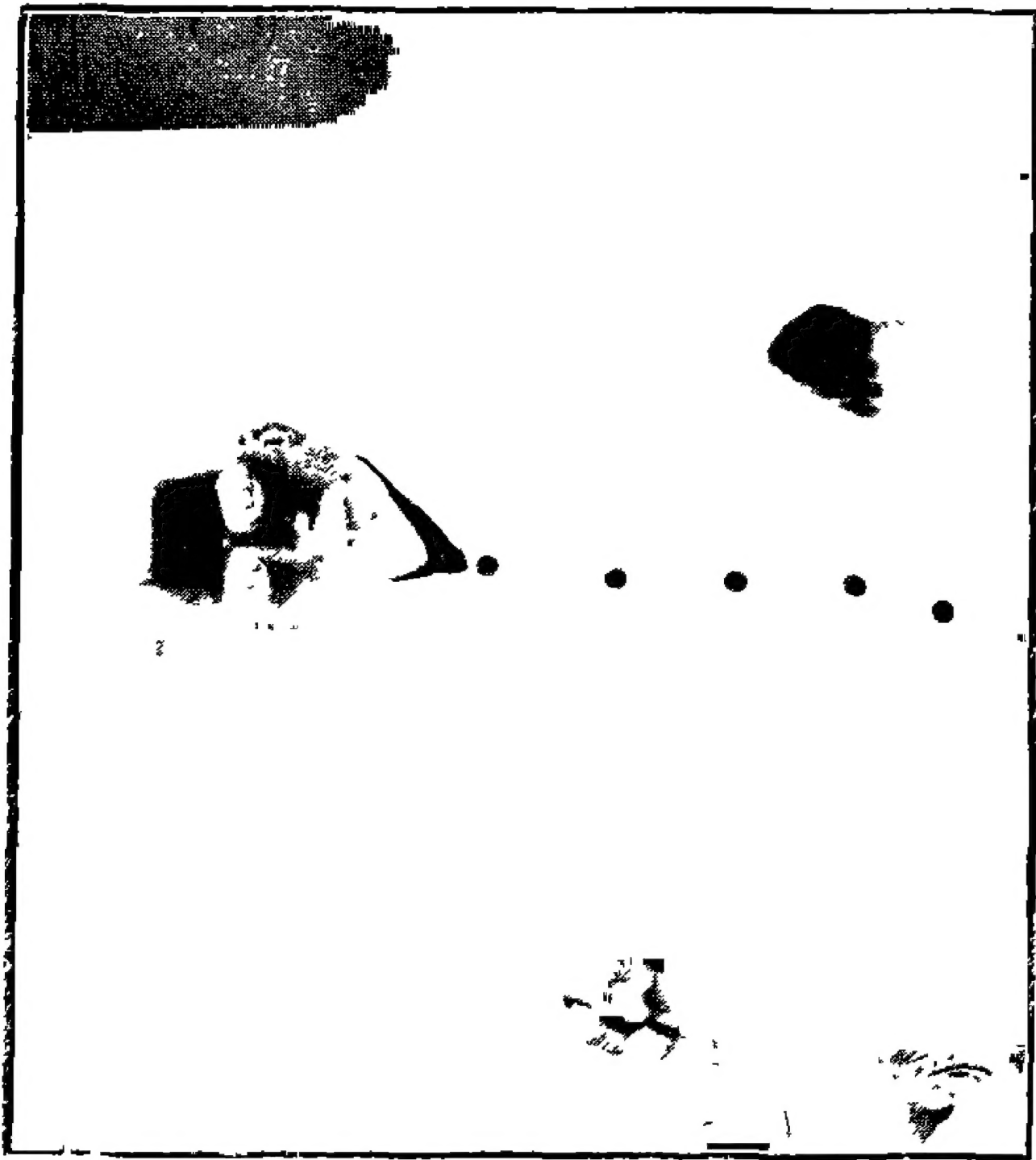
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૮૮૭૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રાજેન્દ્રચંદ્ર

વિષય ૬ - ૩

સામયિક — પરિણામ મહિનાના.

સ્નેહલગ્ન યાને સાધ્વી સરોજ.

લેખક:—

પરિખ સોમચંદ મણિલાલ,
વિસનગર,
તે

મીલોના બંધન, મહારાષ્ટ્રવીર નાટક, સ્વરાજ્યવીર કાવ્ય,
મધુરી મોજ, વીગેરેના કર્તા.

—સચિત્ર આવૃત્તિ—

મુખ્ય એજન્ટ:

બે ઘડી મોજ બુક સ્ટોલ,
એમ. પી. બારીયા બિલ્ડીંગ,
પાયધુની, મુંબાઈ, ડ.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રથમાવૃત્તિ
પ્રત ૧૦૦૦
સને ૧૯૨૬

પ્રકાશક:
પરિખ સોમચંદ મણિલાલ,
જુની હનુમાન ગલી, કાલ્યાદેવી રોડ,
મુંબાઈ, ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૦૧૮/૧૯
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ

અંથ સ્વામિત્વના સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધિન છે.

મગનલાલ જગજીવનદાસે
૨૨, નાગદેવી સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ, ૩.
શ્રી 'સરસ્વતી' છાપખાનામાં છાપ્યું.

સ્મરણાર્પણ પત્રિકા.

સંસારના મુખદુ ખાતો અનુભવ કર્યા વિના, યુવાવ-
સ્થામાં પરલોક ગમન કરનાર, સ્વ. સા. કાન્તાજીદેવ
મણીયારના સ્મરણાર્થે મદારી આ નમ્ર દ્રુતિ
અર્પણ કરું છું

સોમચંદ.

પ્રવેશક .

લેખક:

રા. સાદીક

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ, બહાદુરશાહ ઝફર મહાત્મા

શેખ સા'દી, વીગેરેના કર્તા તથા

સહતંત્રી: બે ઘડી મોજ, મુખાષ્ટ.

પ્રવેશક

પ્રગતિના યુગમાં માત્ર કવિતા એટલે સાહિત્ય એવી જીના કાળની માન્યતા અદ્રશ્ય થઈ છે. જીના કાળની એ માન્યતાનું કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે ભાષાનો પ્રચાર કે વિકાસ કાવ્યદ્વારા થતો હતો. અર્થાત કોઈ પણ ભાષામાં ગદ્ય પહેલાં પદ્યનું જન્મ થતું હતું, તેથીજ માત્ર પદ્યને સાહિત્યની ઉપાધી અપાઈ હતી, પણ હવે તેવું નથી રહ્યું. દરેક ભાષા પોતાના રૂપ સ્વરૂપને બદલતી સ્થાયી ને બળવાન બનતી જાય છે, આપણી ગુજરાતી ગોવર્ધન, ગાંધી ને કનૈયાલાલ ગદ્યથી નૃસિંહ, પ્રેમાનંદ ને બળદારના પદ્યથી સમૃદ્ધ થતી જાય છે, થઈ છે. આ યુગમાં માત્ર પદ્યજ સાહિત્ય ગણાય એ સકુચિત માન્યતા દૂર થઈ છે; એટલે પદ્યની સાથે ગદ્યનોએ સ્વીકાર સાહિત્યમાં કરાયો છે.

ગદ્ય સાહિત્યમાં નવલને ઉચ્ચ સ્થાન છે. ગુજરાતી વાંચનારાઓ સમક્ષ સાધ્વી સરોજ એ દ્રુત નવલ છે ગદ્ય સાહિત્ય છે.

નવલિકામાં લેખકને અવકાશ ઓછો હોવાથી તેમાં વિચારોનું પ્રથકરણ કરી શકાતું નથી, અર્થાત એમાં ભાવના, લાગણી કે ઉર્મિ પ્રધાન અને વિચાર વિવેચના ગાણુ હોય છે. નવલિકામાં લેખક પોતાને કહેવાનું કહી શકતો નથી. નવલમાં તેમ કરી શકે છે. રાં સોમચંદ પરિખે સાધ્વી સરોજમાં કહેવાનું કહ્યું છે. પોતાના વિચારોને નવલના નાયક નાયિકાઓ દ્વારા ચર્ચા તેનું પ્રથકરણ કર્યું છે.

લેખકની વિચાર બુદ્ધિ જો તીવ્ર અને બળવાન હોય તો તે માત્ર લાગણીના જુલે જુલતો નથી, કે લાગણીના ચીલે ચાલતો નથી. લાગણી દોરે છે, શિખરે ચડાવે છે તેમ પાડીએ શકે છે વિચાર-બુદ્ધિ સખળ હોય તો તેમ થઈ શકતું નથી લેખક સુવિચારે ચડે છે-પડતો નથી. લાગણી આશા જેવી અંધમસ્ત છે, તેને પરિણામની પરવા હોતી નથી. રાં ભાઈ સોમચંદની સાધ્વી સરોજમાં વિચાર છે સાથે લાગણી પણ છે એ એમના નવલના પાત્રો વ્યક્ત કરે છે. એમના વિચારોનો સ્વીકાર કરવો કે એમની લાગણીઓની કદર કરવી તે વાચકોની તુલના ને ન્યાયબુદ્ધિનું કામ છે.

રાં ભાઈ સોમચંદ સાહિત્યના રસીયા ખરા; પણ લેખક જીવન ગુજરવું એ એમનો વર્તમાન વ્યવસાય ન હોવાથી પોતાની નવલમાં કલાને ધ્યાન આપી શક્યા નથી અને એ વાંક એમનો નહીં પણ ધંધાથી, હિસાબકિતાબી જીવનનો છે. જેની વાચકોએ પોતાને

શામે એવી ઉદારતાએ ક્ષમા કરવી ઘટે. આપણે એમને ક્ષમા કરીએ તો તેના બદલામાં ૨૦ લાખ સોમચંદ આથીએ વધુ સફળ, સુંદર, ને કલામય સાહિત્ય પ્રસાદી આપે એવી આશા અસ્થાને નહી ગણાય.

વાર્તાના ગુણદોષમાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી, પરંતુ એટલું તો જરૂર કહીશ કે એમની વાર્તાનો હેતુ (ઉદ્દેશ) મનનીય છે. ગુજરાતી આલમ આ કૃતિને વધાવી એમથી ગ્રહણ કરવાનું ગ્રહણ કરશે એવી આશા શું હું ન રાખી શકું?

મુબાઈ, તા. ૨-૭-૨૬.

સાદીક

નિવેદન

શું લખું ? લખવાનું નવલમા લખ્યું છે. એથી વિશેષ મારે કહેવાનું શું હોઈ શકે ? મનુષ્ય તરીકેનું જીવન આપવા ઇશ્વરનો આભારી એક નવલ માટે એનો શો વિશેષ આભાર માને ? આખું જીવન એને આભારીજ છે.

હા ! જે બોલ કહેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા બૂલી શકું તેમ નથી; અને તે એ કે મારી આ નમ્ર સાહિત્યકૃતિ ખૂબ પાડવામાં સહાનુભૂત થવા બદલ લાઈ શાયદાનો તેમજ સવેળા ચિત્રો દોરી આપનાર યુવાન ચિત્રકાર રા. જગમોહન મિસ્ત્રીનો અને ઉત્સાહથી આ પુસ્તકને વધુ શોભાવવા માટે ચિત્ર દોરી ભેટ આપનાર રા. નારાયણલાલ પરિખનો અને આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર રા. જેઠાલાલ મહેતાનો આભારી છું.

આ નવલ માટે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક, જે ઘડી મોજના સહતંત્રી મારા સ્નેહી રા. ભાઈ સાદીકે મહત્વપૂર્ણ પ્રવેશક લખી આપી મારાપર જે ઉપકાર કર્યો છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું.

મુખાઈ,
તા. ૩-૭-૧૯૨૬. }

સોમચંદ

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧—કુલમાળા કે વરમાળા?	૧
,, ૨—સ્નેહી ૫ ખીડાં	૭
,, ૩—જ્યોતિશકાન્ત	૧૩
,, ૪—સ્નેહલક્ષ્મી સાહ લાખનુ અભિદાન	૨૦
,, ૫—સ્નેહલક્ષ્મી સંસાર	૨૬
,, ૬—પતિકાજે ભીખ... ..	૩૩
,, ૭—ધાયલ મધુકર	૩૯
,, ૮—ચાલુ	૪૪
,, ૯—કરોડાધિપતિ મધુકર	૫૬
,, ૧૦—મધુકરનો ભેદી જીવનવૃત્તાત	૬૧
,, ૧૧—લક્ષ્મીમંડપ કે શયતાની જાળ	૬૬
,, ૧૨—રોશનઆરા કે લલિતા?	૭૪
,, ૧૩—રમેશચન્દ્રની યોજના	૮૧
,, ૧૪—હા, વિષ એજ સુધા	૮૮
,, ૧૫—સ્નેહાળ માતા	૯૩
,, ૧૬—વીંટીનુ ઇનામ કે લક્ષ્મી એધાણ?	૧૦૦
,, ૧૭—જીવન નોકાનો સુકાની	૧૧૦
,, ૧૮—હિરાજીનો આત્મભાગ	૧૧૬
,, ૧૯—કળામંદિર યાને સરલા સ્મારક	૧૩૭
,, ૨૦—અણધાર્યા મીલન	૧૪૨
,, ૨૧—પૂર્ણાહુતિ	૧૬૧

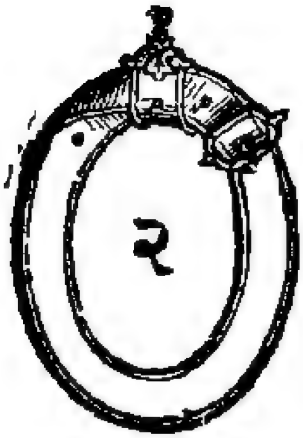

સ્નેહલત્ર યાને સાધ્વી સરોજ.

પ્રકરણ પહેલું.

દુલમાળા કે વરમાળા ?

“ સાચાં સ્નેહી દેવાંશી છે, ઘરે અમરાપુરી તે ઉતારતા,
નિજ સ્નેહી કાળે પ્રાણુઅર્પી, સ્વર્ગને શોભાવતા;
સાચાં સ્નેહીને દરકાર ના, ધન વૈભવ કે આલમતણી,
જે હરનીશ પુજે સ્નેહીને, પ્રેમે ઉતારે આરતી.”

ત્નાગર સાગરની શિતળ લહેરો આવી રહી હતી.
સંધ્યાના દિવ્ય રંગો આસમાનને શોભાવી રહ્યા
હતા. મોટરો ને ગાડીઘોડાની ગિડદિથી મુંબાઇની
માનીતી ચોપાટી ચીકાર થઇ ગઇ હતી. ચોપાટીપર આવેલા
એક બંગલામાં નવયુવાને સાઇકલપર બેસી પ્રવેશ કર્યો, ને

બંગલાની પાછળની બાજુએ આવેલા સુશોભીત બગીચામાં પોતાની સાઘકલને વાળી; બગીચામાં પ્હોંચતાં સાઘકલને એક બાંકડા સાથે રાખી ચારે તરફ પોતાની નજર નાંખી, ત્યાં એક નિર્દોષ બાળિકા બાંકડાપર બેસી ફુલની માળા બનાવી રહી હતી.

નવયુવાન ધીમે પગલે તેની પાછળ ગયો ને ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી તેવડે બાળિકાની આંખો દાબી દીધી.

બાળિકા ગભરાઈ જઈ બોલી હતી—“રમેશચન્દ્ર, મને આ તારી ટેવ બિલકુલ પસંદ નથી, તું હવે મને ના બોલાવીશ.”

આથી રમેશચન્દ્રને ઘણું માહું લાગ્યું. તેણે સરોજની આંખપરથી રૂમાલ લઈ લીધો, ને સરોજની બાજુમાં બેસી સરોજ સામે ઠપકાભરી આંખથી જોઈ રહ્યો. સરોજ બાળિકા મનમાં સમજી ગઈ કે રમેશચન્દ્રને માહું લાગ્યું છે, એમ વિચારી તેણે પોતાનો રંગ બદલી સ્મીત હાસ્ય કરતાં રમેશચન્દ્રનો હાથ ઝાલી કહ્યું—“રમેશ, આ ફુલમાળા કેવી છે? આ મધુરાં ફુલડાં શું કહે છે? સરોજના આ પ્રશ્નથી રમેશચન્દ્રે પોતાની દિલગીરી છુપાવી હસી પડી કહ્યું—“આ મધુરાં ફુલડાં કાચા સુતરના તારથી બંધાયેલ છે. તેઓ ખરતાં પણ સુગંધ દઈ કહે છે કે, “સ્વાર્થી લોઢા અમને તોડી પોતાના સ્વાર્થ ખાતર તેમના ગળામાં નાંખે છે, અમારી સુગંધના લોઢા માત્ર ભોગી બને છે, ને તે સુગંધ જતાં બીજેજ દિવસે અમારો તે લોઢા ત્યાગ કરે છે, છતાં અમે અમારો ધર્મ ચુકતાં નથી.”

‘આ પુલમાળા કે વરમાળા’.

સરોજ બાળિકા અતિ બુદ્ધિશાળી હતી, રમેશચન્દ્રના આર્મીક કટાક્ષને સમજી બોલી “રમેશ, બધાનાં હૃદય તેવાં હોતાં નથી સાંભળ:—

“જે સ્નેહે સીતા વરી, શ્રી પ્રભુરામને,
જે સ્નેહે દમયંતી વરી, નૈષધનાથને;
તે સ્નેહના સાગર મહી, સંસાર નૌકા આપણી તરે,
જેડવાં વિધી હાથ છે, અંતર ચહે, હું તારી તું મારો બને.”

સરોજે આટલું કહી સ્વહસ્તે ચુંથેલી પુષ્પમાળા રમેશચન્દ્રના ગળામાં નાખી દીધી. બન્નેના હૃદયમાં સ્નેહની ઉર્મીઓ આવી ગઈ, રમેશચન્દ્ર સરોજનો સુકોમળ હાથ હાથમાં લઈ, તેપર એક મધુરું ચુંબન લેતાં બોલ્યો,—“આ પુલ્કમાળા કે વરમાળા?” સરોજ બાળિકા શરમાઈ નીચું જોઈ રહી.

રમેશચન્દ્રને સરોજનું આજનું વર્તન નિરાળું લાગ્યું, ને સરોજ તરફ એકી ટસે જોઈ રહ્યો. હંમેશ કરતાં સરોજનું આજનું સૌંદર્ય તેને અનુપમ લાગ્યું, ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, “શું આ રંક જીવનપર સરોજનો આટલો બધો સ્નેહ?” “શું તેનો શ્રીમાન પિતા આ વાત કબુલ કરશે?” પણભરમાં રમેશચન્દ્રના મનમાં અનેક વિચારો પસાર થઈ ગયા, ને ફરી સરોજનો હાથ ઝાલી બોલ્યો. “સરોજ આ બે ઘડીનું સ્વપ્ન તો નથી?” બંનેની આંખમાં સ્નેહનાં અશ્રુ બિન્દુ ટપક્યાં. સરોજ અશ્રુ લુછતાં બોલી, “રમેશ, જે આપણો પ્રેમ સાચો હશે તો આ સ્વપ્નરૂપ લાગતી ઘડી પણ સત્ય થશે.” હવે જઈશું. મારા :

પિતાજી બહારથી બંગલામાં આવી ગયા હશે.. રમેશચન્દ્રને સરોજ આજે સ્નેહની દેવી લાસી, રમેશચન્દ્રે ફરી સરોજનો હાથ પ્રેમથી ચુમી કહ્યું “સરોજ, આ શુભ ઘડીનો સાક્ષી ઠાણુ?”

સરોજે હાથ છોડાવતાં “ફક્ત ઇશ્વર,” આટલું કહી સરોજબાળા હરિણીની ગતીએ પોતાના બંગલામાં ચાલી ગઇ.

સરોજના ગયા બાદ રમેશચન્દ્ર પણ, પોતાની સાઇકલ હાથમાં લઇ તેપર છલંગ મારી બેસી પવન વેગે પસાર થઇ ગયો.

પ્રિય વાંચક, તારા મનમાં એમ તો જરૂર થયું હશે કે, આ બંગલો કોનો? સરોજ કોણ? રમેશચન્દ્ર કોણ? તે જાણવાની તને તિવ્ર જીજ્ઞાસા જરૂર થઇ હશે, તો તારી તે આતુરતાને ન લંબાવતાં, આજ સ્થળે તને જણાવી દેવું, તે ઠીક ગણાય.

આપણી વાર્તાની નાયિકા સરોજ તે જાણીતા સુધારક રમાકાન્તની એકની એક પુત્રી હતી. આ બંગલો રમાકાન્ત બાબુનો હતો. જેમને પોતાની પત્નિના નામને ચિરસ્થાયી રાખવા તેનું નામ વસંત-વિહાર રાખ્યું હતું. રમાકાન્ત અલબેલી મુંબઇ નગરીનો અગ્રગણ્ય સુધારક હતો, ને સુધારકો તરફથી થતી મીટીંગોમાં ઘણી વખતે પ્રમુખપદે બિરાજતો હતો. જહેર કંડોમાં પોતાનો ફાળો પણ સારો આપતો હોવાથી મુંબઇમાં તેની પ્રતિષ્ઠા સારી જમી હતી. વળી લડાઈના દાયમમાં હાથ સારો લાગેલો હોવાથી તેની મીલકત સાઠ લાખ ઉપરાંત ગણાતી,

છતાં તેના ભવિષ્યની વારસ તો માત્ર સરોજ હતી. સરોજપર તેનો પ્રેમ અવર્ણનિય હતો. સરોજ સુન્દરતાની મુર્તિ હતી ને તેના મધુર હાસ્યે રમાકાન્ત ઘેલો. બની જતો ને કહેતો કે “ભવિષ્યમાં મારી સરોજ પણ સરોજની નાયકુ માફક નામ કાઢશે.” હાલ સરોજની ઉંમર બાર વર્ષની થઈ ચુકી હતી, હાલ તે હાઈસ્કૂલમાં પાંચમા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી હતી. રમાકાન્ત સરોજને ઢળવણી આપવા માટે ઘણો ખર્ચ કરતો, ને સરોજને અંગ્રેજી ઢળવણી ઉપરાંત અનુપમ સંગીત, વાજાંત્રકળામાં નિપુણતા, ચિત્રકામ વગેરે ચાલુ જમાનાને અનુસરી, અનુભવી શિક્ષીકાઓના હાથે શિક્ષણ અપાવતો હતો.

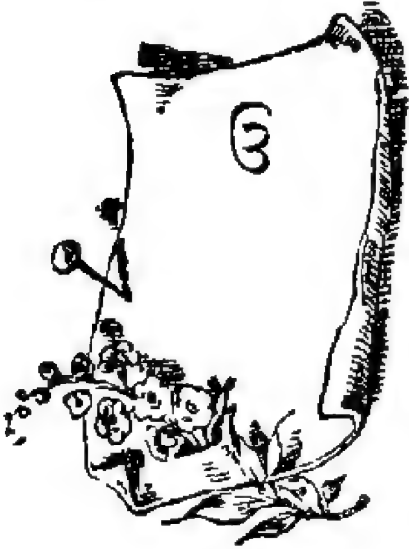
સરોજની માતા વાસન્તીમાં પણ અંગ્રેજી સંસ્કારો પડેલા હતા, એટલે રમાકાન્ત જે કરતો તે તેને ખરજ લાગતું. હવે આપણે રમેશચન્દ્ર તરફ વળીએ.

રમેશચન્દ્ર એક ગરીબ કુટુંબમાં જન્મેલો યુવક હતો. તેના માતાપિતા મરણ પામ્યાં હતાં. હાલ, તે પોતાના જ્ઞાતિ બન્ધુઓની મદદથી બોર્ડિંગમાં રહી મેટ્રીકનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની ઉંમર ફક્ત અઠાર વર્ષની હતી. તે દેખાવે પહેલવાન જેવો શરીરે કઢાવર હતો. તેનો ચહેરો લોહીથી ભરેલો, મોહક, સુન્દર ને આકર્ષક હતો. જોનાર તેને બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષનો કહેતા હતા.

એક વેળા સરોજબાળા સ્કુલમાં રીસેસ પડતાં, બહારના કંપાઉન્ડમાં બેસી, રોમીયો બુલ્લીયટ વાંચતી હતી, ત્યાં બે પારસી યુવાનોએ આવી તેની મશ્કરી કરવા માંડી તેવામાં રમેશચન્દ્ર ત્યાંથી પસાર થતો હતો, તેની નજર ત્યાં પડી. તેણે તે પારસી યુવકોપર ક્રોધાયમાન બની અઠેક તમાચો ઠોકી દીધો. લડાઇ સળગતાં રમેશચન્દ્રે બન્નેને મેથીપાક સારી રીતે ચખાડ્યો, જેથી બન્ને ભાગી ગયા. રમેશચન્દ્રનું આ અદ્ભૂત પ્રાક્રમ જોઇ સરોજના હૃદયમાં ભારે અસર થઇ. ત્યારથી બન્ને રબના ટાઇમમાં મળે, વાતો કરે ને દિવસે દિવસે બન્નેનો સ્નેહ એટલો બધો વધી ગયો કે, રાત્રિ દિવસ નિદ્રામાં બન્નેને એકબીજાનાં સ્વપ્ન આવવાં લાગ્યાં. બન્નેનું મન અભ્યાસમાંથી ઓછું થવા લાગ્યું, છતાં અત્યાર સુધીનો સ્નેહ સરોજના મનમાં બુદ્ધાજ પ્રકારનો હતો, ત્યારે રમેશચન્દ્ર તો તેને એક સ્નેહી તરીકે ચહાતો હતો, પણ આપણા પ્રથમના બગીચા વખતના મેલાપે સરોજે નવિન રંગ બતાવ્યો. રમેશચન્દ્રને ત્યારથી બબર પડી કે સરોજના સ્નેહમાં કંઈ બદલું છે. સરોજનો ચાહ હવે એક સ્નેહી તરીકેનો નથી, પણ આદર્શ હિન્દુ રમણીનો છે. તે પોતાની જાત મને અર્પી ચુકી છે, પણ તેનો શ્રીમાન બાપ રમાકાન્ત, મારા જેવા રંકને પોતાના જમાઇ તરીકે કબુલ રાખે, તે નેવનાં પાણી મોભે ચડવા જેવું રમેશચન્દ્રને લાગ્યું.

પ્રકરણ બીજું. સ્નેહી પંખીડાં.

“ માનસ સરોવરના હંસ પક્ષી, માતીનો ચારો ચરેઃ
સ્નેહી પંખીડાં ભેટી અરસપરસ, નિજ અનુભવની વાતો કરે.
પતિત પાવિનિ આસુરગંગા, હિમધ્વલની પુત્રી પ્યારી;
નિજસ્થાન ભુલી ઉતરી નીચે, તો આજ બની તે દુઃખીયારી.”

પલા બનાવને આજે છ વર્ષ વિતી ચુક્યાં છે.
સરોજે બી. એ ની પરીક્ષા પસાર કરી કૉલેજ
છોડી દીધી છે, તે હવે બાગિકા મટી નવચો-
વના અઢાર વર્ષની યુવતી બની છે. રમેશ-
ચન્દ્ર, બી. એ., એલ.એલ. બી ની પરીક્ષા
પસાર કરી માસિક રૂપિયા સવાસોથી બેન્કની નોકરીમાં જોડાઈ
ગયો છે. હવે બન્નેનું મળવું દુર્લભ થયું છે. માત્ર કાગળ
પત્રથી એકબીજાની ખુશાલીના સમાચાર આપે છે ને તેમ કર-
વામાં સુધારક રમાકાન્તના ઘરમાં જરાએ વાંધો નહોતો.

આજે રમાકાન્ત વાસન્તી સાથે પોતાના દિવાનખાનામાં
એક સુંદર હિંચકાપર બેઠો હતો. વાસન્તી રમાકાન્ત માટે
પાનનું બીડું બનાવી રહી હતી. સરોજ પોતાના દિવાનખાનામાં
મહાન કવિ ભવભૂતિનું માલતી-માધવ નામનું સંસ્કૃત નાટક
વાંચી રહી હતી. રમાકાન્તના મનમાં કંઈ વિચાર આવતાં

સરોજને યુમ મારી બોલાવી. સરોજ હાથમાં ચોપડી લઈ પિતા પાસે આવી ઉભી રહી.

રમાકાન્ત—“કેમ બહેન, તબીયત તો સારી છેને ? તું દિવસે દિવસે સુકાતી કેમ જાય છે ?”

સરોજ—“પિતાશ્રી, શરીર કંઈ થોડું આપણા હાથમાં છે ! તે ઘડીમાં ખીલે ને ઘડીમાં કરમાય, એ તો એમજ ચાલ્યા કરે.” સરોજે હૃદયનો ભેદ છુપાવી પિતાને આશ્વાસન આપ્યું.

વાસન્તી—“નહિ બહેન, તું અમને સાઈં મનાવે છે, બાકી તારા મનમાં તો ચિંતાનું કારણ જુદું છે.”

રમાકાન્ત—“બહેન, તારે શી કમીના છે ? તું પાણી માગે તો તને દુધ મળે તેમ છે. તારા મનની સકળ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા અમો તૈયાર છીએ, તો પછી તારું અંતઃકરણ તું શાને છુપાવે છે ? આ રમાકાન્તની તાકાત બહાર એવી એકપણ વસ્તુ નથી કે તારા માટે તારા એકજ બોલે લાવી હાજર ના કરી શકે. રમાકાન્તે પોતાના વૈભવની જાતેજ તારીફ કરી બતાવી.”

સરોજનું મુખ ઉતરી ગયું, તેને મન રમાકાન્તની સકળ સહાયબી રમેશચન્દ્રના સ્નેહની તુલનામાં તુચ્છ હતી, તેને તો રમેશચન્દ્રની લગની લાગી હતી, તેને સ્નેહની પીડા હતી. તે બિચારી રમાકાન્તને કેમ કહે ? તે પોતાની જાત, ને પોતાનું હૃદય રમેશચન્દ્રને અર્પી ચુકી હતી. પોતે સુધારકની પુત્રી હતી છતાં

હિન્દુસંસારની રમણી હતી. તે પોતાનું દૃઢ્ય એકાએક માતા-પિતાની મર્યાદાં તજી કેમ ખોલી શકે? સરોજ નીરૂત્તર ઉભીજ રહી.

વાસન્તી સમજી ગઈ કે સરોજના દૃઢ્યમાં કંઈ અવનવા ફેરફારો થયા છે. હવે પ્રથમની રમતીયાળ હસમુખી સરોજ રહી નથી. સ્ત્રી જાતજ સ્ત્રીજાતનું દૃઢ્ય વાંચી શકે. તેજ પ્રમાણે સ્નેહાળ માતા વાસન્તીએ પોતાની લાડકવાઈ પુત્રીનું દૃઢ્ય વાંચી, સરોજને છાતી સરસી ચાંપી આશ્વાસન આપ્યું. સરોજનું ચિત્ત અત્યારે અસ્થીર હતું. પોતાના હાથમાંની ચોપડી ટેબલ-પર મુકી માતાની સોડમાં ભરાઈ ગઈ. થોડીવાર સર્વ મૌન રહ્યાં.

રમાકાન્તે મૌન ભંગ કરતાં—“આજે મને બેચેની જેવું જણાય છે માટે જ્હેન ભટને કહે છે તિખી ચા બનાવી લાવે.”

સરોજ—“હુંજ હમણાં આપના માટે તૈયાર કરી લાવું છું.” આટલું કહી સરોજ સડસડાટ અંદરના રૂમમાં ચાલી ગઈ.

ભોળી સરોજને આજે વિધીએ મોટી થાપ આપી, તે પિતાની બેચેનીની વાત સાંભળી ધણાએ નોકરો તહેનાતમાં હાજર. છતાં જાતે ચા બનાવવાને ગઈ, પણ પોતાની ભુલનો ભોગ થઈ, ટેબલ પર માલતી-માધવના નાટકની જે ચોપડી રાખી ગઈ હતી તેમાંજ રમેશચન્દ્રનો ફોટો હતો તે વાત વિસરી ગઈ.

સરોજના ગયા ઢેડે વાસન્તીએ તે ચોપડી પોતાના હાથમાં વાંચવા લીધી, ને ઉઘાડતાંજ રમેશચન્દ્રનો ફોટો નીચે પડ્યો. ફોટો જોતાંજ વાસન્તી બોલી ઉઠી “જુવો, જુવો, આજ આપણી સરોજની બિમારીનું કારણ, બિચારી કેમ કહે? વાસન્તીએ સરોજની દયા ખાધ ફોટો રમાકાન્તને આપ્યો. રમાકાન્ત ફોટાને ધારી ધારી જોવા લાગ્યો ને મન સાથે અનેક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યો. આ માણસને કોઈ દિવસ મારી નજરે પણ દીઠો નથી, “આ શું નવાઈ?” શું સરોજ પોતાનું દિલ અંતે અર્પણ કીધું હશે?” “શું તે મારા મોભાને છાજતા દરજ્જાનો માણસ હશે?” રમાકાન્તના મગજમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા.

વાસન્તીએ રમાકાન્તની તે વિચારમાળાને તોડતાં કહ્યું “પ્રાણેશ, યૌવનના પુર પણ સરિતાના પુરની માફક રોક્યાં રહેતાં નથી. સરોજની ઉંમર અઠાર વર્ષની થઈ, છતાં આપે તેના માટે કદીએ કોઈ વિચાર કીધો છે? તેમાં જુદા સરોજની નથી પણ આપણી છે.”

રમાકાન્ત—“જહાલી, તારું કથન પણ અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. હવે વિલંબ કરવામાં સાર નથી. તેની પસંદગી પ્રમાણે તેને પરણાવી દેવામાંજ આપણી શોભા છે.”

આજ પળે સરોજ ચા લઈ આવી. પિતાના હાથમાં રમેશચન્દ્રનો ફોટો જોઈ સરોજ કંપી ઉઠી, હાથમાંથી ચાનો પ્યાલો પડી ગયો, આંખે અંધારાં આવી ગયાં.

આ જોઈ રમાકાન્ત—“બહેન ગભરાઈશ નહીં, શાન્ત થા-
આપણા સુધરેલા ધરમાં ગભરાવાનું કે શરમાવાનું ન હોય.

વાસન્તીએ ઉઠી સરોજને ઝાલી લીધી ને છાતી સાથે દાખી
આશ્વાસન આપતાં પુછ્યું—“બહેન આ કેણુ છે?”

સરોજ ગભરાયેલા સાદે બોલી—“મીં રમેશચન્દ્ર.”

વાસન્તીએ બીજે પ્રશ્ન કર્યો—“તે કંઈ જ્ઞાતિના છે?”

સરોજ—“આપણીજ જ્ઞાતિના.”

રમાકાન્તનો જીવ હવે હેઠો બેઠો ને પુછ્યું—“બહેન, તે
ક્યાં રહે છે?”

સરોજ—“ગીરગામ બેકરોડ.”

વાસન્તીએ ફરી ચોપડી હાથમાં લઈ તપાસી તો વળી
એક વિઝીટીંગ કાર્ડ મળી આવ્યો, તે લઈ રમાકાન્તને આપતાં—
“હ્યો આ મીં રમેશચન્દ્રના એડ્રેસનો કાર્ડ” રમાકાન્તે તે
વાંચી પોતાના ઢાટના ખીસામાં નાંખી કહ્યું “બહેન રાત્રિ ઘણી
વિતી છે માટે જ, નિરાંતે સુઈ રહે.”

સરોજ તરતજ પોતાના સુવાના રૂમમાં આવી બિછાનામાં
પડી. તેને આખી રાત્રિ ઉંઘ પણ ન આવી. પોતાની નિષ્કલંકીત
કીર્તિ રાતના બનાવથી ઝાંખી લાગી. માતા પિતાએ પોતાના
માટે કેવા વિચારો બાંધ્યા હશે; “શું તેઓ રમેશચન્દ્રને કબુલ

રાખશે?" "કબુલ ના રાખે તો મારે શું કરવું?" વિગેરે વિચારો તેના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. થોડીવાર તે પાછી શાન્ત થઈ જતી; વળી પાછી રમેશચન્દ્રને સંભારી પોતાનું દિલ ઉશ્કેરતી બોલી ઉઠતી, "બસ, વળી કરવું શું?" સ્નેહીના માટે મરવું; આ ભવે ના બને તો બીજા ભવે પણ રમેશચન્દ્રને વરવું, હા, બસ, એજ નિશ્ચય."

સરોજને સ્નેહી રમેશચન્દ્રનાં સ્વપ્ન આવવાં લાગ્યાં. રમેશચન્દ્ર સાથે સરોજ એક સ્ટીમ લૉચમાં ફરવા નિકળી છે, મંદમંદ વાયુ સરોજનો માથાપરનો છેડો ઉડાડી મુકે છે, તે જોઈ રમેશચન્દ્ર હસે છે. સરોજ મોજાંની છોળોથી ગભરાઈ રમેશચન્દ્રની બાથમાં ભરાઈ જાય છે, રમેશચન્દ્ર તેને આશ્વાસન આપે છે ત્યાં સ્ટીમ લૉચ એક ખડક સાથે અથડાય છે. સરોજ ગભરાઈ રમેશચન્દ્રને પકડવા જાય છે ત્યાં સરોજની સ્વપ્ન સૃષ્ટિ પુરી થઈ જતાં સરોજની આંખ ઉઘડી જાય છે. ન મળે સ્ટીમ લૉચ, કે ના મળે સ્નેહી રમેશચન્દ્ર! આખી રાત્રિ સરોજે તે કારમું સ્વપ્ન સંભારી અર્ધ જાગ્યા અર્ધ મિંચ્યા નયને પસાર કરી.

પ્રકરણ ત્રીજું. જ્યોતિશકાન્ત.

“પલટાવે વિધીના લેખો, જગતમાં કે નથી એવો;
ફરી દુનિયા બધે જુવો, જગતમાં કે નથી એવો.”

વાર થતાં બાહરવિનાં ઓજસભર્યાં કિરણો
સરોજના શયનગૃહમાં પથરાયાં, ત્યારે સરો-
જની આંખ ઉઘડી ગઈ, તેની આંખો ઉજ્જ-
ગરાથી સુજેલી હતી, તેની પાંપણો ઉપરથી
જેનારને સ્પષ્ટ માલુમ પડતું હતું કે તેણે
આખી રાત્રિ સ્નેહનાં અશ્રુ સાર્યાં હશે. જ્યારે
ધરની કામ કરનાર બાહ્યે આવી તેને ઉઠાડી ત્યારે ઉઠી રોજના
કાર્યક્રમમાં પડી.

આજે રવિવાર હતો એટલે રમાકાન્ત ધરેજ હતો. રમા-
કાન્તનું દિવાનખાનું કોઈ રજવાડી દિવાનખાનાને બુલાવે તેવું
હતું. તેમાં મોટા આર્ટિસ્ટ પાસે મોંઢે માગ્યા દામ આપીને
ચાલુ જમાનાને અનુસરતા દુનિયાના મહાન પુરૂષોના ફોટાઓ
ખરીદીને ટાંગવામાં આવ્યા હતા. ઇલેક્ટ્રીક ફરનીચર હંચામાં
હંચી-કંઠાલીટીનું તેમાં રાખવામાં આવ્યું હતું, જે જેનારની
આંખોને આંજી નાંખતું હતું. હંચા ઇટાલીઅન આરસના
ટેબલોપર ઇંગ્લીશ ઢબથી રૂપાના કુંડાઓમાં ઉગાડવામાં આવેલાં

ઝાડો જ્યારે મંદમંદ હવાથી ડોલતાં, ત્યારે જોનારની આંખ સામે પુરાણી રોમન સહાયખીની યાદી ખડી થતી હતી. જ્યારે જ્યારે સુધારકોમાં હાઉસ ડેકોરેશનની વાતો થતી, ત્યારે સૌ ઢાઢ કહેતા કે “મુંબાઈમાં પેરીસની સ્ટાઇલનું મકાન જોવું હોય તો રમાકાન્તનું વસંત-વિહાર જુવો.”

બપોરના રમાકાન્ત પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો, ત્યાં ટેલીફોનની ધંટડી વાગી; ત્યારે રમાકાન્તે સરોજને ટેલીફોન સાંભળવા કહ્યું.” સરોજે ટેલીફોન હાથમાં લીધો ને પુછ્યું “આપનું નામ?”

જવાબ મળ્યો “મારું નામ રમેશચન્દ્ર.” રમેશચન્દ્રનું નામ સાંભળી સરોજના હૃદયમાં ઝણઝણાટ થયો, ત્યાં સામે પશ્ચ થયો “આપનું નામ!”

સરોજે શરમાઈ—“મારા નામનું આપને શું છે કામ,” આપને કહેવું હોય તે કહોને.”

રમેશચન્દ્ર—“વાહ? નામ જાણ્યા સિવાય વાત થાય કે, આપનો અવાજ તો સરોજ બાળિકાના જેવોજ લાગે છે ને શું.”

સરોજે હસી પડી—“હવે શાની બાળિકા! એલાવ, કહોજી હું પોતેજ સરોજ છું.”

રમેશચન્દ્ર—“થેન્ક યુ, મીસ સરોજ હવે ટેલીફોન છોડશે નહિ, સાંભળો, આપના પિતાજીએ મને આપને ત્યાં

સ્ટા. ૫ વાગે મળવા બોલાવેલ છે. આજે આપણા ભાગ્યની પરીક્ષા છે, માટે તમે પણ તે વખતે હાજર રહેજો. હવે આપના પિતાશ્રીને કહો કે તમારો કાર્ડ મળ્યો છે ને હું આપની મુલાકાતે સ્ટા. ૫ વાગે જરૂર આવીશ.”

આ સાંભળી સરોજના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આપ જરૂર પધારજો કહી ટેલીફોન મુકી દીધો, ને પિતાને સર્વ વાત કહી પોતાના દિવાનખાનામાં ચાલી આવી. તેનું મન આજે રમેશચન્દ્રને મળવા આતુર થઈ ગયું હતું. ક્યારે પાંચ વાગે, ક્યારે રમેશચન્દ્ર આવે, એવા વિચારો તેના મનમાં થયા કરતા હતા. તેની નજર વારે ઘડીએ ઘડીઆળ તરફ જતી હતી. તેને મન આજે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો હતો. તેણે પોતાનું કપાટ ખોલી નવિન વસ્ત્ર-અલંકારો ધારણ કર્યા. રોજની ઉદાસી આજે જતી રહી. તે વારે ઘડીએ બારીએ આવી બેતી ને કહેતી કે “હજીએ કલાક બાકી છે, વળી ઘડીઆળ પણ ધીમી ચાલે છે, તેને પણ મારી દયા ક્યાં આવે છે.”

સરોજ પાછી રમાકાન્તના દિવાનખાનામાં આવી ત્યાં રમાકાન્ત એક વયોવૃદ્ધ બેડે વાતો કરતા હતા. સરોજે તેમને તુરત ઓળખી લીધા કે પોતાના પિતાના મિત્ર આ તો જ્યોતિશકાન્ત છે.

પ્રિય વાંચક, તને પણ આ વૃદ્ધ જ્યોતિશકાન્તની ઓળખાણ આપવાની ખાસ જરૂર છે. જ્યોતિશકાન્ત મહા-

રાજ પોતાને જ્યોતિષ વિદ્યાના પ્રોફેસર તરીકે ઓળખાવતા હતા, ને તેઓ ભૂતકાળ ને ભવિષ્યના બનાવો દરેક વ્યક્તિની હસ્ત-રેખાઓપરથી કહેતા હતા. તેમનાપર રમાકાન્તની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. લડાઈના ટાઇમમાં તે કેટલી લંબાશે, ને બજારમાં તેની ટેવી અસર થશે, અમુક ચીજોના ભાવ વધશે કે ઘટશે તે સર્વનો વર્તારો તેમણે કહેલો, ને રમાકાન્તને તે કહેલો, તેથી રમાકાન્તને વેપારમાં ઘણો સારો લાભ થયેલો; એટલે રમાકાન્ત સુધારક હોવા છતાં જ્યોતિષકાન્તનો અનુયાયી બન્યો હતો. જ્યોતિષકાન્ત મહારાજ કયા દેશના વતની હતા, તે તો ખુદ રમાકાન્ત પણ જાણતો હતો નહિ. તે માટે રમાકાન્તે જ્યોતિષકાન્ત મહારાજને પુછેલું પણ ખરું, છતાં તેમાં તો નિરાશાજ મળેલી. તેમને રહેવાનું પણ ચોક્કસ ઠેકાણું નહોતું તેઓ દેશાટન કરતા ને વર્ષમાં બે ત્રણ વખત રમાકાન્તને મળી જતા, ને રમાકાન્ત તેમની પાછલની સેવાની કદર કરતો હતો.

આજે તે અચાનક આવી લાગેલા હતા. તેમની સાથે રમાકાન્ત કંઈ ખાનગી વાત કરી રહ્યો હતો. સરોજે જ્યોતિષકાન્તને જોયા ને તરતજ દિવાનખાનામાંથી પાછી ફરી, પણ તેના કાને જ્યોતિષકાન્તના એટલા શબ્દો પડ્યા કે, “તે આવે એટલે હું તેની હસ્તરેખાઓ જોઈનેજ લશ્મ માટે અભિપ્રાય આપી શકું.” સરોજને જ્યોતિષકાન્તના આ શબ્દો ઝેર જેવા લાગ્યા. તેનો આનંદ ઉડી ગયો, ત્યાં તો પાંચના ટોકારા સંભળાયા.

સરોજ બારીએ ઉભી રહી આતુર નયને ંહાલાને અભિનંદન આપવા તૈયાર થઈ, ત્યાં તો રમેશચન્દ્ર સાઘકલપર બેસી આવી લાગ્યો.

સરોજનું હૈડું આનંદથી નાચવા લાગ્યું. સરોજે માથાની કુલવેણીમાંથી એક ગુલાબનું ફુલ તોડી, તે રમેશચન્દ્ર પર ફેંક્યું. રમેશચન્દ્ર સરોજને જોઈ હસ્યો. બન્નેની આંખો એક પળભર માટે મળી બન્નેના હૃદયમાં એકબીજાના ચિત્રો મૂર્તિમંત થયાં. સરોજ નીચે આવી રમેશચન્દ્રનું સ્વાગત કર્યું, ને લેવાને આ સમાચાર શેઠને જણાવવા કહ્યું. લેયાએ રમાકાન્તને ખબર આપી. રમાકાન્તે સામા આવી રમેશચન્દ્ર સાથે હાથ મીલાવ્યો, ને બન્ને સાથે સાથે દિવાનખાનામાં આવ્યા. પાછળથી વાસન્તી તથા સરોજ પણ આવ્યાં, ને આખું કુટુંબ દિવાનખાનામાં ભેળું થયું.

રમેશચન્દ્રને જોઈ વાસન્તીને ઘણો આનંદ થયો, ને તે મનમાં સરોજને, તેની પસંદગી માટે ધન્યવાદ આપવા લાગી. રમાકાન્તે રમેશચન્દ્રને ઘણા પ્રશ્નો પુછ્યા, તેના રમેશચન્દ્રે બાહોશીપૂર્વક જવાબ આપ્યા. રમાકાન્તે બાણ્યું કે, રમેશચન્દ્ર પોતાની જ્ઞાતિનો છે, તેનાં માતા પિતા મરણ પામ્યાં છે, તેનો બી. એ, એલ. એલ બી. સુધીનો અભ્યાસ છે ને ખામીમાં ખામી માત્ર ધનની છે, પણ તે તેને મન અગત્યનો સવાલ ન હતો. એટલે રમાકાન્તે જ્યોતિશકાન્ત મહારાજના કાનમાં કંઈ

કહ્યું, ત્યારે જ્યોતિશકાન્ત મહારાજે રમેશચન્દ્ર પાસે તેનો જમણો હાથ જોવા માગ્યો. રમેશચન્દ્ર મનમાં તો ચિડાયો, પણ શરમથી યોદ્ધી ન શક્યો, ને પોતાનો જમણો હાથ લંબાવ્યો.

રમેશચન્દ્રનો હાથ જોતાં જ્યોતિશકાન્ત મહારાજ ચમકી ગયા, ને હાથ જોવો મુકી દઇ વિચારમાં પડી ગયા.

રમાકાન્ત—“ઠેમ મહારાજ આમ ! રેખાઓમાં કંઈ આશ્ચર્ય જોવું છે !”

જ્યોતિશકાન્ત મહારાજની આંખોમાંથી, દડદડ આંસુ નિકળી પડ્યાં; આથી રમાકાન્ત ને વાસન્તી ગભરાઇ ગયાં ને કહ્યું, “પણ મહારાજ કહો તો ખરા કે છે શું !”

જ્યોતિશકાન્તે કહ્યું, “જ્યારે તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સાંભળો:—”

“આ લગ્નનું ભવિષ્ય સારું નથી, લગ્ન પછી બીજેજ વર્ષે આ ભાઈની બિમારી વધી પડશે; ને ત્રણ વર્ષ સુધી શનિ તેને પીડા કરશે. ને જો તેમાંથી તે બચી જશે, તો પછી તે ધનવાન, સુખી, અને પરોપકારી દેશભક્ત થશે, ને તેની નામના અખિલ ભારતવર્ષમાં ગવાશે.”

જ્યોતિશકાન્તના શબ્દોએ, સરોજ અને રમેશચન્દ્રના હૃદયમાં કાતિલ ખંજર માર્યું. રમેશચન્દ્રના માથે બંધે વિજ-

જીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેવું થયું, ને એકદમ જવાની રજા માગી. રમાકાન્તે રજા આપતાં કહ્યું, "ભલે પધારો, પ્રસંગ પડે આપને બોલાવીશ."

રમેશચન્દ્ર દિવાનખાનું છોડી ચાલ્યો ગયો. સરોજ અત્યાર સુધી નીચું મુખ કરી જ્યોતિશકાન્તના બોલપર વિચાર કરી રહી હતી, તેણે ઉંચું જોયું તો, રમેશચન્દ્ર દિવાનખાનામાં મળે નહિ, તેણે મન સાથે વિચાર્યું કે, જરૂર ક્રોધાવેશમાં અને નિરાશામાં રમેશચન્દ્ર કંઈ નવાબુની કરી નાખશે, માટે મારે જરૂર તેની પાછળ જવું જોઈએ. આવો વિચાર કરી તરતજ તે દિવાનખાનામાંથી બહાર નિકળી ખંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં આવી.

પ્રકરણ ચોથું.

સ્નેહલગ્નમાં સાઠ લાખનું બળિદાન.

“ દિપક તેજમાં પતંગ બળે, સારસ પુઠળ સારસી પાડે કાચ,
મધુરા સંગીત સાજમાં, મણીધરનું મૃત્યુ થાય;
ચાતક સદા તરસ્યું રહે, શ્વાતિ બિન્દુ ચહાય,
અલી ભુલી ભાન, નિજ પ્રેમી માટે કાષ્ટમાં પુરાય;
કલાપી સદા અલાપી રહે, નિજ પ્રેમીનાં ગીતો,
પ્રભુએ પ્રેમી હૃદયમાં, અમર કુંપને ઢાળી દીધો.”

રોજ નીચે ઉતરી પોતાના મોટર ડ્રાઇવર પાસે
મોટર મંગાવી તેમાં બેસી મોટર ચર્નિરોડ તરફ
હંકાવી. રમેશચન્દ્ર સાઠકલપર બેસી બંગ-
લામાંથી નિકળી ચોપાટીપર આવ્યો, ત્યાં
સાઠકલને પંકચર પડ્યું, તેથી તે સાઠકલ-
પરથી નીચે ઉતરી એક બાંક સાથે સાઠકલ ઠેરવી, બાંકપર
બેસી પોતાના કિસ્મતને હજારો ફિટકાર દેવા લાગ્યો. “સરોજ,
સરોજ, તારા વિના હવે હું જીવી શું કરું? તારા વિના મારું
જીવન નકામું છે. શું તું પણ, જ્યોતિશકાન્તના બોલને સાચ
માની મને તજ દઇશ?” ત્યાં તે અવાજ આવ્યો કે,—“બહાલા
સરોજ તો આપની ક્યારનીએ થઇ ચુકી છે.” રમેશચન્દ્ર સરો

જને જોઈ ચમક્યો, “શું તું મારી મશ્કરી કરવા અહિં આવી છે? સરોજ બળતાને વધુ શા માટે બાળે છે?”

સરોજ—“ઠહાલા, શાન્ત થાવ.” આટલું કહી સરોજ રમેશચન્દ્રનો હાથ પકડી પોતાની મોટરમાં બેસાડ્યો. ડ્રાઈવરને મોટર ગીરગામ બેકરોડ તરફ હાંકવા કહ્યું.

રમેશચન્દ્રે પુછ્યું “તું અહિં ક્યાંથી?”

સરોજ—“ઠહાલા, જ્યારે મેં આપને દિવાનખાનામાં ન જોયા, ત્યારે મેં બહુયું કે આપ જ્યોતિશકાન્તના ભવિષ્યથી નિરાશ થઈ ચાલ્યા ગયા, તેથી કદાચ આપ નાસીપાસ બની કંઈનું કંઈ કરી નાખ્યો, તેથી મારે આપની પાછળ નિકળી આવવું પડ્યું.”

રમેશચન્દ્ર—“શું તું એમ માને છે કે હું તારા વિના હવે એક પળ પણ જીવી શકું? સરોજ, આપણી આ છેલ્લી મુલાકાત. હવે હું ઈશ્વરને શરણે જઈશ, મારું ભાગ્ય બદલાવીશ, અહીં નહિં તો સ્વર્ગમાં આપણું સ્નેહલક્ષ્મ જરૂર થશે.”

સરોજને રમેશચન્દ્રના શબ્દો કારમા તિર જેવા લાગ્યા, છતાં તેણે મનમાં સમાવી દઈ કહ્યું “ઠહાલા રમેશ, શામાટે નિરાશ થાય છે? ઈશ્વર સર્વ સારું જ કરશે.”

રમેશ—“શું આવું કારમું ભવિષ્ય જાણ્યા પછી, તારા આપ કદી તને મારી જોડે પરણાવે ખરો કે?”

સરોજ—“કેમ નહિ જાણા, આપણા લગ્ન આવતા અઠવાડીયામાં જ થશે, ને સરોજ પોતાનું વચન પાળશે, મોટે ચિન્તા ન કરો, ને એક અઠવાડીયા સુધી ધીરજ ધરો. દેવયોગે જો તેમાં વિઘ્ન આવશે તો, આપણા સ્નેહલગ્ન એક ચિત્તામાં સાથે તો જરૂર થશેજ.

રમેશને સરોજનું બોલવું કાંઈ વિચિત્ર લાગ્યું છતાં હૃદયમાં હિમ્મત આવી. તેણે સરોજના હાથ પર એક મધુર ચુંબન લીધું, એટલામાં મોટર રમેશચન્દ્રના મકાન આગળ આવી પહોંચી. રમેશચન્દ્ર ઉતરી પડ્યો, સરોજે પાછી મોટર ઘર તરફ લેવા ડ્રાઇવરને કહ્યું. પવનવેગી મોટરકાર બે મીનીટમાં પાછી વસંતવિહારમાં આવી પહોંચી. સરોજ મોટરમાંથી ઉતરી દાદર પર ચડવા લાગી ત્યાં તેની પ્રેમાળ જનની વાસન્તી સામી મળી, સરોજને જોઈ વાસન્તી ચિન્તાતુર વદને બોલી “ખૂબ અત્યારસુધી ક્યાં ગઈ હતી? હું આખા મકાનમાં ગોતી વળી પણ તારો પત્તા ક્યાંથી લાગે?” પછી લૈયાએ કહ્યું કે, “ખૂબ મોટરમાં બેસી હાલજ બહાર ગયાં.” તે સાંભળી મારો જીવ હંચો નીચો થઈ ગયો, તું આવી એટલે હવે જીવને શાન્તિ થઈ. ચાલ, તારા પિતા તને બોલાવે છે.”

સરોજ વાસન્તી સાથે રમાકાન્તના દિવાનખાનામાં આવી. રમાકાન્તનો ચહેરો સાવ ઉતરી ગયો હતો. જ્યોતિશકાન્તના ભયંકર જોષે તેના દિલપર ખરાબ અસર કરી હતી. સરોજ પિતા પાસે આવી બેઠી.

રમાકાન્ત—“બહેન, તુંજ કહે કે જ્યોતિશકાન્તના કહેવા પ્રમાણે આવા ભયંકર ભાગ્યવાળા રમેશચન્દ્ર સાથે હવે ક્યો બાપ પોતાની લાડકવાઇ એકની એક પુત્રીનું લગ્ન કરવા તૈયાર થાય? હવે હું ધારું છું કે તું પણ તેમની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર માંડી વાળીશ.”

સરોજ—“પિતાશ્રી, હિન્દુ સંસારની લલના તે પશ્ચાત્ય રમણી નથી કે એકવાર દિલ દઇ પાછું લઇ શકે, એકવાર જોને દિલ દીધું, એકવાર જોને મનથી વરી ચુકી, તેને માટે તો ખરી હિન્દુ રમણી સળગતી ચિતાપર ચડે, પણ પોતાના જીવનને બહાલું કરી પાછી પાની ના કરે. જ્યાં તેવાં સ્નેહલગ્ન નથી, તે લગ્ન નહિ પણ હડહડતી ઇશકબાજ છે. તેમના માટે ઇશ્વરનાં આસન નથી પણ નર્કના દ્વાર છે.”

રમાકાન્ત—“તે બધુંએ ખરું, પણ મારે તારા પિતા તરીકેની ફરજ બજાવી દુનિયાની રાહ ચાલવાનું છે. કદાચ જ્યોતિશકાન્તનું ભાષેલું ભવિષ્ય ખરું પડે તો મારે દુનિયાને શું મોઢું બતાવવું? સરોજ તારાપર મેં કેવી આશાઓ બાંધેલી છે તે તું જાણે છે? મારી આખર જીંદગીની ફક્ત તુંજ આશા છે.” રમાકાન્ત આટલું કહેતાં ગળગળો થઇ ગયો.

વાસન્તી પણ રડતાં રડતાં બોલી “સરોજ ખોટી હઠ છોડી દે, તારા પિતાની તું સુપાત્ર દિકરી છે, તેમની આટલી માગણી કબુલ રાખ.”

સરોજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેને શિર ધર્મસંકટનું ભયંકર દુઃખ તુટી પડ્યું. એક બાજુ પિતૃધર્મ, બીજી બાજુ રમેશચન્દ્રનો સ્નેહ. પિતાની માગણી ના કબુલ કરે તો જીવન-ભરના રૂણી માતાપિતાના દિલને આઘાત થાય છે, ત્યારે બીજી બાજુએ રમેશચન્દ્રનો જીવનદિપક સદાને માટે લોપ થાય છે. બન્ને ધર્મની તેના હૃદયમાં તુલના થવા લાગી. હૃદય કાંટે બન્ને ધર્મને તોળ્યા, પછી પિતાને હાથ જોડી વિનંતીરૂપે કહ્યું. “માતા-પિતા, આપ મારાં જીવનદાતા છો. હું આપની જીવનભરની રૂણી છું, પણ તે રૂણ આપ કહો તો મારી ત્વચાના પગરખાં સીવડાવી વાળું, બાકી હું રમેશચન્દ્રના સ્નેહને તો નહિજ છોડી શકું. માછલી જળ વિણ મરી જાય, તેમ હું રમેશચન્દ્ર વિણ મરી જઈશ, માટે કૃપા કરી મારું લગ્ન આ અઠવાડીયામાં રમેશચન્દ્ર સાથે કરી આપો. એવી હું આપની પાસે હાથ જોડી ભિક્ષા માગું છું.” સરોજની આંખમાંથી ચોધાર અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

રમાકાન્તે જાણ્યું કે હવે સરોજને ઠાઠપણ રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેને સરોજપર ગુસ્સો ચઢ્યો ને કહ્યું “સરોજ, તેં અત્યારસુધી મારી નમ્રતાનો લાભ લીધો છે, છતાં મેં પિતૃસ્નેહને આધિન થઈ એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી, છતાં

આજે હવે હું તને આ છેલ્લા બોલ કહું તે સાંભળ. “કાંઈપણ સાચા હૃદયના પ્રેમીને બળાત્કારે છુટાં કરવાં તે પાપ છે, વળી તું પતિવ્રતા સત્તારી હોવાનું અભિમાન રાખે છે, તો ભલે તું તારી હઠથી રમેશચન્દ્ર સાથે લગ્ન કર. જ્યારે તેં પિતાનો સ્નેહ રમેશચન્દ્રના સ્નેહની તુલનામાં તુચ્છ માન્યો, તો હું પણ હવે તારાં તેની સાથે લગ્ન કરી આપી, તારા સંબંધને તિલાંજલી આપીશ. તારૂં મુખ હવે હું ઝાઝીવાર જોવા ઇચ્છતો નથી, યાદ રાખ હવે તને અત્રેથી એક કાઠી પણ મળશે નહિ. એક બાળુ સાઠ લાખની ગજવર થાપણ, બીજી બાળુ રમેશચન્દ્ર સાથે લગ્ન. તારી મરજીમાં આવે તે પસંદ કર.”

વાસન્તીએ રડતાં રડતાં કહ્યું “બહેન, વિચાર કરી જવાબ આપજે, આ કાંઈ જોવો તેવો સવાલ નથી.” વાસન્તીએ રમાકાન્ત તરફ ઢળી જઈ સરોજને ધનના લોભે ચળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

સરોજ સ્નેહની દેવી હતી તેણે હર્ષથી—“હું સાઠ લાખની દૌલત કરતાં રમેશચન્દ્રના સ્નેહને કિંમતી ગણું છું.”

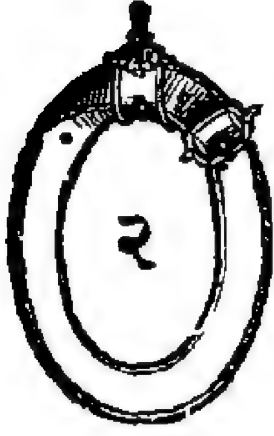
રમાકાન્ત—“સરોજ, આજે તને તારા ભાવિએ ભુલાવી છે, હઠ કરી નાહક પાછળથી પસ્તાઈશ.”

.સરોજ—“પિતાશ્રી, જેવું મારું ભાવિ.”

રમાકાન્ત રોષમાં ઉઠી દિવાનખાનું છોડી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ પાંચમું.

સ્નેહલક્ષ્મીનો સંસાર.

માકાન્ત અને વાસન્તી બાજુ હારી ગયાં, અઠવાડીયામાં સરોજ અને રમેશચન્દ્રનાં ધામધુમથી લક્ષ થઈ ગયાં. રમાકાન્તે લોકલાગણીને માન આપીને સરોજને પહેરવા માત્ર દશ હજારના દાગીના આપ્યા. વાસન્તીના હૃદયમાં રમાકાન્તની આ હઠથી ઘણું દુઃખ થયું. પોતાની લાડકવાઈ પુત્રીનું આવી રીતે ઉતાવળે લક્ષ થયું ને પહેરામણીમાં રમાકાન્તે કંઈપણ રોકડ ના આપ્યાથી તેના હૃદયને બારે આઘાત થયો, છતાં પતિની વિરૂદ્ધ તે સાધ્વી એક અક્ષર પણ બોલી નહિ.

સરોજે માતાને ધીરજ આપી, “ઈશ્વર સૌ સાફળ કરશે” એમ કહી, માતાપિતાને નમી તેમના આશીર્વાદ માગી, રમેશચન્દ્ર સાથે પતિગૃહે આવી. સ્નેહલક્ષ્મીનો ધરસંસાર શરૂ થયો. પ્રથમના છ માસ તો સત્યવાન અને સાવિત્રી માફક. સુખ, આરામ ને મુંબઈની મોજમજ ભોગવતાં પસાર કર્યા ને સ્વર્ગનાં સુખડાં અનુભવ્યાં.

કાળની ગતિ ગહન છે, એકસરખા ઠાઠના દિવસ જતા નથી, ‘ભાવિ સૌને જીલાવે છે’ એ સુત્ર અનુસાર રમેશચન્દ્ર જે બેન્કમાં નોકરી હતો, તેજ બેન્કના ડેટલાક મિત્રોની સંગતથી તેને શેરબજારના સદાનો અને રેસનો શોખ લાગ્યો, ને ત્યારથી તેની પાયમાલીનો દિવસ થઈ થયો. પ્રથમ થોડું કમાણું, પણ પાછળથી એક મારવાડીનું માથે દશ હજારનું દેવું થતાં તેની ચિન્તામાં તે માંદો પડ્યો. પોતાના પગારની જે બચત બેન્કમાં ભેગી કરી હતી તે પણ સદામાં હોમાઈ ચુકી હતી.

મારવાડી શેરદલાલ લક્ષાધિપતિ હતો છતાં સાયલોકનો પિતરાઈ ભાઈ હતો. તેણે માગતા રૂપીઆની રમેશચન્દ્રને નોટીસ આપી, રમેશચન્દ્રે જાતે મળી તુરત માટે લાચારી બતાવી, થોડી મુદત માટે થોભવા વિનંતી કરી, ત્યારે તેણે રમેશચન્દ્રને ધુતકારી કાઢી એક્સપાર્ટી ડીક્રી કરાવી લીધી. બસ થઈ ચુક્યું. જ્યોતિશકાન્તના લેખ સાચા પડ્યા, રમેશચન્દ્ર તેજ દિવસથી બિમારીથી પટકાઈ પડ્યો.

સરોજ તેની માવજત કરવામાં પ્રાણ પાથરતી, રાત્રિ દિવસ ખડેપગે તેની ચાકરી કરતી છતાં તેની બિમારી દિન પ્રતિદિન વધતી જતી હતી. માંદગી લંબાતાં ધરખર્ચ અને ડૉક્ટરોની દવાનાં ખીલ ચુકવવાં પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં, બેન્કની નોકરી પણ તુટી ગયેલી હોવાથી હવે તેની મુઝવણનો પાર રહ્યો નહિ.

આખરે તેણે પોતાના કિંમતી દાગીના ને વસ્ત્રો પણ વેચી નાખ્યાં ને તેવડે ધરખર્ચ ને ડોક્ટરોનાં ખીલ ચુકાવ્યાં, ને રમેશચન્દ્રના આરામ માટે પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગી, છતાં પ્રભુની દયા તેનાપર નજ થઈ. રમેશચન્દ્રની બિમારી લંબાતી ચાલી, સરોજને ખાધે આજે ચાર દિવસ વિતી ચુક્યા હતા, રાત્રિના ઉબગરા પણ હંમેશના ચાલુ હતા, રાત્રિના બેનો અમલ થયો હતો, રાત્રિ અંધારી હતી, એક જરમની કેન્ડલ રમેશચન્દ્રની રૂમમાં બળી રહ્યું હતું, તેનો મંદ પ્રકાશ રમેશચન્દ્રના ફીક્કા પડેલા મુખપર પડતો હતો, રમેશચન્દ્ર દવાના ઘેનમાં પડ્યો હતો, સરોજ તેનું માથું દબાવી રહી હતી, સરોજની આંખ-માંથી મોતીરૂપી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં, “હવે શું થશે? આવતી કાલની દવા લાવવા જેટલા પણ પૈસા હવે રહ્યા નથી, આખા ઘરનો સામાન પણ વેચાઈ ગયો, છતાં આ કાતિલ બિમારી પાછી હાટતી નથી, ઓ પ્રભુ! હવે મારી લાજ તારે હાથ છે.” તેના મનમાં પિતાની સાદ્યબી તરી આવી, ને પોતાની જાતને કહેવા લાગી, “સાઠ લાખની અખુટ દોલતને, તેં પતિના સ્નેહમાં લાત મારી, પિતાની મહેરબાનીનો અધિકાર પણ રાખ્યો નથી, હવે તું કયા મ્હોડે તેમની પાસે જઈ મદદ માગે તેમ છે, તને હવે તેમ કરવાનો હક્ક પણ શું? ઓ હિણુભાગી સરોજ સાઠ લાખના ભોગે મેળવેલો પતિ પણ આજે તારો નથી.” સરોજ માથે હાથ પછાડી ચોધાર આંસુએ રડી પડી. “બે વર્ષની ગંભીર બિમારીએ તારું સર્વસ્વ પાપમાલ કીધું છે, છતાં હજીએ

ઠહાલાનું દર્દ પણ સમજતું નથી. પ્રભુ રૂઠ્યો, કિસ્મત રૂઠ્યું, હવે બાકી શું રહ્યું? ઓ નિરાધાર સરોજ, તારું જગતમાં હવે કાણ બેઢી થઈ શકે તેમ છે?”

રોતાં આંખમાંથી આંસુએ ખુટયાં, નિરાધાર સરોજ એકીટસે રમેશચન્દ્રના હાડપિંજર સમા દેહ સામું જોઈ રહી, બેભાન અવસ્થામાં રમેશચન્દ્રે બકવાટ શરૂ કર્યો. “ઓ હિણુભાગી રમેશ, તેં તારી મુખ્યાઈથી નાનુક કુસુમ કળીને છુંદી નાખી, તેં તારી સુખી જીંદગીમાં સદાચી ઝેર રેડ્યું, તે મારવાડી શેરદલાલ ભેરૂમલ હવે તારા ધરની આબરૂ તે દશ હજારની ડીઠી વતી લેશે, તારી ઠહાલી સરોજને ઉભા રહેવાનું સ્થાન પણ રહેશે નહિ, ઠહાલી સરોજ તારું શું થશે?”

સરોજ મનમાં સમજી ગઈ કે બિમારીનું મુખ્ય કારણ આજ છે. જો તેમને આ ચિંતામાંથી મુક્તિ મળે તો જરૂર આરામ થાય. સરોજે રમેશચન્દ્રના કપાળે હાથ ફેરવતાં કહ્યું— “ઠહાલા શાન્ત થાવ” “પ્રભુ સર્વ સાફજ કરશે.” રમેશચન્દ્રે પળભર માટે આંખ ઉઘાડી સરોજ સામે ધારી જોતાં કહ્યું “ઠહાલી શું તું હજી જાગે છે?” બસ ધણા દિવસે રમેશચન્દ્રના આટલા શબ્દો સરોજને સુધામૃત સમાન લાગ્યા. આથી આશાનું કિરણ બંધાયું. રમેશચન્દ્રે પાછી આંખો બંધ કરી દીધી. સરોજ આખી રાત્રિ ઠહાલાની સેવા ઉઠાવતી બેસી રહી.

આંખો ખુલી સવાર થયું ત્યારે નાહી ઘોઈ, નિત્યનિયમ કરી, પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગી.

“હે દિનખંધુ, અનાથોના નાથ, મારાપર દયા કર, મારા નાથને ચિન્તામુક્ત કરવાની મને શક્તિ આપ, તું આહે તો મારું જીવન તેમના બદલે લઈ લે પણ મારા બહાલા નાથને બચાવ.” પ્રાર્થના પુરી કરી રમેશચન્દ્રની પાસે આવી બેઠી. આજે તેને પાંચમે અપવાસ હતો. આજીવ્યાજીવના પાડોશીઓ તેને જમવાનો ધણો આમ્રહ કરતાં ત્યારે સરોજ કહેતી કે- “મારાથી પતિનું દુઃખ જોવાતું નથી. જો ઇશ્વર મારા સૌભાગ્યનો રક્ષક નહિ બને તો હું પતિ પહેલાં તેના દરબારમાં પહોંચી જઈ, બહાલા પતિના જીવતદાન માટે તેની આગળ પ્રાર્થના કરીશ.”

પાડોશીઓ તેના આ વિચારને ખ્યાલી ગણી હસી કહાડતા, ત્યારે ઢેટલાકને તેનાપર દયા પણ આવતી. સરોજની પાડોસણુ વિમલા સરોજના આ સતિત્વને સમજતી તેથી તે સરોજ માટે પ્રાણ પાથરતી. બન્નેનું એક બીજાપર સગી બહેનો કરતાં વધુ બહાલ હતું. રમેશચન્દ્રની આંખ આજે મળી ગઈ હતી. સરોજે રમેશચન્દ્રનો ઢાટ તપાસ્યો, તેમાંથી એક કાર્ડ મળી આવ્યું. તે વાંચતાં સરોજને માલુમ પડ્યું કે આ તેજ મારવાડીના એડ્રેસનું કાર્ડ છે, કે જણે રમેશચન્દ્રપર દશ હજારની ડીઢી કરાવી છે. સરોજે તે કાર્ડ લઈ પોતાની ચોળીના

ખીસામાં નાંખી, બહાર જઈ વિમળાને બોલાવી—“બહેન તને કુરસદ છે ? મારે તારું ખાસ અગત્યનું કામ છે.”

વિમળા—“બહેન, મને સદા કુરસદજ છે. તારે જે કામ હોય તે સુખેથી કરે.”

સરોજ—“બહેન, મારે આજે એક અગત્યના કામે બહાર જવું છે, જ્યાં આશરે મારે એક કલાક ખોટી થવું પડશે, તે અત્યારે હમણાંજ ઉંઘ્યા છે તો તું તેમના પાસે હું પાછી આવું ત્યાં સુધી બેસીશ ?”

વિમળા—“ઓહો, આજ તારું અગત્યનું કામ કે ? એમાં તે શું ખોટી વાત છે ?”

સરોજ—“વિમળા, તુંજ મારા દુઃખી જીવનની સહચરી છે, તારા અનેક ઉપકારનું રૂણ હું રંક કેમ વાળી શકીશ ?” આટલું કહેતાં સરોજના દિવ્ય ચક્ષુમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું, તેની સુઠામળ પાંપણો આંસુથી ભીની થઈ ગઈ.

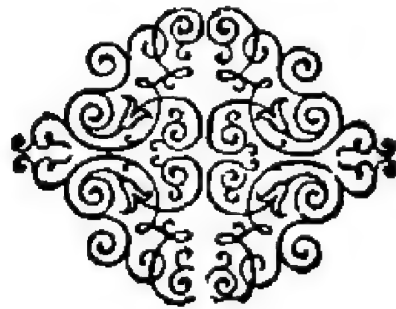
વિમળાએ સરોજને છાતી સાથે દાબી કહ્યું—“બહેન, રડ નહિ, તારી આંખમાં આંસુ જોઈ મારી છાતી ફાટી જાય છે. મેં તારા માટે કરવું જોઈતું કશુંએ કર્યું નથી, છતાં તું નાહાક મારું રૂણ બતાવી દુઃખી થાય છે. મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે કે, તેણે એક બીજાના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવો જોઈએ. એકજ માલીકના સર્વ મનુષ્યો બાળકો છે. મનુષ્યના જીવનને પ્રભુએ

સંસ્કારી એટલાજ માટે બનાવ્યું છે કે તે એક બીજના સુખ દુઃખમાં ભાગ લઈ શકે. પશુઓ પણ જન સેવાથી વંચીત નથી. તેઓ પણ ઇશ્વરની આજ્ઞાને અનુસરી પોતાનો ધર્મ બજાવી રહ્યાં છે. મનુષ્ય જાત તો સધળામાં સર્વોપરિ છે ને જો તે પોતાનો ધર્મ ચુકે તો પશુ કરતાં પણ અધમ ગણાય. ખાઈ, પી, જીવવું એટલું જ જગતમાં જાણે છે તેઓ મનુષ્ય જાતિના નામને કંલકિત કરે છે. તેઓ પ્રભુની પ્રભુતાને ઝાંખી પાડે છે. ખાઈ, પી, કુતરાં બિલાડાં પણ જીવી શકે છે, નાના જંતુઓ અને પતંગીઆઓ પણ પોતાનું પોષણ મેળવી શકે છે, તેવા નિર્જીવ જીવનમાં સુખ માનવું તે નરી અધમતા છે. ખરું જીવન તો દુઃખીના આંસુ દહોવામાં, પરમાર્થ સાધવામાં અને દેશ સેવા કરવામાં છે.

સરોજ—“ ધન્ય છે, બહેન, તારી નિર્મળ બુદ્ધિને, તારા જેવા વિચારો બધી આર્ય મહિલાઓના હૃદયમાં મુર્તિમંત થાય તો કેવું સારું ?”

આટલું કહી સરોજ વિમળાથી છુટી પડી. વિમળા રમેશચન્દ્રની પથારી પાસે આવી બેઠી.

પ્રકરણ છઠું.

પતિકાજે લીખ.

“જ્યારે તક્ષશિલા ને અવન્તીનાં, વિદ્યાલયો હિન્દુસ્તાનમાં ગાજતાં;
ગ્રીસ, બાબીલોનના, ધુરંધરો શિખવા હિન્દુસ્તાનમાં સૌ આવતાં.
પતિ સાથે જ્યારે હિન્દુ રમણી, સમરમાં બેલતી;
તે સમય વિજય પતાકા, હિન્દની ભૂમંડળ મહી ફરકતી.
સળગતી ચિતાપર ચઢનાર, મશહુર નાર હિન્દુસ્તાનની;
પતિ કાજે માગે લીખ, એવી નાર હિન્દુસ્તાનની.”

ખી તરસી સરોજ દાદર ઉતરી નીચે આવી
મારવાડી શેરદલાલ ભેરમલના ધર તરફ જવા
લાગી. ગજગામિની માફક ચાલનાર લક્ષ્મી-
ધિપતિ રમાકાન્તની એકની એક પુત્રી આજે
ખાદીનાં ફાટયાં તુટયાં વસ્ત્રે શરીર સંકારતી
ચિન્તાતુર વદને મંદ ગતિએ ચાલતી હતી.

તેનું શરીર ભુખ, દુઃખ અને ઉન્નગરાથી સંકેત પુણી જેવું બની
ગયું હતું. ખિચારી ચાલતાં થાકથી હાંફી જતી હતી, છતાં પતિ-
ભક્તિને રનેહની આહુતીઓમાં પોતાના જીવનનું સાર્થક સમજ-
નાર સાધ્વી સરોજને આ બધું દુઃખ પણ સુખરૂપ હતું. તેનો
જીવન દિપક રમેશચન્દ્ર એજ તેનું પરમ સૌભાગ્ય હતું. આજે
તેના સૌભાગ્યચન્દ્રની રક્ષા માટે, વસંત-વિહારની અધિષ્ઠાતા,

સ્નેહના વહેંચાણમાં સાઠ લાખની ગંજવર દોલતને લાત મારી, મોટરોની મજા છોડી, માતાપિતાની સુખરૂપ, શિતળ છાયા તથા એક મારવાડીને ત્યાં પોતાના પ્રિયતમના છુટકારાની ભીખ માગવા નિકળી હતી.

સરોજ મહામહેનતે ગીરગામનો રસ્તો કાપી, ભૂલેશ્વર કપુતરખાના આગળ રહેતા મારવાડી શેરદલાલ ભેરૂમલના મકાને આવી પહોંચી.

શેરદલાલ ભેરૂમલ ખારે બંદરનો વેપારી હતો. મુંબઈના સદા બજારમાં ભેરૂમલની બોલબાલા બોલાતી હતી. તે ગરીબાઈમાંથી ધીમે ધીમે લક્ષાધિપતિ બન્યો હતો, છતાં આજે તે સર્વ ભુલ્યો ગયો હતો. આજે તો પૈસો એજ તેનો પરમેશ્વર હતો. તે હંધમાં પણ લી,દી કરતો હતો. તેના શરીરમાં ખારે કલાક સદાનો ખવીસ રહેતો હતો. તે વાત વાતમાં કહેતો હતો કે “તેજીકી બોલબાલા ઔર મંદીકા મોંહ કાલા.” તે સદા તેજીનો વેપાર કરતો ને સૌને સલાહ પણ તેજ આપતો હતો.

આજે રવિવાર હોવાથી સદાનાં સર્વ બજારો બંધ હતાં એટલે તે પોતાની પહેડીના ઝરખામાં બેસી હોઠા ગગડાવી રહ્યો હતો. તેની સામે બે બેટાના પાટીયાના દલાલો બેસી “હાજી હા કરી રહ્યા હતા.” ભેરૂમલ તેમની ખુશામતથી ખુશી થઈ પોતાની મુછોએ તાલ દઈ તેના ગોળી જવા પેટ પર હાથ ફેરવતો હતો.

સરોજે ભેરૂમલના મકાનમાં પ્રવેશ કીધો કે તુરત લૈયાએ તેને અટકાવી કહ્યું “સખુર, ક્યા કામ હય? ધધર શેઠ કિસી ફંડમે પૈસા દેતે નહિ, દુસરી જગે જવ.”

લૈયાનું આવું બોલવું સાંભળી સરોજને ઘણું માઠું લાગ્યું. તેની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં પોતાના પાલવ વડે તે લુછી નાંખતાં લૈયાને આજીજી કરી દયાજનક કંઠે બોલી “લૈયાજી હું કાંઈ સ્વયંસેવિકા નથી. આપે મારા ખાદીના વસ્ત્રો ઉપરથી બોટું અનુમાન કર્યું છે. હું તો તમારા શેઠને અગત્યના કામે મળવા માગું છું.”

લૈયાએ કહ્યું “હાં અયસા હય? તો તુમ યહાંપર ઠેરો, મય શેઠકો ખખર દેતા હું.” લૈયો આંટલું કહી ભેરૂમલ પાસે આદ્યો ગયો, ને થોડી વારે લૈયાએ પરવાનગી લઈ આવી કહ્યું “હાં, અબ ચલો બાઈ, મયને તુમ્હારા બિના સમજે અપમાન કિયા. મુઝે માફ કરના.”

સરોજ—“કાંઈ નહિ બાઈ, આજે મારો વખતજ એવો છે તેમાં તમે શું કરો?”

વાત કરતાં સરોજ લૈયા સાથે ભેરૂમલના ઝરૂખામાં આવી પહોંચી. ભેરૂમલે પોતાની પાસે બેઠેલા દલાલોને સાર કરી ઉઠી જવા કહ્યું. બન્ને દલાલો ઉઠી પેઢીમાં આદ્યા ગયા બાદ ભેરૂમલે સરોજને પોતાના સામે પડેલી ગાદીપર બેસવા કહ્યું, છતાં સરોજ તો ઉભીજ રહી. ભેરૂમલે હોકાને આધો ખસેડતાં વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું, “કહો બાઈ, આપ શા માટે અત્રે પધાર્યા છો?”

સરોજે રમેશચન્દ્રના નામનું કાર્ડ બતાવી પુછ્યું,
“શેઠજી આપને આ નામ સાથે કાંઈ સંબંધ છે?”

ભેરૂમલે આથી આશ્ચર્ય પામી તકીયાપર આડા થતાં કહ્યું
“શું આપ તે દેવાળીયા રમેશચન્દ્રનાં ઘરવાળાં છો?”

સરોજ-“હા શેઠજી. તે મારા સૌભાગ્યસિધુ છે, આ રંક
કિંકરી તેમની દાસી છે.”

ભેરૂમલે આજસ ખાતાં ફરી પ્રશ્ન કર્યો. “ઠીક, તે સાંજે
થાય તેમ છે કે નહિ? અરેરે, હજી તો મારે તેની પાસેથી દસ
હજારની ડીકોના પૈસા વસુલ કરવાના છે. જો પ્રભુ મારી ડીકો
ખાતર તેને જીવતો રાખે તો મમ્માદેવીપરના ભીખારીઓને
હું જરૂર પુરીયો વહેયું.” ભેરૂમલે પોતાની નીચતાનું પ્રદર્શન
ભરી બતાવ્યું.

આ સાંભળી સરોજના હૃદયમાં આઘાત થયો. આંખે
અંધારાં આવી ગયાં ને મહામહેનતે પોતાના શરીરને પડતું
ટકાવી રાખ્યું. તેણે પોતાના પતિને નિન્દનાર વ્યાજખાઉ આંદીના
ભૂખ્યા ભેરૂમલ તરફ તિરસ્કાર ભરી આંખે જોતાં કહ્યું
“શેઠજી, ગમે તેવા પણ મારા તે પતિ છે, મારા તે જીવનભણી
છે, આપ તેમની નિન્દા મારી અગાડી કરો તે ઠીક ના કહેવાય,
આપ શ્રીમંત છો, હું એક ગરીબ ભીખારણ છું, આપની
પાસે દયાની ભીખ માગવા આવી છું. સાથે કુલ નહિ તો
કુલની પાંખડી લાવી છું તે દ્યો, ને મારા નાથને આપના રણ-
માંથી છુટા કરો.”

ભેરૂમલ—“ઠીક, તું ડેટલા હજાર આપી છુટકારો કરવા
આય છે?” બ્યાજ સાથે મારા લેણા રૂપીયા દસ હજાર પાંચસો
ઘડાતેર, નવ આના, આઠ પાઇ થાય છે.” ભેરૂમલે પોતાનું
શરાફીપણું બતાવ્યું.

સરોજ—“મારી પાસે હજાર નથી ને કંઈએ નથી, ફક્ત
આ મારો સૌભાગ્ય મંગળદારો છે, જે સ્ત્રીના સૌભાગ્યનું ચિન્હ
ગણાય છે તે આપી આપની પાસે મારા પતિના છુટકારાની
ચાચના કરું છું.” સરોજે ભેરૂમલના પગે પડી અશ્રુ વર્ષાવતાં
મંગળદારો ભેરૂમલના હાથમાં મુક્યો.

ભેરૂમલ મંગળદારાને જોતાં બોલી ઉઠ્યો “નવાઈ, આ
દારો તો મેં પાંચ હજારની કિંમતે રમાકાન્ત બાબુને, તેમની
પુત્રી સરોજ માટે કરાવી આપ્યો હતો, તે તારી પાસે ક્યાંથી?”

સરોજ—“હું તેજ હિણભાગી સરોજ રમાકાન્તની પુત્રી છું.”

ભેરૂમલ—“ઢાણુ મારા પરમ સ્નેહી રમાકાન્તની લાડક-
વાઈ બેટી? શું તારા આજે આ હાલ?”

સરોજ—“હા, મુરખખી પ્રભુની આજે તેવીજ મરજી છે.”
આજે આ દુર્ભાગી સરોજ લક્ષાધિપતિ પિતાની પુત્રી નથી, પણ
એક રંક, બિમાર, ભાગ્યહીન પતિના સ્નેહની પુજારણુ છે. હું
આપની આગળ મારા પિતાના ઘર તરફથી આવી નથી, પણ
જેમને માટે આપે પા કલાક પહેલાં ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં
એવા આપના રૂણી મારા સૌભાગ્યચન્દ્ર તરફથી આવી છું.

જો આપનું દૃઢ્ય મારા પ્રત્યે ને મારા નાથ પ્રત્યે દયા બતાવી શકતું હોય તો આપ આ મારો સૌભાગ્ય મંગળદારો લઈ મારા નાથને આપના રણમાંથી મુક્ત કરો.”

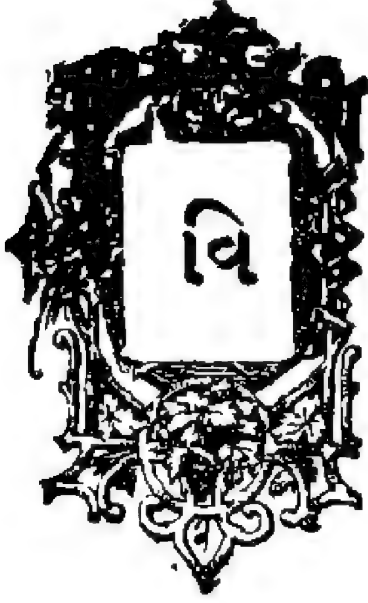
ભેરૂમલે—“ધન્ય છે બેટા સરોજ તને ધન્ય છે, તારા જવી સાધ્વી પતિવૃતાના દર્શન પણ આજે થવાં દુર્લભ છે. તારા જવી સાધ્વીનાં જે જગ્યામાં પગલાં થાય તે જગ્યા પણ ભાગ્ય-શાળી ગણાય. જણે લાખોની સાદ્યબી પતિપ્રેમમાં છોડી, કંગા-લથી પણ અધિક દશામાં પોતાની ટેક ના છોડતાં પતિનું ગૌરવ જળવી રાખવા મુક્તકંઠે ભીખારણની માફક ભીખ માંગવામાં પણ પાછી પાની ના કરતાં આનંદ માન્યો તેવી પતિભક્તિ આ જમાનામાં ઠાણ બતાવી શકે તેમ છે?”

પછી ભેરૂમલે તિજેરી ઉઘાડી રમેશચન્દ્રપર કરાવેલી ડીકો બહાર કાઢી, વસુલભરી સરોજના હાથમાં આપતાં કહ્યું “લે બહેન, તારા જવી સાધ્વી સ્ત્રીઓના સૌભાગ્ય મંગળદારોપર દસ હજાર તો શું પણ આવી દસ લાખની ડીકીઓ કુરબાન છે.”

ત્યારબાદ ભેરૂમલે તે સૌભાગ્ય મંગળદારો પોતાના હાથે પાછો સરોજને પહેરાવ્યો ને લેયાને મોટરમાં બેસાડી સરોજને તેના ઘેર મુકી આવવાનો હુકમ કર્યો.

સરોજે પ્રથમ તો ના પાડી, પણ જ્યારે ભેરૂમલે અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેના આગ્રહને વશ થઈ મોટરમાં બેસી પોતાના મકાને આવી.

પ્રકરણ સાતમું.
ઘાયલ મધુકર.

મળા રમેશચન્દ્રની પાસે બેસી પંખો નાખતી હતી. રમેશચન્દ્ર આંખો ઉઘાડી ચિન્તાતુર વદને વિમળાના સામું જોઈ રહી, સરોજના સમાચાર પુછી રહ્યા હતા, ત્યાં તો સરોજે પ્રવેશ કીધો. વિમળાએ

ઉભા થઈ સરોજને બાઝી પડી કહ્યું “બહેન, આજે તબીયતમાં સારો સુધારો જણાય છે.” આથી સરોજના કીકા પડેલા વદન-પર અનેરો હર્ષ થયો ને તે રમેશચન્દ્ર પાસે બેસી, વિમળાના હાથમાંથી પંખો લઈ રમેશચન્દ્રને નાખવા લાગી.

સંધ્યાકાળ થઈ ગયેલો હોવાથી વિમળા રજા લઈ પોતાની રૂમમાં ચાલી ગઈ. સરોજ ભેરૂમલની ઉદારતા માટે મનમાં તેને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગી. રમેશચન્દ્રે પોતાનું પાસું બદલી ક્ષીણ સ્વરે પુછ્યું “તું ક્યાં ગઈ હતી?”

સરોજ—“બહાલા, ચિન્તા ન કરો, હું આપની બિમારીની દવા લેવા ગઈ હતી.”

રમેશ—“ગાંડી રે માંડી, મારા દુઃખની દવા હવે આ દુનિયામાં મળી શકે તેમ નથી.”

સરોજ—“ઠહાલા, આપ આ શું કહો છો?”

રમેશ—“ઠહાલી, હું સત્યજ કહું છું, તું નાહક મારી ખાતર તારી જાતને દુઃખી કરે છે.”

સરોજ—“નાથ, આમ નિરાશાવાદી ન બનો, આશા અમર છે, પ્રભુપર ભરોસો રાખો, તેની મહેરબાનીની યાચના કરો, તે પરમ કૃપાળુ આપણું મંગળજ કરશે.

રમેશ—“ઠહાલી, તું સાવ ભોળી છે, તેથીજ તું અત્યાર સુધીમાં મારી બિમારીનું કારણ સમજી શકી નથી, ખરું કહું તો ડૉક્ટરો પણ મારું દર્દ સમજી શક્યા નથી.”

સરોજ—“ઠહાલા હું ભોળી નથી, પણ મને ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા છે, તે આપણું જરૂર મંગળ કરશે, ભલે ડૉક્ટરો આપનું દર્દ ન સમજી શક્યા હોય, પણ મને તો પ્રભુકૃપાએ આપનું દર્દ સમજાયું છે ને તેની દવા પણ હાથ લાગી છે.”

રમેશ—“તો ઠહાલી જલ્દી કહે, મારા દર્દની શું દવા છે?”

સરોજે તરતજ ભેરૂમલ પાસેથી વસુલ કરી આણેલી દસ હજારની ડીકી રમેશચન્દ્રના હાથમાં સુકતાં કહ્યું “લ્યો, ઠહાલા, આજ આપના દર્દની દવાડે!”

રમેશચન્દ્રે ડીકી જોઈ ચકિત થઈ જતાં પુછ્યું “ઠહાલી, આ સ્વપ્ન કે સત્ય છે?”

સરોજ—“ઠહાલા સર્વ સત્ય છે, આપ હવે વધુ ના બોલો, નાહક થાક ચડશે.” ત્યારબાદ સરોજે સર્વ વાત રમેશચન્દ્રને કહી.

તે સાંભળી રમેશચન્દ્રનો આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, ને હર્ષથી રૂંધાતા કંઠે બોલ્યો, “સરોજ તું ઢાઘ અવતારી દેવી છે, મારા જેવા રંકને પાવન કરવા આવેલી સુરગંગા છે, તારા જેવી દેવાંગનાને લાયક હું નથી.”

સરોજે ફરી—“ઠહાલા, હવે વધુ ના બોલો, હુંતો આપના ચરણોની દાસી છું, આપના નિર્મળ સ્નેહની ઉપાસી છું, દાસીને આટલું બધું માન ન શોભે.”

રમેશચન્દ્રને બોલવાથી થાક ચડી ગયો હતો એટલે તેનાથી વધારે ન બોલાયું, આંખો મીંચી પથારીમાં પડી મનમાં સરોજના ગુણગાન ગાવા લાગ્યો.

સરોજે સ્ટવ સગગાવી રમેશચન્દ્રને દુધ ઉતું કરી પાચું, પીતાં થોડું વધેલું પોતે પીધું, ત્યારબાદ રમેશચન્દ્રને પાછો સુવાડી તેની આંખો મળી ત્યાંસુધી પખો નાખ્યા કર્યો.

ઘડીઆળમાં આઠના ટકોરા થયા ત્યારે સરોજે ઉઠી અંદરના ખંડમાં જઈ, હાથમાં રેંટીયો લઈ પ્રભુભજન ગાતાં કાંતવું શરૂ કર્યું.

“રધુવિર તુમકો મેરી લાજ,

“સદા સદા મૈ સરન તિહારી;

“તુમ વડે ગરીબ નિવાજ.”—રધુવિર.

(આશ્રમ ભજનાવલી)

નિર્મળ સુતરના તાર સાથે દૃઢ્યના તારનું આકર્ષણ થયું, ગરીબોના તારણહાર યાદ આવ્યા, દૃઢ્યના અણુએ અણુએ પ્રભુતા વ્યાપી રહી, રેંટીયામાં સમગ્ર જગતનો ઉદ્ધાર સમાયેલો લાગ્યો, રેંટીયો હાથમાં સ્થંભી ગયો, હિન્દદેવી ને કર્મવીર મહાત્માજીના દર્શનનો આલાસ થયો, બન્ને હસીને કહેવા લાગ્યાં, “પુત્રી ફીકરે ના કર, તું ખરી હિન્દની આદર્શ રમણી છે, તેં હિન્દના દર્દનો ખરો માર્ગ પિછાણ્યો છે, તું ઇશ્વરની કસોટીમાં પાર પડી છે, તારું સૌભાગ્ય ઇશ્વર અવિચળ રાખે, એવી અમારી તને શુભ આશિષ છે.”

જેત જેતામાં તે બે મહાન મુર્તિઓ અલોપ થઈ ગઈ, ત્યાં સરોજને કારમી ચિસ સંભળાઈ કે “કોઈ આવે, બચાવે.” સરોજ આંખે ચોળી ગભરાઈ બેબાકળી ઉભી થઈ, તેજ વખતે ઘડીઆળમાં અગીઆરના ટકેરા થયા.

સરોજ રમેશચન્દ્ર સુતો હતો ત્યાં ગઈ. ત્યાંતો રમેશચન્દ્ર ભર ઉંઘમાં પડ્યો હતો.

પાછી રાહદારીની આગલી બારીએથી ચિસ સંભળાઈ. સરોજે બારી ઉઘાડી જોયું તો એક યુવાન કુટપાથપર પડ્યો હતો. તેને કોઈ ધાયલ કરી નાસી ગયું હોય એવું સરોજને લાગતાં તેનું સુકોમળ હૈયું આ દૃશ્ય જોઈ ભરાઈ આવ્યું, ને કાંઈપણ વિચાર કર્યા સિવાય, પોતાની રૂમ બંધ કરી, દાદર ઉતરીનીચે આવી, તેણે કુટપાથપર પડેલા યુવાનનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું. તે યુવાનની પીઠપર ચાકુનો ધા થએલો હતો.

“રેડીઓ હાથમાં સ્થંભી ગયો, હિન્દ દેવી ને
કર્મવીર મહાત્માજીનાં દર્શનને આભાસ થયો”.
૫૯ ૪૨.

તે ધામાંથી પુઠ્ઠળ લોહી વહેતું હોવાથી તે ધીરે ધીરે બેભાન થતો હતો. સરોજે પોતાની ખાદીની સાડી ફાડી, તેના ધાપર પાટા બાંધ્યો, પણ લોહીનો મારો એટલો બધો હતો કે સરોજની આખી સાડી લોહીથી તરબોળ થઈ ગઈ છતાં લોહી બંધ ના થયું. આથી સરોજ ગભરાવા લાગી, વળી ઓછામાં પુરૂં રાત્રિ-પણ અંધારી હોવાથી લોકોનું જવું આવવું પણ બંધ થયું હતું.

પોલીસ પણ ધારી ક્યાંથી મળે? ને પોલીસચોક્કીમાં જઈ બબર પણ કોણુ આપે? છતાં બિચારી સરોજ છાતી કઠણ કરી તે યુવાનનું માથું ખોળામાં લઈ, લગભગ એક કલાક સુધી મદદની રાહ જોતી બેસી રહી. સિનેમા છુટતાં સદ્ભાગ્યે ત્યાં થઈ પસાર થતા બે મરાઠા યુવકોની નજર સરોજ પર પડી. સરોજે તેમને બંધી વાત કહી તેમની મદદ માગી. તેમણે સરોજને મદદ આપી તે ધાયલ યુવાનને ઉંચકીને સરોજની રૂમમાં લાવી બિછાના પર સુવાડ્યો.

સરોજે ધા તેલ કાઢી તેનું પોતું કરી તે તરણના ધા પર મુક્યું; ત્યારે મહામહેનતે લોહી બંધ પડતાં તે યુવાનમાં પાછું ચેતન આવ્યું, ને એક ક્ષણ માટે આંખો ઉઘાડી પાછી મીંચી દિધી. સરોજે પછી મરાઠા યુવકોનો આભાર માન્યો ને તે બિચારા પરમાર્થનું કામ કરી રાત્રિના બે વાગે ઘરે ગયા, એટલે સરોજે દ્વાર બંધ કર્યાં, ને એકલી પ્રભુ ચિંતવન કરતી, ધાયલ યુવાનની ચિકિત્સા જોતી આખી રાત્રિ તેણે ખુરસી પર પસાર કરી.

પ્રકરણ આઠમું.

“પતિ ને દેશકાજ, સ્વર્ગના પથે જતી,
એવી સત્તારીઓના, પ્રતાપે હિન્દની ચડતી હતી.”

શાહેવીનું સામ્રાજ્ય પુરું થયું. અરુણોદય થતાં ઉષાદેવીએ આકાશમાં રંગ યેરંગી સાથીયા પુર્યા. પખીઓનો કલરવ શરૂ થયો, મોટરોના બેસુરા અવાજો સભળાવા લાગ્યા, લોઢાની પગરવ શરૂ થતાં રમેશચન્દ્રની આંખો ઉઘડી ગઈ. તેનો માનસિક ભય સરોજના પ્રભાવે નાશ પામ્યો હતો. સરોજને પોતાના ખંડમાં નહિ જોવાથી તેને ચિન્તા થવા લાગી. તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ ન હોવાથી તેણે ક્ષીણ સ્વરે બુમ પાડી “સરોજ, બહાલી સરોજ,” છતાં તેનો પ્રતિઉત્તર નહિ મળવાથી તેનું મન વધારે ચિન્તાતુર થયું. તે ધસણી કરી અદરના ખંડમાં આવ્યો ને ત્યાંનું દૃશ્ય જોઈ આભોજ બની ગયો.

સરોજ પુરશીપર બેઠેલી નિદ્રાધિન થયેલ છે, તેના કપડાં લોહીથી તરબોળ બનેલાં છે, પાસે ઢાઢ યુવક પથારીમાં પડેલો છે, તેનાં લુગડાં પણ લોહીથી રંગાયેલાં છે, આ જોતાં તેના બિમાર મગજમાં અનેક વિચારો પસાર થઈ ગયા. પછી તેણે

સરોજની પાસે જઈ સરોજને જગાડી પુછ્યું “સરોજ આ શું ? આ કાણ છે ? આ બધું શું છે ?”

સરોજે આંખો ચોળતાં કહ્યું “ઠહાલા શાન્ત થાવ, ચાલો આપની પથારીમાં, હું આપને સર્વ કહું છું.” રમેશચન્દ્ર સરોજની મદદથી પાછો પોતાની પથારીમાં આવી બેઠો. સરોજે રાત્રિનો સર્વ બનાવ રમેશચન્દ્રને સવિસ્તાર કહી બતાવ્યો.

રમેશચન્દ્રને સરોજની આવી ઉદાર લાગણી માટે અનહદ માન ઉપજ્યું ને સરોજનો હાથ પોતાના હાથમાં લેતાં કહ્યું, “ઠહાલી સરોજ, તું મારા રંક ધરની પારસમણી છે, ખરેખર તું કોઈ શ્રાપિત દેવકન્યા છે, બાકી મારા રંકનાં એવાં શાં પુન્ય કે તારા જેવી મહાદેવીનો હું પતિ થાઉં ?”

સરોજ—“પ્રાણેશ, મારી ખોટી પ્રસંશા કરી, સુરલોકની અવગણના ના કરો. હું તો એક શુદ્ર પ્રાણી, આપના ચરણોની ઉપાસી છું, મારા પ્રભુ તો આપ છો, આપના ચરણોમાં મને સ્થાન મળે, આપનો સદાએ આવો મારાપર પ્રેમ રહે એજ મારા જીવનની શોભા છે.”

રમેશચન્દ્રથી હવે વધારે ન બોલાયું, સરોજની સુશીલતાએ તેને આગળ બોલતો અટકાવી દીધો. સરોજ ઉઠી અંદરના રૂમમાં ચાલી આવી.

ધવાએલ યુવાન હજી ઉંધતો હતો, પણ તેની પ્રકૃતિ સંતોષકારક હતી એટલે સરોજને ચિન્તા જેવું નોતું. સરોજ

પોતાના ધરકામથી પરવારી પાછી તે યુવાનની પથારી પાસે આવી બેઠી. તેજ પળે યુવાને આંખો ઉઘાડી સરોજ સામે એકી-ટસે જોવું શરૂ કર્યું.

સરોજ—“ભાઈ આપના માટે ગરમ દુધ તૈયાર કીધું છે, જરા લ્યો તો સાફ.”

યુવાને તુટતા શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો, “સાંજના, આ, લઈશ.”

સરોજે ફરી પુછ્યું—“ભાઈ આપનું નામ ?”

યુવાને મહામહેનતે જવાબ આપ્યો “મધુકર;”ને આટલું બોલી પછી તે યુવાને આંખો મીંચી દીધી. સરોજ મનમાં સમજી ગઈ કે તેને બોલાવવાથી દુઃખ થાય છે એટલે તેને વધુ ન બોલાવતાં સુવા દઈ પોતે પોતાના ધરકામમાં લાગી.

જોતજોતામાં દિવસો વહી જાય છે. આજે નવિન બાસતું કાલે નકામું બાસે છે. વખત સરિતાના પુરની માફક વહે છે. કાળ હમેશાં નવાં નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. એક બાળુ તે હસાવે છે, બીજી બાળુ તે રડાવે છે. તેના ખેલો મોટા મહા-ત્માઓ અને સુરગણો પણ સમજી શકતા નથી તો પછી પામર મનુષ્ય જાતનું શું ગણું? કૃષ્ણ પરમાત્મા અને રામચન્દ્રજી જેવા અવતારી જનો પણ કાળની ગતીને આધીન થયાં, નવ-અહને બંધનમાં રાખનાર રાવણ સરખા પણ રણમાં રોળાયા. કાળનું ચક્ર સર્વને માથે એક સરખું ભમ્યા કરે છે. કાળ એક

ખાજી લક્ષ્મીનાં ગીતો ગવરાવે છે અને બીજી ખાજી મૃત્યુની પોઠા સંભળાવે છે ત્યારે ઘડીભર માટે મનુષ્યના હૃદયમાં રમશાન વૈરાગ્ય આવી જતાં તેને પ્રભુની ખરી પ્રભુતાનું જ્ઞાન થાય છે. પણ પાછો જીવ માયાના પાશમાં સપડાતાં સર્વ તે ભુલી જાય છે. આવી રીતે મનુષ્યજીવન ધન, તૃષ્ણાને માયાની મોહિનીમાં પુરૂં થાય છે, ને છેવટના મૃત્યુકાળે પોતાના જીવનની ભુલો સમજાય છે ત્યારે તેને અનહદ પશ્ચાતાપ થાય છે ને આખરે દેહપિંજરમાં ઝુરતું જીવન પંખેરૂં ઉડી જાય છે. મરતાં પહેલાં પોતે રડી બીજાને રડાવી જાય છે.

મધુકરના હૃદયમાં આજે કાળની અદ્ભુત ગતિ માયાનાં અંધનો મનુષ્ય જીવનને કેમ કચડી નાંખે છે તેનું તુમુલ યુક્ત જમ્યું હતું, ને તે વિચારે તેનું મગજ ભ્રમિત બન્યું હતું. તેનો ધા સાધ્વી સરોજની ચાકરીથી લગભગ રૂઝાઈ ગયો હતો. તે હવે સરોજની રૂમમાં હરવા ફરવાને શક્તિમાન થયો હતો. સરોજને તે પોતાની સગી બહેન સમાન ગણી તેની સાથે વાતો કરતો, છતાં હજી તેણે સરોજ કે રમેશચન્દ્રને પોતાની ઓળખાણ આપી નો'તી. તેમજ પોતે કેમ ધવાયો, કાણે ધાયલ કર્યો વિગેરે જણાવ્યું નો'તું.

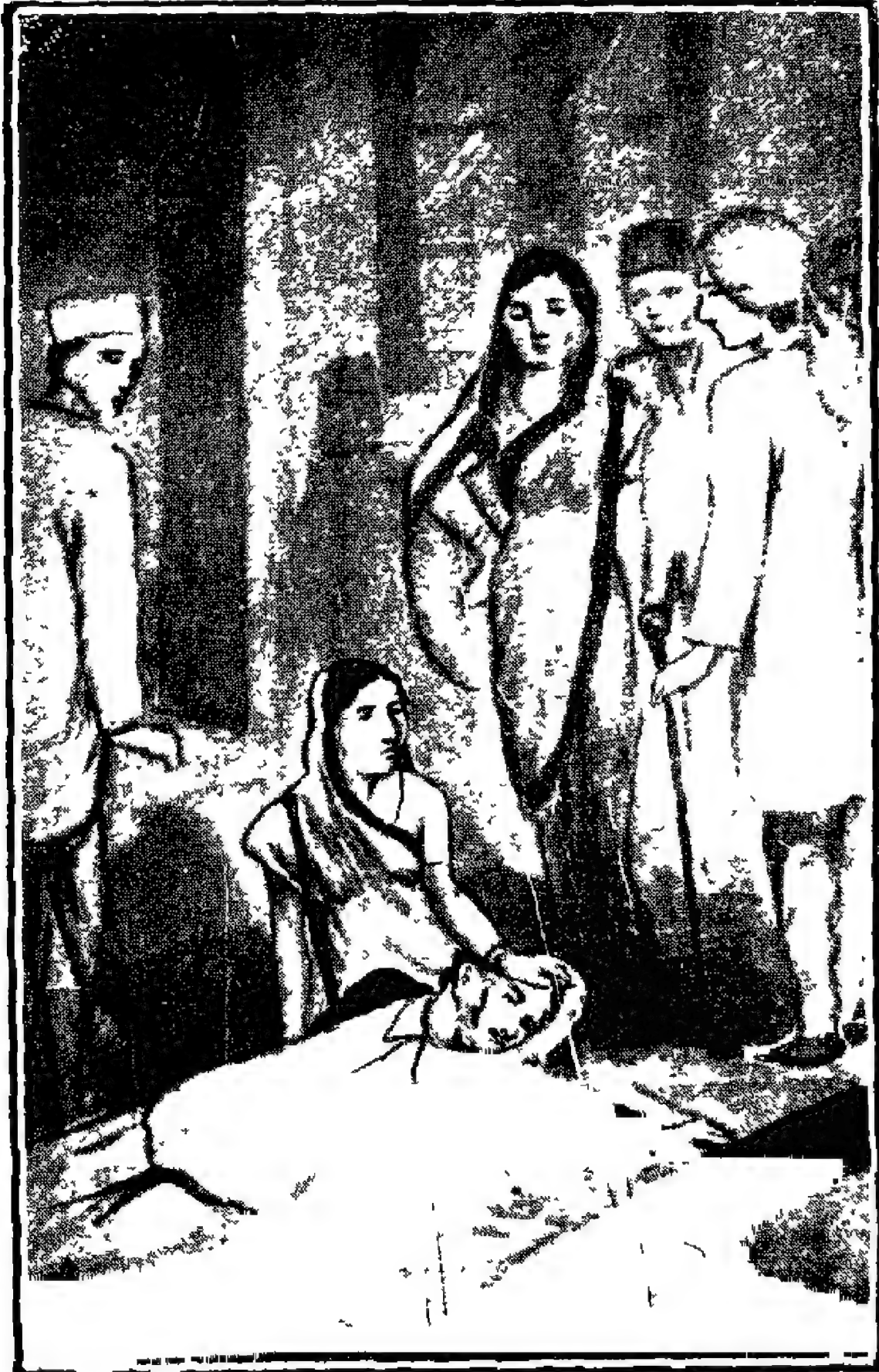
સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર તે વિષય જ્યારે ઉપાડતાં ત્યારે તે એટલુંજ કહેતો કે “તે કહેવાનો હજી વખત આવ્યો નથી, વખત આવે હું આપને મારી સર્વ ભેદી બિના જણાવીશ. હાલ તો તમેએ મારી જીંદગી બચાવી છે તે માટે હું તમારો

જન્મભરનો રૂણી છું. તમારા પવિત્ર ધરમાં મારું દૃઢ્ય બદલાયુ છે ને મારા આત્માના અવાજને હું ઓળખતાં શીખ્યો છું; એટલે તમારું મારાપર ડબલ રૂણ છે. આટલું કહેતાં તેની આંખોમાંથી અશ્રુ પડતાં, આથી સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર પોતાનો આગ્રહ છોડી દેતાં, ને મધુકર તરફ સ્નેહાળ નયને નિહાળી પોતાના અતિથીને ક્રોધ રીતે ઓછું ના આવે તેની સદા કાળજી રાખતાં હતાં.

રમેશચન્દ્રની તબીયત પણ હવે સુધરી ગઈ હતી. સરોજના સૌભાગ્યનો હવે ઉદય થયો હતો. સાધ્વી સરોજની પતિભક્તિથી વિધીના લેખો બદલાયા હતા. સ્નેહાળ દંપતી કંગાળ હાલતમાં સાથે બેસી એકબીજાનાં હર્ષઆંસુ લુછતાં હતાં.

જ્યારે સરોજ રેંટીયો કાંતતી, ત્યારે રમેશચન્દ્ર તેને પુણીયો બનાવી આપતો. દરરોજ કાંત્યા બાદ સરોજ રામાયણ વાંચતી ત્યારે રમેશચન્દ્ર આનંદથી તે સાંભળતો હતો.

હમેશના નિયમ પ્રમાણે સરોજ આજે રામાયણનો ઉત્તર-કાંડ વિભાગ વાંચી રહી હતી. “પ્રજાજનના મહેણાથી જ્યારે રામચન્દ્રજીએ સગર્ભા સીતાજીને ભરજંગલમાં લક્ષ્મણજી સાથે મોકલાવ્યાં, ત્યારે સીતાજી આક્રંદ કરવા લાગ્યાં, જે આક્રંદ સાંભળી વનનાં પશુપક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં.” આ-કરૂણા-જનક પ્રસંગનું વાંચન કરતાં સરોજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે વાંચતાં અટકી પડી ત્યારે રમેશચન્દ્રે તેને પ્રેમથી બાથમાં

“તેણે પુટ પાથપર પડેલા યુવાનનું માથું
 પાતાના ખોળામાં લીધું.”

લેતાં કહ્યું “ઠાઠી, તારૂં હૈયું ઘણું ડામળ છે, તારાથી તે વાંચી નહિં શકાય, લાવ તે હું વાંચુ.”

સરોજ—“ઠાઠા, શુ પ્રભુ રામચન્દ્રજીનું હૈયું આવું કઠણ હશે કે કવિશ્રી વાલ્મીકિની આ અદ્ભૂત કલ્પનાયુક્ત ભાવના હશે? જગતવંદનિય સાધ્વી સીતાએ પતિસંગે ચૈદ વર્ષ સુધી વનનાં કષ્ટો સહન કરી, પોતાની જાતને અગ્નિમાં હોમી, સ્ત્રીધર્મની મહત્વતા આખા જગતને સમજાવી, પ્રભુ રામચન્દ્રજીની શંકા દૂર કરી, છતાં અવતારી પ્રભુ શ્રીરામ ખોટી રીતે એક પ્રજાજનના કથનપર ધ્યાન આપી સીતામાતાનો ત્યાગ કરે એ બનેજ કેમ? શું પ્રજાજનની શંકા દૂર કરવા પત્નીધર્મનું ખોટી રીતે બળિદાન દેવાય ને તેપણ જગતવંદનિય શ્રીરામચન્દ્રજીને હાથે? ઠાઠા, ઉત્તરકાંડના આ લખાણનું રહસ્ય તો કંઈ જુદુંજ હોવું જોઈએ.”

રમેશચન્દ્ર—“ઠાઠી, રામાયણનો અતૈકિક ગ્રંથ આર્ય ધર્મની વિભુતીઓથી ભરપુર છે. તેમાં આર્ય જીવનની દિવ્ય રૂપરેખાઓ કવિશ્રી વાલ્મીકીએ દોરેલી છે, તેનું ઉંડું રહસ્ય સમજવાને ધણા સાક્ષરરત્નો, વિદ્વાનો અને કવિઓ તેની પાછળ અધ્યાપી સુધી મથી રહ્યા છે, છતાં તેનું સંપૂર્ણ રહસ્ય ભાગ્યેજ કોઈ સમજી શકવાને શક્તિમાન થયા હશે. દરેક જનો રામાયણની વિદ્વતા ભરેલી વસ્તુ સંકેદનાઓને જુદા જુદા રૂપે વર્ણવે છે. રામાયણ એ આર્ય ધર્મની જીવન જ્યોતિ છે; અવતારી દેવાંશી

જનોના ચારિત્રો ને તેમના સમગ્ર જીવનની વિભુતીઓ, એ આપણા જેવા પામર મનુષ્યોના સાંકડા ધર્મથી નિરાળીજ વસ્તુ છે, તે ધર્મનાં સ્વપ્નો પણ આપણા જેવા પામરોને આવવાં કઠણ છે, પછી આપણે તો તેવા વિશ્વવંદનિય અવતારી મહાત્મનોના આદર્શોનેજ વધાવી લઈ આપણા જીવનમાં ઉતારવા જોઈએ.”

સરોજ—“બહાલા આપનું કથન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. આપણે પામર જીવો એવી કંઈ યોગતાપર તે મુર્તિમંત મહાત્મનોના ચારિત્રપર શંકાશીલ નજરે જોઈ શકીએ?”

રમેશચન્દ્ર કંઈ આગળ બોલવા જાય તે પહેલાં તો સરોજ ઉઠી વિમળાના રૂમમાં ચાલી ગઈ. રમેશચન્દ્ર પ્રેમાળ પત્નીના સંસ્કારી જ્ઞાનની મનમાં પ્રસંશા કરતો પથારીમાં આડો પડ્યો.

સરોજ પાછી વિમળાને બોલાવી પોતાની રૂમમાં આવી, ને સરોજે ધીમેથી વિમળાને કહ્યું, “જહેન વિમળા, આજે મારે બજારમાં જઈ કેટલોક ઘર સામાન લાવવાનો છે, તેમજ દૂધવાળા લેવાને દૂધના પૈસા પણ ચુકવવાના છે, ત્યારે મારી પાસે માત્ર આ પાંચની નોટ છે; એથી મારો વિચાર એમ થાય છે કે, જો આ મારું કાંતેલું સુતર કોઈ ખાદી ભંડારવાળાને આપી આવું તો તેના આશરે બે રૂપીયા બીજા આવે. જહેન, તું મારી સ્થિતી તો જાણે છે.” સરોજે દયામણે ચહેરે પોતાની ગરીબાઈનું દૃશ્ય રજુ કર્યું.

વિમળા—“બહેન, તે બધુંએ ખરૂં, પણ વારે ધડીએ સ્ત્રી જાતથી બંજરમાં કેમ જવાય? માટે તે મને આપ, હું આવતા રવિવારે તેને વેચાવવાનો બંદોબસ્ત કરી આપીશ.”

સરોજ—“બહેન વિમળા, તું સાવ ભોળી છે, તું આવતા રવિવારની વાત કરે છે; પણ જો તે આજ ના વેચાય તો, મધુ-કરભાઈ માટે રાતના દૂધ લેવું પણ મુશ્કેલ છે. બહેન મારી સ્થિતી એક ગરીબ મજૂરણ કરતાં પણ ભુંડી છે; છતાં આ વાત હજી સુધી મેં તેમને બિમારીના કારણે જણાવી નથી.” સરોજે કાચાર બની પોતાની આબરૂ પુલ્લી કરી, આંખમાંથી અશ્રુ સાર્યો.

મધુકર જે બાજીના ખંડમાં બેસી આ વાત સાંભળતો હતો તેણે એકદમ બહાર આવી કહ્યું “સરોજ બહેન તમારે સુતર વેચવા જવાની જરૂર નથી, તમારો ધર્મનો ભાઈ આજે તે સુતર ખરીદવા ઇચ્છે છે, ને પોતાની ભગિનીના હાથથી કંતા-એકા સુતરનાં કપડાં બનાવરાવી પહેરવા ઇન્ટેજર છે, કહે, આપ તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરશો?”

સરોજ—“મારાં એવાં ક્યાંથી સદ્ભાગ્ય કે મારા કાંતેલા સુતરના કપડાં આપજ પહેરો, દયો આ માફ સુતર.”

મધુકરે હસ્તા મુખે તે હાથમાં લઈ પુછ્યું “સરોજ બહેન, આંની શું કિંમત આપું?”

સરોજે હસી—“માડી જયો વીર પોતાની સગી બહેનને આપે તે શુદ્ધ પ્રેમ.”

મધુકર—તે તો મેં પ્રથમથીજ આપ્યો છે.

સરોજ-તો તે સિવાય હું બીજું કંઈ લેવા ઇચ્છતી નથી.

મધુકર-“મારી જીવનદાતા બહેન, આજે હું તારી પાસેથી મારા ધરે જવાની રજા માગું છું. તારું રૂબરૂ મરાથી કોઈ કાળે વળે તેમ નથી, છતાં કુલ નહિ તો કુલની પાંખડીરૂપે હું અદા કરીશ ત્યારેજ મારા જીવને શાન્તિ થશે, વધુમાં આવતી કાલે મારી તને પુરી પિછાણ થશે; તું આજથી ત્રીજે દિવસે તારા બાઈને આ સુતરનાં કપડાં પહેરાવવા આવજે, ને સાથે મારા બહાલા બાઈ રમેશચન્દ્રને પણ લાવજે. જ્યાં મારી તમને સંપૂર્ણ પિછાન થશે, ને મારું આ ભેદી વૃતાંત આપને ત્યાં માલુમ પડશે. બહેન, હવે મને શુભ આશીષ સાથે રજા આપ.”

સરોજને મધુકર ભેદી આદમી લાગ્યો. તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગી, “તે શા માટે આવી વાતો કરતો હશે?” તે શા માટે પોતાના રહેઠાણનું નામ ઠામ છુપાવતો હશે?” આટલું છતાં તે મધુકરને જવા દેવા રાજી નહોતી, તેથી તેણે રમેશચન્દ્રને જગાડી મધુકરની સર્વ વાત કહી, ત્યારે રમેશચન્દ્રે પણ થોડા દિવસ વધુ રહેવા મધુકરને આગ્રહ કર્યો, પણ મધુકરે પોતાનો નિશ્ચય છોડ્યો નહિ, ત્યારે મધુકરના આગ્રહને માન આપી સરોજે પોતાનો સગોબાઈ પરદેશ જતો હોય તેવી રીતે મધુકરના લલાટે ચાંદલો કર્યો, અક્ષત ચોહડયા ને ટૂંક-માંથી નવિન વસ્ત્રો કાઢી આપી મધુકરને તે પહેરવા આપ્યાં ને તે સાથે મધુકરે જે સુતરની માગણી કરી હતી તે પણ પેક

કરી બાંધી આપ્યું. છુટાં પડતાં રમેશચન્દ્ર તથા મધુકર ભાત-
ભાવે ભેટયા. સરોજ, રમેશચન્દ્ર અને વિમળા, મધુકરને નીચે
સુધી વળાવવા આવ્યાં. મધુકરે નીચે ઉતરી વિક્ટોરીયા ભાડે
કરી પોતાના ધારેલા ડોકાણે પ્રયાણ કર્યું.

સરોજ મધુકરને વળાવી ધરમાં આવી, મધુકરના વિયોગે
ધર તેને સુત્તુ લાગવા માંડ્યું. આખી રાત્રિ તેને નિદ્રા પણ ન
આવી, છતાં પોતાના દુઃખની કલ્પના રમેશચન્દ્રને થવા ના
દીધી. પ્રાતઃકાળે બહેલી ઉઠી નિત્યનિયમ કરી, રસોઇ બનાવી
રમેશચન્દ્રને જમાડી, પોતાનું ધરકામ પુરું કરી, સરોજ રેંટીયો
કાંતવા લાગી, ત્યાં એક કલાવર ભૈયો બાબુ રમેશચન્દ્ર નવિન-
ચન્દ્રનું નામ પુછતો આવી લાગ્યો.

રમેશચન્દ્રે ઉભા થઇ—“મારું નામ રમેશચન્દ્ર છે, કહો
આપ ક્યાંથી આવો છો?”

ભૈયાએ—“હું વાલકેશ્વરથી, શેઠ મધુકર મદનગોપાળને
ત્યાંથી આવું છું.” તેમણે આપને આપવા આ પત્ર મારી
સાથે મોકલ્યો છે.

આ સાંભળી સરોજે ઉભા થઇ—“મારા ધર્મબન્ધુ મધુ-
કરનો પત્ર છે, લાવો, લાવો તે ક્યાં છે?”

રમેશચન્દ્રે તે પત્ર લઇ સરોજના હાથમાં મુક્યો. સરોજે
તે પત્ર ફેડતાં કહ્યું—“જીવો ઉપર લખ્યું છે કે બહેન સરોજને
પ્રેમી.” રમેશચન્દ્ર આથી હસ્યો. સરોજે ફેડેલો પત્ર
વાંચવા માંડ્યો.

મુંબઈ, તા. ૧-૧૦-૧૯૨૧,
સરલાબુવન, વાલકેશ્વર.

ઝહાલી બહેન સરોજ,—

“તારા સુતરની કિંમત બદલ પુલ નહિં તો પુલની પાંખડીરૂપે માત્ર એક લાખ રૂપીઆનો ચેક, તારો રૂણી ભાષ આ સાથે મોકલે છે, તે સ્વીકારી તારા ભાઈને મળવા, ને તેનું ભેદીજીવન જાણવા આવતી કાલે મારા ભાઈ રમેશચન્દ્રને સાથે લઈ ઉપરના સરનામે આવવા તૈયાર થજે. મારી મોટર ત્રણ વાગે તમને તેડવા તમારે ત્યાં આવશે, એજ વિનંતી.”

લી૦ તારો રૂણી ભાઈ,
મધુકર.

સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર પત્ર વાંચી આભાંજ બની ગયાં. પત્ર ફરી ફરી વાંચ્યો, કવરમાંથી લાખનો ચેક કાઢી લઈ લેયાને પત્ર મળ્યાની સહી કરી આપતાં રમેશે કહ્યું “શેઠને કહેજે કે આવતી કાલે મોટર મોકલે, અમો જરૂર આવીશું.” લેયો અચ્છા સાહબ કહી રજા લઈ ચાલતો થયો.

લેયાના ગયા કેડે સરોજે ફરી પત્ર વાંચી કહ્યું—“ઝહાલા, મધુકર ભાઈની ઉદારતાએ તો અવધી કરી, પણ મારો વિચાર આવતી કાલે તેમની પાસે જઈ આ ચેક પાછો આપવાનો છે. સુતરના બહાને તો મારી સેવાનો બદલો આ પ્રમાણે આપે પણ આપણાથી તે લઈ શકાય નહિ. મેં કાંઈ તેમની સેવા સ્વર્થભાવે કરી નોતી.”

રમેશચન્દ્ર—“ઝહાલી તું તો સાવ ભોળી છે, તે ક્યાં તારી સેવાની કિંમત આપે છે? તે તો તારા સુતરની કિંમત આપે છે.”

સરોજ—“શું સુતરની કિંમત એક લાખ રૂપીઆ, તમે પણ ઠીક બનાવો છો હોંક ?”

રમેશચન્દ્રે સરોજના મધુરા ગાલપર ચુંબન લેતાં કહ્યું—
“ તારું સુતર તેને ઘણું ગમ્યું હશે ?”

સરોજ—“ ભલે તમે ગમે તેમ હાંસી કરો, પણ મારો વિચાર તો આવતી કાલે આ એક પાછો આપવાનો છે.”

રમેશચન્દ્ર—“ ભોળી સરોજ, તારી સેવાની આવી અનુ-
પમ કદર કરી એક લાખનો એક આપનાર આવો ઇસમ દુનિ-
યામાં ફરી તને મળશે નહિ.”

સરોજે હસી—“ ંહાલા ભુલોછો, રેંટીયો કાંતી પોતાનું
મહા મહેનતે પોષણ મેળવવા છતાં, ધર્મ ખાતર એક લાખની
ગંજવર રકમ લેવાની ના પાડનાર મારા સમું દુનીયામાં કોઈ
તેને મળશે નહિ.”

રમેશચન્દ્ર—“ ધન્ય છે, ંહાલી, તને લાખો વાર ધન્ય છે.
તેં મારા રંક ઘરમાં અમરાપુરીનાં દર્શન કરાવ્યાં, તુ પ્રભુની
ખરી કૃપાપાત્ર છે, ભલે તારી એમજ ઇચ્છા હોય તો આપણે
કાલે જઈશું તેજ વખતે એક પાછો આપીશું.”

બન્નેએ આખી રાત્રિ આનંદની વાતોમાં પસાર કરી.
બીજે દિવસે બપોરના ત્રણ વાગતાં મધુકરની મોટર આવી,
ને તેમાં બેસી બન્ને હમેશના ખાદીના પોશાકમાં મધુકરન
બંગલે આવ્યાં.

પ્રકરણ નવમું.

કરોડાધિપતિ મધુકર.

ધુકરના બગલાની આગળની બાજુએ એક વિશાળ કે પાઉન્ડ આવેલો હતો તેમાં સુવાસિક દુલોના વિધવિધ જાતના છોડવાઓ શોભી રહ્યા હતા. બગલામાં દાખલ થતાં પ્રથમ એક સુંદર લોખંડનો દરવાજો નજરે પડતો હતો, તેની પર મુકવામાં આવેલો સુશોભિત અમેરીકન ટાવર તેની શોભામાં ઘણોજ વધારો કરતો હતો. બગલાના કે પાઉન્ડના મધ્ય સ્થળના રસ્તામાં ઘટાલીની સુંદર લાદી જડવામાં આવી હતી. તે રસ્તાની બન્ને બાજુએ દ્રાક્ષના સુંદર માંડવાઓ બનાવવામાં આવ્યા હતા. બગલાનો આકાર ભવ્ય અને રોનકદાર હતો, તેના દ્વાર આગળ મારબલના નાજુક બે સિંહો ઉભા રાખવામાં આવ્યા હતા.

સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર બગલાની અનુપમ કારીગરી જોઈ ચકિત થઈ ગયાં, ને તેમને મન ખાત્રી થઈ કે મધુકર કેાઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી પણ મોટા મોટા શ્રીમંતોના પાણી ઉતરાવે તેમ છે. તેઓ વિચાર કરતાં મધુકરના દિવાનખાના આગળ આવ્યાં. લેયાએ તેમના આવ્યાની ખબર મધુકરને આપી,

એટલે તે સામે આવી પોતાની જીવનદાતા બહેનને ભેટી પડ્યો. સર્વ સાથે દિવાનખાનામાં દાખલ થયાં.

દિવાનખાનામાં અપ-ટુ-ડેટ પેરીસની સ્ટાઇલનું ફરની-ચર ગોઠવવામાં આવેલું હતું, હાથીદાંતની ફ્રેમથી મઢેલા ભવ્ય કુદરતી સિનોના, ને રાજરજવાડાના ફ્રેટા ટાંગવામાં આવ્યા હતા. દિવાનખાનાના મધ્ય વિભાગમાં, ચાંદીની ફ્રેમમાં મખમલની બોર્ડર મુઢી મઢેલો એક યુવતિનો ફ્રેટો જોનારના મનનું પ્રથમ આકર્ષણ કરતો હતો. દિવાનખાનાની લંબાઈ આશરે સો ફુટની ને પહોળાઈ આશરે પચાસ ફુટની હતી, એટલે દિવાનખાનું એક નાનકડા સ્ટેટના દરખાસની હરિકાન કરી શકે તેવું હતું. દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગમાં બાહોશ કારીગરના હાથે બનેલું એક વિશાળ ટેબલ મુકવામાં આવ્યું હતું. તેની આજુબાજુ સીશ-મના લાકડાની બનાવેલી પચાસ સુંદર પુરશીઓ પડી હતી. તે પુરશીઓના મધ્ય વિભાગમાં મયુગની કળાના આકારની હંચી બેઠકવાળી એક દાંતની પુરશી શોભી રહી હતી; જેની કારીગરી જોતાં જોનારની આંખો તેનાપર ઠરી જતી, ને બારિકાઈથી તેનું નિરીક્ષણ કરવાનું મન થઈ જતું હતું. વધુમાં ટેબલપર પડેલો ચાંદીનો બીચો, હોદ્દર મુકવાનું સોનાનું સ્ટેન્ડ, વિધવિધ જાતના અમેરીકન સ્ટાઇલના ફરનીયરો, મધુકરની અતુલ વૈભવતાનાં ચિન્હો તરીકે દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

મધુકરે પોતાને બેસવાની હાથીદાંતની પુરશીપર રમેશ-ચન્દ્રને ધણા આગ્રહપૂર્વક બેસાડ્યો. સરોજ અને મધુકર તેની

સામે ટેબલ પર હાથ ટેકાવી બેઠાં. સરોજ મધુકરની સાથે જી બેઠ
ચકિત થઈ ગઈ. તેના મગજમાં મધુકરની પૂર્વની સ્થિતિ તરી
આવી, ધાયલ થઈ રસ્તામાં પડેલો મધુકર, ધામાંથી વહેતા
લોહીના ધોધ, તેના વિષે મનમાં થઈ આવેલી શંકાઓ, સર્વ યાદ
આવ્યાથી તે ધારી ધારી મધુકરને જોવા લાગી. આજનો મધુકર
તેને જુદાજ રૂપે બાસ્યો. આવા શ્રીમંતના બારણે પણ પોતે
ક્યાંથી ? આ સૌ ઇશ્વરની મહેરબાનીનો પ્રતાપ એવા તર્કવિતર્ક
સરોજના મનમાં આવવા લાગ્યા.

મધુકરે સરોજની તે વિચારમાળા તોડતાં પુછ્યું, “બહેન
સરોજ, તારા સુતરની કિંમત તો મળીને ?”

સરોજે તરતજ પોતાની ચોળીના ખીસામાંથી લાખનો ચેક
બહાર કાઢી મધુકરના હાથમાં મુકતાં કહ્યું, “દયો બાઈ માફ
કરો, આવી ગજવર લાખની રકમ અમારા જોવા ગરીબને
ના ખપે. આપની આટલી બધી ઉદારતાને પાત્ર હજી અમે
થયાં નથી.”

મધુકર—“એટલે શું ? મેં આપને આ ચેક સમજ્યા
વગર મોકલી આપ્યો છે એમ જાને ?”

સરોજ—“બાઈ, માફ કરેલું તેવું નથી. આપની જીંદગી
પ્રભુએ બચાવી તે માટે આપણે તે પરમ કૃપાળુનો જેટલો
આભાર માનીએ તેટલો આછોજ છે. હું અને તમે તો નિમિત્ત

માત્ર છીએ. અમ્મ જે લોકો તે માલીકની મહેરબાની પૂર્વજન્મના કર્મોનુસાર મેળવી શક્યા નથી, ને જેઓ દુઃખ અને દરિદ્રતામાં રિખાયા કરે છે તે દુઃખીયાઓનાં દુઃખો નિવારવામાં, તેમની ગરીબાઈનાં ઉણુ આંસુ લુછવામાં, ને તેમની નિર્મળ દુવાઓ લેવામાં તેનો ઉપયોગ કરો, જેથી આપની આવી ભવિષ્યની આફતો પણ નિર્વિધને તે પરમકૃપાળુ દુર કરે.”

મધુકરને સરોજના વિચારો સ્તુત્ય લાગ્યા છતાં તેની વધુ કસોટી કરવાના હેતુથી કહ્યું “હું નથી સમજતો કે તું આવી ફિલોસોફી ચલાવી શું કહેવા માગે છે?”

સરોજ—“ભાઈ, તમે સમજ્યા છતાં ન સમજ્યા જેવી વાત કરો છે. ત્યારે સાંભળો. હું આપને ખુદલા શબ્દોમાં કહુ છું કે મેં આપની જે સેવા બળવેલી તે નિઃસ્વાર્થ ભાવે, મારા ધર્મને અનુસરીને, તેમાં મને જરાએ સ્વાર્થ કે લાભની વાસના પણ નોતી. હવે હું આપનો ચેક લઉં તો ઈશ્વરની નજરમાં બે રીતે ગુન્હેગાર બનું. એક તો નિઃસ્વાર્થ ભાવે બળવેલી ધાર્મિક ફરજ વેચવા માટે, ને બીજી રીતે આવી ગંજવર રકમ હજારોનું ભણું કરી શકે તે અટકાવી, ઉછીની શ્રીમંતાઈ લઈ ગરીબોની ઉત્તતી-પર કાપ મુકવા માટે, પ્રભુ મારા આ બે ગુન્હા માફ પણ ના કરે.”

આ સાંભળી મધુકર સરોજની તિવ્ર બુદ્ધિપર, તેના સંસ્કારી જ્ઞાન ને અપૂર્વ દયાથી ભરેલા તેના હૃદયના બળનાપર

મુગ્ધ બની બોલ્યો "સરોજ, ધન્ય છે તારી જનેતાને, તેણે તારા જેવા સ્ત્રીરત્નનો જન્મ આપી પોતાની કુખ શોભાવી છે. જે જ્ઞાન આજે મોટા કહેવાતા ધર્મગુરૂઓ પાસેથી નથી મળી શકતું, જે દયા ધર્મ મોટા ધર્મવેત્તાઓ પોતાના આચરણમાં નથી બતાવી શકતા તે તુ તારી દિન દશામાં તારા કર્મપ્રભાવે બતાવી શકી છે. વેપાર ધધા કરી હું આ કરૌડાધિપતિની સાલ્યબીનો માલ્લીક થઈ શક્યો, આખા યુરોપ ને હિન્દુસ્તાનની મુઆફરી કરી દુનિયામાં યથાશક્તિ નામના મેળવી શક્યો, જ્યારે તું ધરના ખુણે રહી ગરીબાઈમાં રે દીયો કાંતી જે મેળવી શકી, તે અંતરઆત્માની પિછાણ, જે ઇશ્વરી આજ્ઞાનું દ્રુમાન કરી, મનને અનીતિના ગસ્તે જતુ રોકી, દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી, પ્રભુના દર્શન કરાવે છે, તે હું આટલી સાલ્યબીથી પણ મેળવી ના શક્યો; જેના વિના આટલી સંપત્તી છતાં મારૂ જીવન મને અદ્વળ ગયું લાગે છે."

સરોજ—"ભાઈ હજી પણ પ્રભુપર પ્રેમ કરો, તે દયાળુ છે, તમારી મનોકામના જરૂર સિદ્ધ કરશે."

મધુકર—"તમે! મારા બદલ કંઈ અભિપ્રાય આપો તે પહેલાં મારા ભેદી જીવનની કર્મકથા સાંભળો." આટલું કહેતાં મધુકરની આંખમાંથી અશ્રુનાં બે દીપાં સરી પડ્યાં, આથી રમેશચન્દ્ર તથા સરોજ આશ્ચર્ય પામ્યાં. મધુકરે પોતાની કર્મકથા શરૂ કરી.

પ્રકરણ દશમું.

મધુકરના ભેદી જીવનનો વૃતાંત.

રી કર્મકથા બહુ વિચિત્ર છે. હું ધાયલ કેમ થયો, ને તમારે ત્યાં પંદર દિવસ મહેમાન રહ્યો છતાં મારી તપાસ કેમ ડાઘએ કરી નહિં, તે સર્વ પ્રસંગોથી તમને જરૂર નવાઈ લાગી હશે; તેમજ આપને હું તે વખતે ભેદી વ્યક્તિ લાગ્યો હોયશ, પણ મારો વિચાર તે વખતે આ ભેદ રાખી આપના હૃદયની કસોટી કરવાનો હતો. ઈશ્વરકૃપાએ તમો તે કસોટીમાં પાર ઉતર્યાં છો, ને પ્રભુએ આપનું શુભ મીલન સુળીનો પ્રસંગ સોયથી ટાળી કીધું, તે માટે આપણે સર્વ તે જગતનિયંતાના આભારી છીએ. હવે હું આપને મારા જીવનના કેટલાક પ્રસંગો કહીશ.

“મારા વડીલોનું મુળ વતન અમૃતસરમાં હતું, પણ પાછળથી વેપાર અર્થે મુંબઈની જહોજલાલીની શરૂઆતમાં અત્રે આવી વસેલા, તેથી મુંબઈ અમારી જન્મભૂમિ સ્થાન થઈ પડ્યું. મારા પિતાજીએ મુંબઈમાં સસ્તા ભાવે ધણા મકાનો ખરીદેલાં ને પાછળથી તેની કિંમત વધતાં વીશ લાખની જાગીરની કિંમત ત્રણ ગણી થઈ ગઈ. જ્યારે મારા પિતાશ્રી

મદનગોપાળ મરણ પામ્યા ત્યારે તેની કિંમત ફક્ત વીશ લાખની અંકાતી હતી. તેમના મરણ પછી વહિવટ મારી પાસે આવતાં મેં વેપાર અર્થે યુરોપની તેમજ દુનિયાના બીજા પ્રખ્યાત દેશોની મુસાફરી કરી આવ્યા બાદ, મુખ્યમાં ઠેકલાંક જીન અને કાચ તથા રંગનાં કારખાનાં કાઢી મારે વેપાર ધણે વધાર્યો. એવામાં લડાઈ જગતાં, રૂ, કાચ અને રંગના ભાવ ધણા વધી જતાં મને ધણે સારો નફો થયો. મારી મીલકતની ગણતરી કરેડ ઉપરાંત થવા લાગી. તે વખતે મારો ભાગ્યરવિ મધ્યાહ્ન કાળે પુર બહારમાં તપતો હતો. મનુષ્યના ભાગ્યમાં હમેશાં સુખના દિવસ હોતા નથી. ચડતી પડતીના ચક્રરે સૌના શિરે આવ્યાં કરે છે, તે કુદરતી નિયમાનુસાર, અચાનક મારી જીવન સહચરી સરલા જેનાં પુન્યવંતાં પગલાંએ, તેની ઇશ્વર પ્રત્યેની અખંડ ભક્તિએ માફ ગૃહરાજ્ય, લક્ષ્મી દેવીના સિંહાસને પુર બહારમાં હતું તે તેના એક દિવસના અકાળ મૃત્યુથી સુના સ્મશાન સમાન થઈ પડ્યું.

મારે તે મહાદેવીથી કંઈ સંતતી થઈ નોતી એટલે માફ જીવન સુન્ય નિરાશામય બની ગયું. મારી પ્રિયતમાના અવસાનના કારી ધાએ માફ દુઃખ વિંધાયું, વૈરાગ ઉત્પન્ન થયો, ને દિલ સદા તેની મધુરી મુર્તિ જે સામે ચાંદીની દ્રેમમાં જડેલી છે તેની ઝંખના કરવા લાગ્યું. તેના વિયોગે મેં અશ્રુ પાડી પાંચ વર્ષ ગાળી નાખ્યાં, છતાં તેના વિયોગનો કારમો ધા રૂઝાયો.

નહિ. ધીરે ધીરે માફ ચિત્ત વેપારમાંથી ઉઠી ગયું. કારખાનાં વેચી નાખ્યાં, નુકશાની પણ ઘણી ગદે છતાં બહાલી સરલાના વિયોગમાં મેં તેની પરવા કરી નહિ.

સ્નેહી મિત્રો સમજવી થાક્યા, ઘણાઓએ મને ફરી પરણવાનો આગ્રહ પણ કર્યો, છતાં મારી બહાલી સરલાનો પ્રેમ, તેની મધુરી મુર્તિ મારાથી ભુલી શકાય તેમ નોતી. આખરે સર્વેએ કંટાળી એ વાત પડતી મુકી. હું મારા દુઃખના દિવસો વિરક્ત મને ગાળવા લાગ્યો, આથી માફ શરીર પણ નબળું પડવા લાગ્યું.

મારા મિત્રોને મારી તબીયતની ચિન્તા લાગવાથી તેઓ હવે પોતાની હાજરી મારે ત્યાં રાખી મને ખુશી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. મારા મિત્રોના આગ્રહથી હું આનંદભુવન ક્લબનો મેમ્બર થયો. ક્લબના મેમ્બરો મારી શ્રીમંતાઇ પર વારી જતા, ને મને અનહદ માન આપતા હતા. ઘણી વખતે તેઓ હરેક પ્રકારનાં ખ્હાનાં ખતાવી પોતાનાં ખીસાં તર કરવા તૈયાર થઇ જતા હતા. મારી પડતીના દિવસોએ તેમની મિત્રતામાં વધારો કર્યો. તેઓ મારી માનસિક નબળાઇનો લાભ લઇ મારી તંદુરસ્તી સુધારવા દવાને ખ્હાને મનુષ્યજીવનનો સંહારક મદિરા પણ આપવા લાગ્યા. હું માફક વસ્તુઓના પ્રભાવે ખોટી ખુમારીમાં તેમની હાજી કરવા લાગ્યો, ને દિવસે દિવસે તેમના પાસા પોખાર પડવા લાગ્યા. મારી ક્લબના ખાસ મિત્રો, જ્યોને હું તે વખતે મારા પ્રાણ સમાન

સમજતો હતો, તે પૈકીમાંનો એક ખોળે નામે મહેરઅલી કમરૂ-
દીન હતો ને બીજો હિન્દુ ભાટીયો નામે દયાળ, રૂ ખખરનો મોટો
હલાલ હતો. બન્ને સારા કુટુંબના ફરજંદ હતા છતાં, સદા અને
મદિરાપાનની આદતમાં ફસાએલા હોવાથી, દિવસે વેપારી ને
રાતના સફેદ ઠગ બની જતા. તેમની જીભમાં સાકર હતી. તેઓ
ભલભલાને પોતાની જાળમાં પ્રસાવી તેનો શિકાર કરી સરખે
ભાગે ધન વહેંચી લેતા હતા. આ સર્વ પ્રપંચ જાળની ખખર
મને ધાયલ થયાના દિવસેજ પડી હતી.

એક દિવસે દયાળે મારી પાસે આવી કહ્યું “દોસ્ત આજે
એક મારા મિત્રને ત્યાં લગ્નની પાર્ટી છે. તેણે આપને મારી
સાથે તેને ત્યાં આવવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો છે, ને તેણે એટલે
સુધી કહેવડાવ્યું છે કે “જો મધુકર શેઠ મારા જેવા રંકના
આમંત્રણને માન આપી પધારશે તો હું મારા ધન્ય ભાગ્ય સમ-
જીશ. તેમની મહેમાની કરવામાં કમીના નહિ રાખુ.”

હું તે હુઆ દયાળના શબ્દોની મોહિનીમાં ફસાયો. મને
તેના મિત્રની લાગણીએ ભુલાવ્યો, પછી મેં કહ્યું “દયાળ જ્યારે
તારા મિત્રનો આટલો બધો આગ્રહ છે તો હું, જરૂર આવીશ
પણ આગણી સાથે મહેરઅલી આવશે તોજ.”

દયાળ-“તે માટે આપ બેફીકર રહો, મહેરઅલીને જરૂર
હું બોલાવી લાવીશ, પણ હા, એક વાત તો આપને કહેવાની
સાવ ભુલીજ ગયો.”

મેં પુછ્યું—“ તે વળી શું ? ”

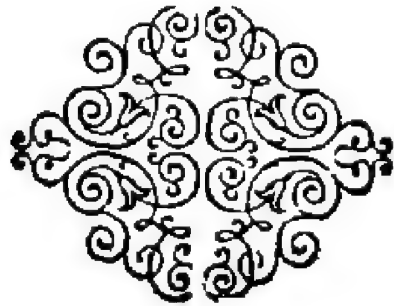
દયાળ—“ આપ ધરે તો એમજ કહેજો કે મારે આવતી કાલે પુનાની રેસમાં જવાનું છે.”

મેં પુછ્યું—“ કારણ ? ”

દયાળ—“ લગ્ન પ્રસંગ હોવાથી તે આપને બે દિન વધુએ રોકે. તેના માયાળુ સ્વભાવને આપ હજી પિછાનતા નથી.”

તે વખતે હું પિણાની ધુનમાં હોવાથી, તેના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કબુલ કરી ગયો.

રાત્રિના નવના ટકોરા થતાં હું તથા દયાળ બન્ને મોટરમાં બેસી ગિરગામ બેકરોડના લત્તાપર આવેલા એક મકાન આગળ આવી પહોંચતાં, દયાળે મોટર ઉભી રખાવી કહ્યું, “આ મારા મિત્રનું ઘર.” અમે બન્ને નીચે ઉતરી પડ્યા, ને મેં ડૂધવરને મોટર પાછી ધરે લઇ જવા ફરમાવ્યું, “તે મુજબ તે બિચારો ચિઠ્ઠીનો ચાકર મોટર લઇ ચાલ્યો ગયો. દયાળે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ જુવો લગ્નની કેવી ધમાલ જમી રહી છે ? ” અમે બન્ને વાતો કરતા મકાનમાં દાખલ થયા.

પ્રકરણ અગીઆરમું.

લગ્ન મંડપ કે રાયતાની જાળ.

કાનના પાછળના ભાગમાં કોઈ નાયકાના ગાનતાનનો અવાજ આવતો હતો. સતાર, સારંગીના સુર મેળવી તખ્તલાની ધમાલમાં ગાનાર નાયકાનાં ગાનની કેટલીક લાઇનો દાદરપર ચડતાંનીચે મુજબ મારા કાને પડી:-

“ રાત કયસે કટે મેરી, તુમ જિન કનૈયા;
વાયદા પિતાએ, તુમ ન આયે;
મુના પલગ આર મુની મેરી સૈયા-રાત કયસે૦

મને લાગ્યું કે આ લગ્નની મહેફીલમાં ભેગા થએલાઓ માટે નાયગાન થઈ રહ્યું હશે. જે દાદરપર ચડી હું અંદરના ખંડમાં દાખલ થવા ગયો, તે દાદર ચડતાંજ મારું અંગ ફરકવા લાગ્યું, છતાં તેની દરકાર ના કરતાં, દયાળ સાથે જે ખંડમાં ગાનતાન ચાલતું હતું ત્યાં ચાલી આવ્યો.

ત્યાં એક નાયકા નખરાં કરી ગાતી હતી. તેની બાજુમાં સાજ વગાડનારા સાગરીતો ઉભા ઉભા પોતાનું કામ-ખજવી ડોકું ધુણાવી રહ્યા હતા. બિછાવેલા ગાદી તકીયાપર મહેરઅલી અને તેની બાજુમાં એક પારસી અને મારવાડી બેઠેલા હતા.

મહેરઅલીએ ઉઠી મારી સાથે હાથ મીલાવી પોતાનો હર્ષ જહેર કર્યો. નાયકાએ ગાતાં ગાતાં સલામ કરી. હું દાળેલા તકીયા પર બેઠો ને મનમાં સમજી ગયો કે, આ દયાળના મિત્રનું ઘર નહિ પણ એક વેશ્યાસદન છે. આથી મેં દયાળને પુછ્યું “ક્યાં છે તારો મિત્ર? મારે તેને મળવાની ખાસ જરૂર છે.”

દયાળે હસી મહેરઅલીને બતાવી કહ્યું “શું આ મારો મિત્ર નથી, ત્યારે શું તે મારો દુશ્મન છે?”

દયાળના વિચિત્ર જવાબથી મને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો, મારી આંખો ક્રોધાગ્નિથી લાલ થઈ ગઈ. મેં વાઘની માફક તાડુકી કહ્યું “વિશ્વાસઘાતી, મિત્રદ્રોહી, શું દોસ્તના લેખાશમાં દુશ્મનની ગરજ સારે છે?”

પછી દયાળ ભવાં ચડાવી છાકટાની માફક બોલ્યો “દોસ્ત તારો નહિ પણ તારા પૈસાનો.”

દયાળનો આ જવાબ સાંભળી મારી છાતી ધડકવા લાગી, મને ખાતરી થઈ કે જરૂર શયતાનોની પ્રપંચ જાળમાં આજે મારી જાંદગી જોખમમાં છે.

પછી હું ઠાઠ પણ યુક્તિથી નાસી છુટવાની બારી શોધવા લાગ્યો, ને મેં ચાલાકીથી જવાબ આપ્યો, “ભલે તમે મારા પૈસાના દોસ્ત હો, પણ હું તો તમને ખરા જીગરથી ચાહું છું. મેં હરેક વખતે તમારી ઈચ્છાને માન આપ્યું છે તો આજે

મને મારા ઘરે જવાની રજા આપો. તમારું નામ દયાળ તથા મહેરબાની છે તો તમે મારા પ્રત્યે દયા અને મહેરબાની જરૂર બતાવશો.”

મારી આજીજી સાંભળી ગાન ગાતી નાયકા જેનું નામ રોશનઆરા હતું તે ખડખડ બુલંદ અવાજે હસી પડી. મને આથી ઘણી નવાઈ ઉપજી ને તે મારી દૃઢવચ્ચા સમજી કહેવા લાગી “ શેઠજી, આપ જેને દયાળ કહી બોલાવો છો તેનું ખરું નામ તો શ્યામલાલ છે. વળી આપ જેને મહેરબાની કહી બોલાવો છો તેનું ખરું નામ મહોબતખાન છે, માટે આપે દયા કે મહેરબાનીની આશા રાખવી ફેાકટ છે.”

મને તે વખતે સમજાયું કે દયાળ અને મહેરબાની બન્ને શરીર બદલાશે છે. તેમણે આવી રીતે મારા જેવા કેટલાય વિશ્વાસુઓની જીંદગી ક્ષત કીધી હશે. આવા પિશાચોની સોનેરી જાળમાંથી છુટવું એ મને તે વખતે નવો જન્મ પામવા જેવું લાગ્યું, છતાં આવા સ્થળે હિમ્મત બેવી એ મોતને હાથે કરી આમ ત્રણ આપવા જેવું છે, એવો મેં મન સાથે વિચાર કરી કહ્યું “ એ સાધુ વેશમાં છુપાએલા શયતાનો, મારી સાથે આવો દગો રમી તમે કયો લાભ મેળવવા ઇચ્છો છો ?”

દયાળે ખડખડાટ હસી—“બીજા શાનો વળી, રૂપીઆનો.”

મેં કહ્યું “ મારી પાસે આ રૂપીઆ સોની નોટ શિવાય બીજું કંઈ નથી,” મેં આટલું કહી ખીસામાંથી નોટ કાઢી

ઝેરથી ફેંકી તે રોશનઆરા પાસે જઈ પડી. રોશનઆરાએ તે લઈ પોતાની ચોળીના ખીસામાં નાંખી દીધી.

મહેરઅલી તરતજ આ જોઈ બોલી ઉઠ્યો “ દયાળ આતો આપણને બીખારી સમજેછે કે શું ? તે જાણતો નથી કે આવી નોટા તો દરરોજ અમારી પાસેથી શરાબીની દહાણીમાં ચાલી જાય છે.”

દયાળ—“ તેની હું તેને હમણાંજ ખબર પાડું છું,” આટલું કહી દયાળે ખીસામાંથી એક ધારદાર છુરી કાઢી મારાપર ઉગામી. મહેરઅલી પણ મારી સામે છાતી કાઢી ઉભો. પેલા મારવાડી અને પારસીએ પોતાના બનાવટી પોશાક કાઢી નાંખી, પડાણના પોશાકમાં મારી પાછળ ઉભા રહ્યા. આ જોઈ મારી છાતી ધડકવા લાગી, આંખે અધારાં આવી ગયાં, મારામાંથી બોલવાની શક્તિ પણ જતી રહી.

રોશનઆરાના સાગરીતો ક્યારનાએ ચાલ્યા ગયા હતા. તે અધાપી પર્યંત મારી સામે ટગર ટગર જોયા કરતી હતી.

દયાળે ભયંકર અવાજે—“ મધુકર, જો તારે તારી જીંદગી બચાવવી હોય તો તારે અમને એક લાખ રૂપીઆનો બેરરનો ચેક લખી આપવો પડશે, ને તેના પૈસા જ્યાંસુધી અમને ના મળી જાય ત્યાંસુધી તારે અમારા કેદી તરીકે અત્રે રહેવું પડશે; બોલ શું વિચાર છે ?”

મેં—“ પણ અત્યારે મારી પાસે ચેક બુક નથી.”

મહેરઅલીએ હસી ખીસામાંથી ચેક બુક કાઢી કહ્યું “ લે
જો આ શું છે ? ”

મેં હાથમાં લઈ તે ચેક બુક તપાસી તો તે મારી માલુમ
પડી. મારી ચેક બુક આ બદમાશેના હાથમાં ક્યાંથી આવી,
તેની મને સમજણ પડી નહિ. તેને હું ખાસ મારા ઓવર-
કોટના અંદરના ખીસામાં રાખતો હતો, છતાં આ ચોરી કેવી
રીતે થઈ તેના માટે હું પળભર વિચારમાં પડ્યો; ત્યાં તો દયાળો
ધાંટો પાડી વિચિત્ર અવાજે કહ્યું “ હવે વિચાર શાનો કરે છે ?
ચેક બુક તો મેંજ તારા ઓવરકોટના ખીસામાંથી દિન પંદર
પહેલાં કાઢી લીધી હતી ને તેની બદલ તેવીજ બનાવટી ખીજી
ચેક બુક મુકી હતી.”

આ સાંભળી મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. આવા બદ-
માશેને જીદગી બચાવવાની લાલચે લાખ રૂપીયાની ગંજવર
રકમ આપવી ને ખીજાં હજારો ખુન કરાવવાના ધંધાને ઉત્તેજન
આપવું એ બન્ને સરખું લાગતાં મેં ચેક બુક મારા ખીસામાં
ધાલી કહ્યું “ હું આપને એક દમડી પણ આપવા રાજી નથી,
બલે, ચાહો તો મને મારી નાંખો.”

આ સાંભળી દયાળનો મીઝસ હાથથી ગયો. તેણે મને
જોરથી એક થપડાક મારી. હું ચક્કર ખાઈ રોશનઆરા ઉભી
હતી ત્યાં જઈને પડ્યો.

પછી મેં પણ મરવાના નિશ્ચયપર આવી જઈ કહ્યું “ઓ નિર્દય રાક્ષસો, ભલે તમારી કાતિલ છુરી મારા લોહીથી રંગો, હવે મને મારા પ્રાણની પરવા નથી.”

મહેરઅલીએ ફરી મને પકડ્યો, દયાળે છુરી મારા પેટપર ધરી કહ્યું “બસ, હા કે નાનો જવાબ આપ? નહિતર આ કાતિલ છુરી એકજ પળમાં તારો પ્રાણ લેશે. તું દુનિયામાંથી હતો ન હતો થઈ જઈશ.”

હું કાંઈ પણ ઉત્તર આપું તે પહેલાં રોશનઆરા બોલી ઉઠી “દયાળ હું તને હુકમ કરું છું કે આ કામમાંથી તું હાથ ઉઠાવ.”

દયાળ—“કારણ?”

રોશનઆરા—“તું જાણે તો છે કે આ શ્રીમંત શેઠ કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, તેની જીંદગી તારા મારા જેવાં પાપી મનુષ્યો કરતાં વધારે કિંમતી છે, માટે હું તેમને પાછા સહી-સલામત ઘરે પહોંચાડવા ઇચ્છું છું.”

દયાળ—“તારી ઇચ્છાની અન્ને પરવા કોણ કરે છે? તું ગમે તેવી આખરે તો વેશ્યાજ ને?”

રોશનઆરા—“તેથી શું થઈ ગયું? તારા જેવા વેશ-ધારી દગાબાજ નરપિશાચ કસાઈ કરતાં તો વધારે સારી છું.”

મહેરઅલી—“ તારા જેવી બઝાર રાંડો અમારાપર હુકમ કરશે તો નેવનાં પાણી મોભે ચડશે.”

રોશનઆરા —“ તેમજ થશે ને તું હાથ ચોળી રહેશે.”

મહેરઅલી—“ યાદ રાખ રોશનઆરા, તું આજે એક શરીફ બદમાશના શિકારપર નજર કરે છે.”

રોશનઆરાએ ખીજએલી વાધણ માફક ત્રાડ પાડી કહ્યું “તું શરીફ બદમાશ છે તો હું શરીફ બદમાશને પેદા કરવા-વાળી તેની જનેતા છું.”

મહેરઅલીએ દયાળતા હાથમાંથી છુરી ઝુટાવી રોશનઆરા તરફ ધસી કહ્યું “મરદની બચ્ચી, બતાવ તારું પાણી !”

પછી રોશનઆરાએ સાનથી મને પોતાની પાછળ ઉભા રહેવાનું કહ્યું તે પ્રમાણે તેની પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. તેની તે વખતની મદાનગીભરી હિમ્મત ને મારા તરફ જીવના જોખમે બતાવેલી સહાનુભૂતિ હું મારા જીવનપર્યંત જીવી શકું તેમ નથી. પછી તેણે ત્રાડ પાડી કહ્યું “ નામદો હોંશીયાર, જીવો તમારી આંખમાં ધુળ નાંખી તમારા શિકારને લઈ જઈ છું.”

આટલું કહી તેણે વિજળીની ઝડપે પોતાની કમ્મરમાં છુપાવેલી રિવોલ્વર બહાર કાઢી, મહેરઅલીના પગપર ફેર કર્યો. મહેરઅલી ધાયલ થઈ નીચે પડતાં, રોશનઆરાએ મને કહ્યું “ તમે મારી સાથે બેઘડક આપ્યા આવો,” આટલું કહી તેણી

“નામદો હોશીયાર! જુવો તમારી આખમાં ધુળ નાંખી તમારા શિકારને લઈ જાઉં છું.”

પૃષ્ઠ ૧૭૨.

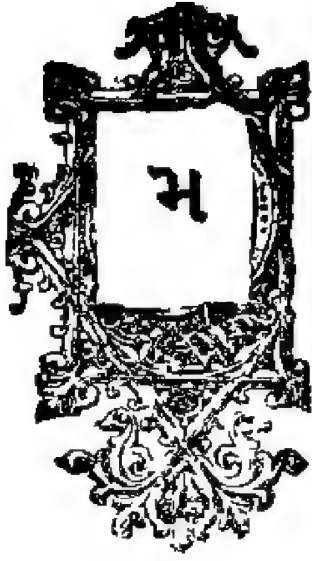
પાછલા પગે નિસરણી સુધી આવી, મને તાકીદે મકાન બહાર
આટ્યા જવાનું ફરમાવ્યું ને તે બદમાશેો સામે પોતાની રિવો-
લ્વર તાકીને ઉભી રહી.

હું નિસરણી ઉતરી તે મકાનની બહાર આવ્યો ને
વિચાર કરવા લાગ્યો, “એક રાંડજાત પણ કેટલી બુદ્ધિશાળી,
કેટલી પરોપકારી, કળતે જાત બની મને જીવતદાન આપ્યું
તો મારે તેને બદમાશેોના પંજમાંથી છોડાવ્યા શિવાય ઘરે આટ્યા
જવું એ મહા અધર્મ ગણાય,” આવો વિચાર મનમાં આવતાં
હું કુટપાથપર ઉભો રહી, પોલીસને મદદ માટે બોલાવવા ચોમેર
નજર ફેરવવા લાગ્યો, ત્યાં પાછળથી મારી પીઠપર કારમો ધા
થયો. હું પટકાઈ કુટપાયરીપર પડ્યો ને જોયું તો મારી પીઠ-
પર ધા કરનાર તેજ પઠાણ હતો જેન મેં પહેલી મુલાકાતે
પારસીના વેશમાં જોયો હતો. ચારાથી તેજ પળે મદદ માટે
કારમી ચિશ નખાઈ ગઈ ને હું જેભાન થઈ પડ્યો. પછીનો
સઘળો હેવાલ તો આપ જાણો છો.” મધુકરે પોતાની કર્મકથા
પુરી કરતાં કહ્યું.

પ્રકરણ બારમું.
રોશનઆરા કે લલિતા?

ધુકરના જીવનની અદ્ભૂત ઘટના સાંભળી સરોજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. સરોજ તે બહાદુર વારાંગનાની હિમ્મતપર ખુબ ખુશી થઈ ને મધુકરના માટે રોશનઆરાના જીવનની સમાપ્તિ તે બદમાશોના હાથે થઈ હશે એમ માની લઈ મધુકરને કહ્યું, “જરૂર તે બહાદુર વારાંગના આપની જીવ્ણી બચાવી તે બદમાશોનો શિકાર થઈ પડી હશે.”

મધુકર બોલ્યો, “નહિ, પ્રભુએ તે દિલાવર નાયકાને જીવતી રાખી છે ને તેની મેં આજેજ તપાસ કરી તેને અત્રે બોલાવી છે.”

આટલું કહી મધુકરે ટેબલપરનો ઇલેક્ટ્રીક બેલ દાખ્યો કે તરતજ લૈયો હાજર થયો. મધુકરે લૈયાને બાજુના ખંડમાં બેઠેલી રોશનઆરાને પોતાની પાસે મોકલવા ફરમાવ્યું.

રોશનઆરા આજે બાદીના પહેરવેશમાં સાધ્વી સન્નારી બની આવી હતી. તેનો હસમુખો ગુલાબી ચહેરો, માથાના કાળા નાગણુ જેવા ઢેશ ને બાદીનો સુંદર પહેરવેશ જોતાં આજે ઠાંધ તેને નાયકા કહી શકે તેમ નોતું.

તેણે આવી સરોજ તથા રમેશચન્દ્રને પ્રણામ કરી તેમનાથી
કેટલેક છોટ બેસી એકીટસે સરલાદેવીના ફેટા તરફ જોયા કીધું.

સરોજ તેની આવી સહ્યતાભરી વર્તણૂક પર ધણીજ
ખુશી થઇ ને તેનો હાથ ઝાલી ત્યાંથી ઉઠાડી પોતાની પાસે બેસાડી
તેની સાથે પ્રેમથી વાતો કરવા લાગી.

લૈયાએ આવી ટેબલ પર ચાર મસાલાદાર દૂધના પ્યાલા
તથા કેટલીક મેવાથી ભરેલી રકાબીઓ અને કુલના હારતોરાથી
ભરેલો એક ચાંદીનો તાટ વિગેરે ગોઠવી દીધાં. પછી સર્વેએ સાથે
બેસી તેને ઈન્સાફ આપ્યા બાદ, મધુકરે સરોજ તથા રમેશ-
ચન્દ્રને કુલના હાર કેટલીક આનાકાની બાદ પહેરાવ્યા.

રોશનઆરાએ મધુકરના હાથે હાર પહેરવાની ના
પાડતાં કહ્યું, “આપના પવિત્ર હાથે હું હાર પહેરવાને લાયક
નથી, કદાચ આપ આગ્રહ કરી પહેરાવશે તો લોકો આપની
પાછળ નિન્દા કરશે, માટે આપની નિન્દા થાય તેવું જોવા હું
છચ્છતી નથી.”

મધુકર—“ભલે, દુનિયા ગમે તેમ કહે, મને તો ફક્ત
ઇશ્વરનીજ પરવા છે માટે હઠ કરી મારા દિલને નારાજ ન કર.”

મધુકરના આગ્રહ આગળ રોશનઆરાએ લાચાર બની
હાર પહેર્યો. પછી મધુકરે સર્વેને મુખવાસ આપ્યો. સર્વેનાં દૃઢ્ય
આનંદમાં ડોલવા લાગ્યાં.

લેયાએ ફરી દાખલ થઈ ખાદીનાં ઢેટલાંક કપડાં ટેબલ-પર મુક્યાં.

મધુકર—“ભાઈ રમેશ, જો તમારો મારાપર નિર્મળ પ્રેમ હોય તો હું કહું તે આપ માન્ય કરશો. એવું મને અભય વચન આપો.”

રમેશચન્દ્ર—“જ્યાં આપના પ્રેમમાં અમારું જીવનધન કુરબાન છે ત્યાં વચનની શું વિશેષ કિંમત છે? છતાં આપની તેવીજ ઇચ્છા હોય તો અમે ઇશ્વરસાક્ષીએ આપની ધર્મયુક્ત આજ્ઞાનું પ્રતિપાલન કરવા બંધાઈએ છીએ.”

મધુકર—“જો એમજ હોય તો સાંભળો. મારી પ્રથમ માગણી એ છે કે આપે આ લાખનો ચેક સ્વીકારી આપને યોગ્ય લાગે તે માર્ગે વાપરી મને આપના ઋણમાંથી મુક્ત કરવો; મારી બીજી માગણી એ છે કે આપે મારી અબુટ દાલતનો ઉપયોગ હિન્દુસ્તાનની કેમપણ રીતે અલૌકિક માર્ગે ઉન્નતિ થાય તેવી રીતે મારી પ્રેમાળ પત્ની સરલાદેવીના સ્મારકરૂપે કરવો. બોલો? આપ મને તે કાર્યમાં સહાનુભૂતિ આપશો?”

રમેશચન્દ્ર—“અમારાં એવાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી કે આપ જેવા શ્રીમાનના છત્ર નીચે આ દેશની સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થાય, છતાં આપના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા આપશ્રી થોડો વખત આપો તો તેનો વિચાર સંપૂર્ણ રીતે કરી શકાય.”

મધુકર—“ભલે આપની તેવી ઈચ્છા હોય તો આપ પાસેના ડ્રાઈંગ રૂમમાં બેસી સુખે વિચાર કરો.”

સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર મધુકરના ડ્રાઈંગ રૂમમાં ચાલ્યાં ગયાં. તેમના ગયા ફેડે મધુકરે રોશનઆરાને ઉદ્દેશી કહ્યું “તારી બહાદુરીનું ઇનામ હું તને શું આપી શકું, છતાં લે આ પચાસ હજારનો ચેક, હવેથી નીતિના રસ્તે ચાલી સુખી થજો.”

રોશનઆરા—“મને હવે પૈસા સુખી કરી શકે તેમ નથી, છતાં હું આપની ભેટને માથે ચડાવી આપને તે પાછી આપું છું. હું હવે મારું બાકીનું જીવન કોઈ તિર્યક્ષેત્રમાં જઈ પ્રભુભજન કરી પુરું કરવા માગુ છું. આપ આ પૈસાનો ઉપયોગ હિન્દુસ્તાનની અનાથ વિધવાઓના દુઃખો ટાળવામાં, પેટના પોષણખાતર તેમના શિયળનાં થતાં લીલામ અટકાવવામાં કરજો, ને તે માટે આ પૈસાનો એક વિધવાશ્રમ બંધાવી તેના દરવાજાપર આ પ્રમાણે મુદ્રાલેખ ઠાતરાવજો:—”

— શરૂ —

“ ઉચ્ચ જ્ઞાતિની લલિતા, બાળલગ્ને વિધવા બની;
કુટુંબીજનના ત્રાસ સેવી, ભુખના દુઃખથી વેશ્યા થઈ.
નામ રોશન રાખીને, લીલામ શિયળનું કર્યું;
શ્રીમાંત્ર મધુકરના દર્શને, રોશનતણુ મનકું કર્યું.
તેની નિશાની મુકી આ, દુનિયા તણ હું જાઉં છું;
વિધવાતણા દુઃખોની યાદી, સૌને આપી જાઉં છું. ”

મધુકરે આશ્ચર્ય પામી પુછ્યું, “શું તું હિન્દુ જ્ઞાતિની સલના છે? હાય, હિન્દુ સંસાર? આ તારા કેવા હાલ? ઓ હિન્દુ સંસારની કુસુમ કળી, શું તું આ જગતમાં બાળલગ્નના પ્રભાવે ખીટ્યા પહેલાંજ કરમાઇ ગઈ! શું તું સંસારરૂપી ક્ષેત્રમાંથી ઉખડી જઇ કીચડમાં સમાઇ ગઈ? શું તારી જીવન જ્યોતિ કુમાર્ગના અગ્નિમાં બળી ભસ્મિભૂત થઇ ગઈ?”

રોશનઆરા—“હા, જેવા વિધીના લેખ.” રોશનઆરાની આંખમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા માંડી.

થોડીવારે સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર ડૂંઘેંગ રૂમમાંથી પાછાં આવ્યાં ત્યાં રોશનઆરાને રડતી જોઇ બંને ધાગી નવાઇ પામ્યાં.

મધુકરે રોશનઆરાની બધી વાત કહી, તેનો મુદ્રાલેખ વાંચી બતાવ્યો, ત્યારે સરોજને રોશનઆરા માટે ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે પ્રેમથી રોશનઆરાને હૃદય સાથે ચાંપી આશ્વાસન આપ્યું.

મધુકરે રોશનઆરાને તેના કહેવા મુજબ એક લાખ રૂપીઆનો વિધવાશ્રમ બાંધવાનું વચન આપી તેના ઉપકારનું રણ અદા કર્યું. પછી રોશનઆરાએ મધુકર પાસેથી જવાની રજા માગી ત્યારે મધુકરે પુછ્યું “ફરી તારો મેલાપ?”

રોશનઆરા—“અસંભવીત.”

આથી મધુકરનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તેણે ગળગળા થઈ જઇ કહ્યું, “ત્યારે હું તને જવા દેનાર નથી.”

રોશનઆરા—“ભાઈ, હૈયું કઠણ કરી મને રજા આપો. વ્યર્થ અશ્રુ સારવાથી શું ફાયદો છે? આ અભાગીના પદબ્રષ્ટ જીવનપર આપનાં અણુમોલ આંસુ ના શોભે. જેને સમાજે તજી, જેને ઇશ્વરે તજી તેને તજતાં આપ શાને દુઃખ ધરો છો? હિન્દુ-સંસારની કુરતાએ મારી ચિતાના બદલે કબર ચણાશે, ને એકજ બુલના પ્રતાપે આ દેહપર કુલડાં ચડશે ને પાછળ અશ્રુ પણ ઢાઘનાં પડશે નહિ.”

મધુકર—“બહેન, હવે તું ગઈ ગુજરી બુલી જા. સાચા પ્રેમથી તારા પાપના નિવારણ માટે પ્રભુની ભક્તિ કર. પ્રભુ સર્વ સાફ કરશે. વળી હું તને આ વીંટી આપું છું તે તું તારી મુશ્કેલીના વખતમાં મોકલાવજે. હું તારા દુઃખમાં આવી મારાથી બનતી મદદ તને કરીશ.”

સરોજે મધુકરના હાથમાંથી વીંટી લઈ રોશનઆરાની આંગળીએ પહેરાવી, તેનો હાથ પ્રેમથી ચુમી હસતાં હસતાં કહ્યું “બહેન, મારી પણ તારી પાસે એક માગણી છે.”

રોશનઆરા—“બહેન, ખુશીથી કહે.”

સરોજ—“તું જે પ્રભુની આરાધના કરવા જાય છે તે પ્રભુની પ્રભુતાનું તારા ઢાકીલ કંઠે એક મધુર ગાન સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે.”

રમેશચન્દ્ર—“સાથે મારી પણ તેવીજ ઈચ્છા છે.”

રૌશનઆરા—“ તો ભલે ધણીજ ખુશીથી.”

મધુકરે લૈયાને બોલાવી, સરલા દેવીના વખતની સારંગી મંગાવી રૌશનઆરાને આપી. રૌશનઆરાએ સુર મેળવી આલાપ સાથે પ્રભુભજન શરૂ કર્યું:—

ગગ—બાગેશ્રી.

તુંહિ નિરંજન નિરાકાર,
વિકળ જનનો તું આધાર—તુંહિ.
વંદુ પ્રેમે, ચરણે ચુમું;
પતિત પાવિનિ તારે શરણ—તુંહિ.
અધમ ઉદ્ધારણ, નામ તુમારો;
નારી નાંધારી તારે શરણ—તુંહિ.

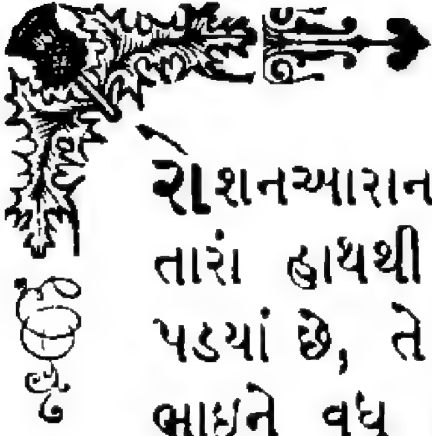
રૌશનઆરાએ ભજન પુરું કરી સારંગી ટેબલ પર મુકી દીધી. અશ્રુભરી આંખે સર્વને પ્રણામ કરી તે ચાલી નીકળી. બધાએ પ્રેમભરી આંખે દિગમુઠ બની જોયા કીધું, પણ કોઈ નાથી એક અક્ષર પણ બોલાયો નહિ.

પ્રકરણ તેરમું.

રમેશચન્દ્રની યોજના.

રોશનઆરાના ગયા ઢેડે મધુકરે સરોજને કહ્યું, “બહેન, તારા હાથથી કંતાએલાં સુતરનાં કપડાં તારી સામે પડ્યાં છે, તે તું તારા પવિત્ર હાથે પહેરાવી તારા આ બાઇને વધુ રૂણી બનાવ.”

સરોજે મલકાતે મુખડે ટેબલપરથી કપડાં લઇ મધુકરને પહેરાવ્યાં.

પછી મધુકરે કહ્યું “હું હવે મારી સર્વ સંપત્તી દેશસેવામાં અર્પી, આ અસાર સંસારની મોહમાયા ત્યાગી એકાન્તમાં પ્રભુભજન કરવા ઇચ્છું છું. તમે દંપતી હવેથી અહિંજ રહી આ અધાગ ધનનો વ્યય દેશસેવામાં ને લોકોપયોગી કાર્યમાં કરો ને અલૌકિક રીતે હિન્દની ઉન્નતિ થાય એવો કાર્યક્રમ આપજ બતાવો, જેનો નિર્ણય કરવા તમે દંપતી અડધા કલાક પહેલાં પાસેના ડ્રૉઇંગ રૂમમાં ગયાં હતાં.”

રમેશચન્દ્ર—“આપણા દેશની ઉન્નતિ કેમ થાય તેને માટે દેશનેતાઓના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો છે. કેટલાક દેશની ઉન્નતિ, સાહિત્ય ને કળાવણીના પ્રચારમાં જુલે છે, ત્યારે કેટલાક મૉડરેટા કાઉન્સિલોવાટજ થશે એવી માન્યતા રાખે છે, ને તે માટે રાત્રિ

દિવસ કાઉન્સીલો સર કરવાની લડત ચલાવી રહ્યા છે. કર્મવીર મહાત્માજીને રેંટીયા અને ખાદીમાંજ હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર સમાયેલો જણાય છે, ત્યારે ડેટલાક પશ્ચાત સુધારકોને તે સર્વ હાસ્યરૂપ લાગે છે. દરેક નેતાઓ પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પના મુજબ હિન્દુસ્તાનની મુક્તિના વિચારો કરી, પોતાની કાર્ય-કુશળતા દુનિયા સમક્ષ કબુલ કરાવવા ઇચ્છે છે. પોતાની માન્યતાને લોકો માન કેમ ન આપે એ વિચારે તેઓ અકળાઈ આખરે દેશના લોકોને ઉશ્કેરી પોતાનો પક્ષ સબળ કરવા ઇચ્છે છે, ને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે દેશનાં ગુલામી બંધન દિન પ્રતિદિન વધારે મજબૂત બનતા જાય છે.”

મધુકર—“મને આપના વિચાર માન્ય છે. આજે દેશનાયકો પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પનાપર સ્વરાજ્યનો પાયો ચર્ચી પોતાના ભિન્ન ભિન્ન વિચારે સત્યશિલ્પ મહાત્માજીના પ્રગતીદર્શક અવાજને એસુરો બનાવી રહ્યા છે, એ પણ હિન્દુસ્તાનની ગુલામી પ્રજા નરીકેની એક નામોશી છે.”

રમેશચન્દ્ર—“તે કલંક હિન્દુસ્તાનની પ્રજા જ્યાંસુધી પશ્ચાત રિવાજોનું અનુકરણ કરે ને જ્યાંસુધી પશ્ચાત પ્રજાની મદદ વગર આપણો ઉદ્ધાર થઈ શકે નહિ, એવી માન્યતા રાખે ત્યાં સુધી કદાપી ઘોઘ શકે તેમ નથી. હિન્દની ઉન્નતિ વિષે મારો નમ્ર અંગત અભિપ્રાય તો આ પ્રમાણે છે. જ્યાંસુધી આ દેશને વિદેશની કારીગરીપર નભવું પડે, ત્યાંસુધી હિન્દ કદાપી સ્વતંત્ર ને સુખી થશેજ નહિ.”

મધુકર—“ એટલે શું આપ એમજ કહેવા માગો છો કે, હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ હિન્દુસ્તાનની નાશ પામેલી કારીગરીને પુનઃજીવન આપવામાં સમાયેલી છે ? ”

રમેશચન્દ્ર—“ બેશક તેમજ, કારણ કે જે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ લગભગ સૈકાથી પશ્ચાત સુધારા ગ્રહણ કરી વિદેશી પ્રજાઓનાં સુખ સાધેનો ઉપભોગ કીધો છે, તેનો એકદમ ત્યાગ કરી પુરાણ રીતરિવાજો ગ્રહણ કરે એ વાત મને તો અસંભવિત લાગે છે. ”

મધુકર—“ ત્યારે આપની સલાહ તો એમજ છે કે મારે મારી સંપત્તિ હિન્દુસ્તાનના નાશ પામેલા હુન્નર ઉદ્યોગને સજીવન કરવામાં વાપરવી એમજને ? ”

સરોજ—હાજી, છતાં અમારી યોજના તો આ પ્રમાણે છે:—

યોજના.

“આપે મુંબઈમાં શ્રીમતી સરલા સમારક કલામંદિર એ નામનું એક વિશાળ મકાન, સારી જગ્યામાં કારીગરોની સલાહથી બાંધવું. ત્યારબાદ જાહેર પત્રોદ્વારા આખા હિન્દુસ્તાનમાં જાહેરાત આપવી કે ઠાઠપણુ આ દેશના કારીગરને પોતાનો હુન્નર ઉદ્યોગ વધારવા મદદ જોઈતી હોય તો તેણે આ સંસ્થામાં આવી મળવું: જો આ સંસ્થાને એમ લાગશે કે આ કારીગરની કારીગરીને ઉત્તેજન મળવાથી દેશને સારો લાભ થવાની આશા છે, તો તે કારીગરને મદદ આપી આ સંસ્થા તેની કારીગરીને

જાહેરમાં લાવશે, ને અનેલો માલ પોતે ખરીદી તેનો લાભ દેશને સસ્તી કિંમતે આપવા બનતો પ્રયત્ન કરશે. આ યોજનાથી હિન્દના હજારો કારીગરો પોતાના હુત્તર માટે મદદ મેળવવા આપના કળામંદિરમાં આવશે; જે કારીગરો આજે મદદ વિણ મુંઝાયા કરે છે તેમના જીવનમાં નવચેતન રેડાશે, ને દરરોજ અથુ માલ પેદા થશે. નવી નવી કારીગરી હિન્દને નવજીવન આપી હિન્દની મુક્તિનાં દ્વાર ખોલશે. અનેલા માલના વેચાણથી કારીગરોની રોજી બગશે ને આપની અખુટ સંપત્તિ યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરે હિન્દનું ગૌરવ વધારશે.”

રમેશચન્દ્ર—“ ને મારી તો સાથે એ પણ સલાહ છે કે હિન્દુસ્તાનની જરૂરીઆત વસ્તુઓ, જેના વગર હિન્દુસ્તાન એક પણ દિવસ ચલાવી શકે તેમ નથી એવી સોય, દિવાસળી, વગેરે તમામ બતની વસ્તુઓનાં કારખાનાં મોટા પ્રમાણમાં થવાં જોઈએ; ને તેવી ગુલામીમાંથી પ્રથમ આ દેશે મુક્ત થવું જોઈએ. જ્યારથી હિન્દુસ્તાન દેશે પોતાનો વેપાર ખોલ્યો ત્યારથી તેને ગુલામી દશા પ્રાપ્ત થઈ છે, ને તેની મુક્તિ પણ મારી માન્યતા પ્રમાણે બપોલ જેવી વેપારી પ્રગતિથીજ થશે. આજે આ દેશને પોતાની જરૂરીઆતો પોષવા દુનિયાના બીજા દેશોની ગુલામી કરવી પડે છે, તે વાસ્તવીક રીતે જોતાં હિન્દની અધોગતી સુચવે છે, છતાં ગરીબાઈએ હિન્દવાસીઓના જીવનને અધમ બનાવી દિધાં છે. સૈકાઓથી તેમની આબુખાબુએ વિટળાએલા યુરોપના સંસ્કારોએ આર્યજીવનના ઉચ્ચ આદર્શો બુલાવી દિધાં છે.

મધુકર—“તેમજ આજે જે મીલો ને કારખાનાં ચાલે છે તે હિન્દુસ્તાનના પ્રાણ પોષક નથી, કારણ કે તે મીલોમાં કે કારખાનામાં દેશની ઉત્પત્તિ કે કારીગરીનાં જરાએ દર્શન થતાં નથી, તે તો માત્ર હિન્દી ને યુરોપીયન મુડીદારોની મુડી વધારવાનાં યુરોપ પાસેથી ખરીદેલાં યંત્રો છે. તેના માલ્લીકા હમેશાં પોતાના અને શેરહોલ્ડરોના લાભ તરફ ધ્યાન આપી કામ કર્યા કરે છે. તેમને નથી દેશની વધતી જતી ગરીબાઈની પરવા કે નથી તેમના યંત્રમાં જીવન ધાસનાર તેમના મજૂરોની પરવા. પછી તેવી મીલો અને કારખાનાં દેશની ગરીબાઈનું વધતું જતું હર્દ કેમ મટાડી શકે ને દેશમાં કારીગરીની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય?”

સરોજ—“માટે આપ શ્રીમાન અગાડી મારી તો એજ વિનંતી છે કે જે આપ હિન્દુસ્તાનની ઉત્પત્તિ ચાહતા હો’તો દેશની મૃત્યુ શય્યાપર સુતી કારીગરીને આપ પ્રથમ નવજીવન આપવા ઇચ્છો, ને કળામંદિરની અમે પ્રથમ કહેલી યોજના અમલમાં મુકી, તે સાથે ખાદી અને રેંટીયાને પણ પ્રધાનપદ આપો. વણુકર લોકો પાસે સારી અને સસ્તી ખાદી, પ્રજાને પોષાય તેવી તૈયાર કરાવી પ્રજાને જીજ્ઞાસિતે આપવાથી ગરીબ પ્રજા ધણા આદરથી તે વધાવી લેશે. વળી તે સાથે કળામંદિરથી કેટલેક છેટે બહેન રોશનઆરાનો આશ્રમ ખાંધવો. ત્યાં અનાથ વિધવાઓને સ્થાન આપી, તેમની પાસે તેમના જીવન પલટાવવા રેંટીયો કંતાવવો, ને તેથી જે સુતરની પેદાશ થાય તે કળામંદિર તેમની પાસેથી ખરીદી લઈ વિધવા આશ્રમને મદદ કરે, ને સાથે

ધાર્મિક શિક્ષણ પણ વિધવા આશ્રમમાં મળે તે માટે ચારિત્રવાન શિક્ષકોની નિમણૂંક કરવી. જે યુવાનો દેશસેવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગી બહાર પડેલા છે, તેમને રાખી લઈ તેમની પાસે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાવવું, જેથી તેમને દેશસેવા કરવાનો લાભ મળે, ને અત્યારે રોજી માટે જે દુઃખ તેમને વેઠવું પડે છે તે મટી જાય.”

મધુકર—“બહેન સરોજ, આપના વિચારો સ્તુત્ય છે. મને આપની યોજના સંપૂર્ણ રીતે પસંદ પડી છે. આજથી મારી બધી દોલતનો ઉપયોગ આપની યોજના મુજબ કાર્ય કરી વાપરો. આપને પ્રભુ તે કાર્ય કરવામાં ઉત્સાહ અને શક્તિ આપે, એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.”

રમેશચંદ્ર—“જરૂર તે કૃપાળુ આપણા શુભ કામમાં સહાય થશે ને અમો આજથી આપની છાયાતળે અમારું જીવન આપના કળામંદિરદ્વારા દેશસેવા કરવામાં કુરબાન કરીશું ને આજથી અમારું આખું જીવન તેમાં વિતાવીશું.”

મધુકર—“ધન્ય છે, વિરલ પ્રેમી દંપતી, તમોને લાખો વાર ધન્ય છે. મારા આત્માને તમોએ આજ અનેરો આનંદ આપ્યો છે. દયો, આ મારી મીલકતનો વહિવટ કરવાનો સર્વ પાવર મારા સહી સિક્કા સાથે છે તે તમારી પાસે રાખો ને કામની શરૂઆત બનતી તાકીદે કરો; કારણ કામ પુરું થએથી મારે ઠાઠ તીર્થ ક્ષેત્રમાં જઈ આત્મઉત્તતિ માટે યોગાભ્યાસ કરવાનો વિચાર છે.”

સરોજ-“આપના એ વિચારને પ્રભુ ચિરસ્થાયી કરે, અમે આવતી કાલથીજ આપના શુભ કામની શરૂઆત કરીશું.” ત્યાં ભટે દાખલ થઈ સર્વને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું. સર્વ સાથે રસોડામાં જમવા આદ્યાં ગયાં.

પ્રીય વાચક, આપણે ઘણો વખત થયે વસંત-વિહારને વિસારી મુક્યો છે માટે હવે તેની પણ ખબર લઈએ.

પ્રકરણ ચૌદમું.

હા, વિષ એજ સુધા.

ત્રિ પડી ચુકી હતી. આકાશમાં તારલાઓ અનેરી જ્યોતિ ધારણ કરી ચંદ્ર સાથે રમત રમવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા. ચંદ્ર આકાશના મધ્ય સ્થળે પોતાના આસન પર બેસી નિશાદેવીના સાથીઓની મધુરી રમત જોઈ રહ્યો હતો. રતનાકરની મધુરી છાંયો પવનની લહરીઓ સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ ચલાવી રહી હતી. વાયુ દેવની શિતળ લહરીઓ ચોપાટી પર રહેતા શ્રીમંતોને નિદ્રાદેવીના પારણે ઝુલાવી, સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં ડોલાવી રહી હતી.

આ સુખ મેળવવાને વસંત-વિહારની અધિષ્ઠાત્રી માત્ર ભાગ્યશાળી નોતી. તેનું જીવન ધન, તેની આંખોનું તુર, આંજો લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં પતિના દુરાગ્રહથી યાતો વિધિની કારમી કુરતાથી ઉડી ગયું હતું. સરોજ ખુલ્લખુલ જ્યારથી વસંત-વિહારને ત્યાગી ગયું ત્યારથી તેની સ્થિતિ, સારસ વિયોગી સારસી સમાન, પાંખ વગરની પંખીણી સમાન, વાછરડા વિયોગી ગાય સમાન બની ગઈ હતી.

મધ્ય રાત્રિ વીતી ચુકી હતી. રમાકાન્ત પોતાના મિત્રો સાથે નાટક જોવા ગયો હતો. વાસન્તીને સરોજના વિયોગે ઢેઢાક સમયથી ઘેલછા લાગી હતી. તે હમેશાં સરોજના નામની માળા જપતી હતી. આજે તે એકલી દિવાનખાનામાં છુટા ઢેશ મુકી સરોજની છબી હાથમાં લઈ મધ્ય રાત્રિ વીત્યા છતાં જગતી બેઠી હતી.

સરોજની છબીને તે ઘડીકમાં પ્રેમથી ચુંબન કરી છાતી સાથે આંપતી, ત્યારે ઘડીકમાં દૂર ફેંકી દઈ, પોતાના કપાળે હાથને અક્ષાળી રડી પડતી હતી. ધીરે ધીરે અવાજ લખાયો. વાસન્તીએ પોતાનું હૃદય ખોલ્યું. “ઓ વિધી આ તારો કેવો ઢાપ ? જ્યારે તારે આતુંજ કરવું હતું તો મને શા માટે તેની માતા બનાવી ? હાય ! માઈં દુઃખ ઢોળુ સમજી શકે તેમ છે ? હા, તેજ સમજી શકે, જેની સોડમાંથી બળાત્કારે તેના એકના એક બાલુડાને જખર-જસ્તીથી છિનવી લેવામાં આવ્યું હોય ! હા, માઈં દુઃખ તેજ સમજી શકે, જેનાપર વિધિના આણુધાર્યા હુમલા થયા હોય ! ક્યાં જાહે ? શું કરું ? બસ, એજ નિશ્ચય, દુઃખીને દિલાસારૂપ કાય-મની શાન્તિ દેનાઈં, આ જગતથી થાકેલાઓનું સુધામૃત, બસ, એજ મારે માટે શ્રેયકર છે. ભલે દુનિયા તેને ઝેર કહે હું તેને અમૃત કહીશ, હા, તેણેજ હજારોને કિસ્મતના ભયંકર દાવા-નળમાંથી મુક્ત કીધાં છે. ખરેખર, વિષ એજ દુઃખી જીવનની મુક્તધારા છે. આવ, આવ, તું માઈં સંગી થા, તું મારા

જીવન રથનો સારથિ બન, તારાથીજ મારી તોફાની જીવન નૌકા
શાન્ત થશે.”

પુત્રી વિયોગે દિવાની બનેલી વાસન્તીએ આટલું બોલી
પાસેના કબાટમાંથી ઝેરી ચોળવાની દવા કાઢી તેની પ્યાલી
ભરી હાથમાં લઈ ચોમેર ધ્રુમવા લાગી. રમાકાન્તનો ફોટો
જોતાં, રમાકાન્તને હાજર જાણી કહેતી હોય તેવી રીતે રાષ
ભરી આંખે ઠપકો આપવા લાગી, “ઓ હઠીલા પ્રાણેશ, તમારા
દુરાચેહના પ્રતાપે આજે હું દુનિયા તણ જઈ છું. ઓ નાથ
મારા દુઃખે રડશો નહિ, આ હિણભાગીને યાદ કરશો નહિ.”
આટલું બોલતાં સાધ્વી વાસન્તીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.
સાધ્વી પ્રેમદા રડી પડી, ભગ્ન હૃદયે આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદ-
રવો વર્ષાવતી પાસેના ટેબલ પર બેસી જઈ, એક હાથમાં ઝેરની
પ્યાલી ઝાલી, બીજા હાથે પોતાના પ્રિયતમને અવસાનપત્ર
લખવા લાગી. કાગળ અશ્રુથી ભિંજાઈ ગયો. લખતાં લખતાં
હાથ થરથર કંપવા લાગ્યો. વાસન્તીએ વિદ્યુત્ જ્યોતિમાં
અશ્રુથી છિંકાતો કાવ્યમાં નીચે મુજબ પત્ર લખી ફરી ફરી તે
વાંચવા માંડ્યો.

અવસાન પત્ર.

“પ્રણામ નાથ મારા, દુનિયા તણ હું જઈ,”
ધરણ ના દુઃખ પ્યારા, દુનિયા તણ હું જઈ.

‘ઓ હકીક્ત પ્રાણેશ તમારા દુરાચરના પ્રતાપે હું દુનિયા
તજી જઈ છું.’

દુઃખથી ભરેલા સંસારમાં, કોઈ કોઈનું છે નહિ; તેથીજ વિષંહાલું ગણી, તમ પ્યારી પીએ આજે અહિં-પ્રણામ.

છેલ્લી કડી પુરી થતાં ઝેરની પ્યાલી હંચકી, પીવાને હોઠે લગાડી ત્યાં રમાકાન્તે છલંગ મારી દોડી આવી ઝેરની પ્યાલી ઝુંટાવી લઈ કહ્યું, "ઠીક થયું કે હું આજપણે નાટક બેઠા આવી પ્હોંચ્યો નહિતર એક ઘડીના ફેરમાં તું હતી ન હતી થઈ જત. ક્યાં ગઈ તારી એ સુશીલતા? ક્યાં ગઈ તારી એ વિવેક બુદ્ધિ? ંહાલી વસન્ત તને આવું ઘોર કર્મ કરવાનું ક્યાંથી સુજ્યું?

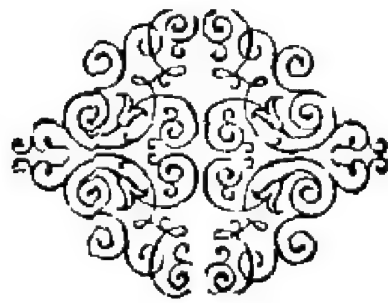
વાસન્તી—"નાથ, મારું ંહાલું બુલબુલ સરોજ જ્યારથી મારી પાસેથી ચાલ્યું ગયું ત્યારથી મારું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું છે. માત્ર આ કલેવર, તેના વિયોગનાં અશ્રુ પાડવા બાકી રહ્યું છે. નાથ મને જવા દો, ના રોકો, તમારી પ્રતિજ્ઞા તમે સફળ કરો, મને મારી મીઠી ઢાયલ પાસે જવા દો, તેનાં મધુરાં ગાન સુણવા દો." પુત્રી વિયોગે દિવાની બનેલી વાસન્તીએ અશ્રુનો વરસાદ વર્ષાવ્યો.

રમાકાન્ત—"ંહાલી શાન્ત થા, મારી શ્રીમંતાઈના ગુમાનમાં લેવાએલી ખોટી હોઠે તારું જીવન ઝેરમય કીધું છે,

તારી દિવાની હાલત એ મારી મુર્ખતાનુંજ પરિણામ છે. હું તુરુચ મોટાઇના અભિમાનમાં દેવાંગના સમી મારી આંખની કીકી સરોજને ગુમાવી બેઠો, ને હું મદમાં ભાન ભુલ્લી આજ ત્રણ વર્ષ પર્યંત તેના તરફ બેદરકાર રહ્યો, તેનાજ પરિણામે આજે તારે ઝેર પીવાનો વખત આવ્યો. મારા સર્વ ગુનાહ અક્ષમ્ય છે. બહાલી, રડ નહિ, બોલ તને શું થાય છે?”

વાસન્તી—“પ્રાણેશ, નિર્દોષ પંખીણીની પાંખ કાપી પુછો કે તને શું થાય છે? ધાવતા વાછરડાને ગાય પાસેથી ખેંચી લઇ ગાયને પુછો કે, તને શું થાય છે? ગરીબ બકરાને વાધના મ્હોં આગળ ધરી પુછો કે, તને શું થાય છે?”

રમાકાન્ત—“બહાલી, હવે ભૂતકાળની ગઇ ગુજરી ભુલ્લી જા. આવતી કાલે આપણે સરોજના ઘરે જઈ તપાસ કરીશું. અત્યારે રાત્રિ ઘણી વીતી ચુકી છે માટે ચાલ નિરાંતે સુઇ જા.” આટલું કહી રમાકાન્ત વાસન્તીને પોતાના શયનગૃહમાં લઇ ગયો.

પ્રકરણ પંદરમું.
સ્નેહાળ માતા.

શાહેવીનું રાજ પુર થતાં, અરુણદેવની સ્વારી આવી પહોંચી. આકાશ સ્વચ્છ અને નિર્મળ બન્યું, ઉષાના દિવ્ય રંગો પુર્વાકાશ મંડપમાં છવાયા, વાયુદેવ શાન્ત પ્રકૃતિ ધારી રત્નાકર સાથે ગેલ કરવા લાગ્યા.

દિવાની વાસન્તી હજુએ પલંગપર પડી અર્ધ નિદ્રામાં સરોજનાં મીઠાં સ્વપ્નો અનુભવી રહી હતી. “સરોજ વસન્ત-વિહારના બગીચામાં પોતાની સાહેલીઓ સાથે મૃદુલાં કુસુમે તોડી પોતાના પાલવમાં ભરે છે, સાહેલીઓ તેની અનુપમ સૌન્દર્યતાનાં વખાણ ખીસેલાં પુષ્પો સાથેકરી તેને ચિડાવે છે. સરોજ રિસાઈ પુષ્પો ફેંકી દે છે તે પુષ્પો વાસન્તી પર ગડે છે. વાસન્તી સરોજને આશ્વાસન આપી હૃદય સાથે ચાંપી તેની સાહેલીઓને ઠપકો આપે છે, છતાં યૌવનવેલી સરોજની સાહેલીઓ સરોજને વધુ ચિડાવવા એક સંગીત મુક્ત કંઠે ગાય છે:—

“જ્યારે બાળા શરમાય, ત્યારે નવયૌવન ઉભરાય;”
વિચારો ઘડી ઘડી બદલાય, હૈયે કામ ધુનિ સમાય;
પછી સખી સંગે તે રિસાય, ને મનમાં રાજ થાય.”

સાહેલીઓનું નવિન તરેહનું સંગીત. સાંભળી સરોજ શરમાઈ નીચું જુવે છે, તે જોઈ સાહેલીઓ વધુ હસે છે, ત્યાં સામેના કેવડાના છોડમાં વાસન્તી સર્પ જુવે છે, ને ગભરાઈ ચીસ પાડી ઉઠે છે. ને નેત્ર ખુલ્લી જતાં ન મળે સરોજ, ન મળે તેની સાહેલીઓ કે ન મળે સર્પ, વાસન્તી આવા વિચિત્ર સ્વપ્નથી દુઃખી થઈ નિશ્વાસ મુકવા લાગી. વાસન્તીની ચીસ સાંભળી ધરના નોકર ચાકરોએ દોડી આવી વાસન્તીને તેનું કારણ પુછવા માંડ્યું. પાછળથી રમાકાન્તે આવી, સર્વને રજા આપી, વાસન્તીનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ આશ્વાસન આપતાં પુછ્યું ત્યારે વાસન્તીએ પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિનો બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. રમાકાન્તે તેને આશામૃતના બે ધુંટડા પાઈ તેના ધવાએલ આત્માને શાન્ત કર્યો, ને મોટર લઈ આવવાનો ભંડોળ લેવાને હુકમ આપી વાસન્તી સાથે દિવાનખાનામાં આવ્યો.

વાસન્તી નિત્યનિયમ કરી નવિન વસ્ત્રો પહેરી સરોજના ઘરે જવા તૈયાર થઈ. બન્ને મોટરમાં બેસી ગિરગામ બેઠ રોડ પર આવ્યાં. વાસન્તી પુત્રીને મળવા ઉમંગભર દાદર ચડી ને ઉપર આવી બેથું તો સરોજની રૂમ વાસેલી બેઠ. વાસન્તીનું હૃદય નિરાશાથી ભગ્ન થઈ ગયું. તેની આંખે અંધારાં આવી

ગયાં. તે મુઝા ખાધ જમીન પર તુટી પડી. રમાકાન્ત આ દૃશ્ય જોઈ બેખાકુંજો થઈ ગયો. સરોજની સહચરી વિમળાએ આવી વાસન્તીનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ પોતાના પાલવ વડે પવન નાંખવો શરૂ કર્યો, ત્યારે મહામહેનતે વાસન્તી શુદ્ધિમાં આવી પલ્લવર માટે નેત્રો ઉઘાડી વિમળા સામે જોઈ પાછાં બંધ કરી દિધાં.

વિમળાએ રમાકાન્ત તથા પાડોસીઓની મદદથી વાસન્તીને ઉંચકી પોતાના દિવાનખાનામાં લાવી તેને પલંગ પર સુવાડી. વિમળાનો પતિ વિહારી ડૉક્ટરને બોલાવી લાવ્યો. ડૉક્ટરે આવી નાડ તપાસી મગજની નબળાઈનું દર્દ બતાવી, પ્રીસ્ક્રીપ્શન લખી આપ્યું, ને ફીના રૂપીઆ લઈ ચાલતો થયો.

વાસન્તીએ દવાના ઘેનમાં લગભગ છ કલાક સુધી નિદ્રા લીધી, ત્યાર બાદ આંખ ઉઘાડી જોયું તો, પોતાની નજીક બેસી ઠાઠ નવયૌવના પંખો નાખે છે, પોતાનો પ્રિયતમ રમાકાન્ત ઉતરી ગયેલા ચહેરે એક તકિયા પર હાથ ટેકાવી બેઠો છે, મંદ પ્રકાશ પાડતું એક ઑસ્ટ્રીયન ટેબલ લેમ્પ બળી રહ્યું છે, તેની મંદ રોશનીમાં એક અપરિચિત યુવાન લખતાં લખતાં ઉઘી ગયેલ છે, આ સર્વ જોતાં વાસન્તીને ઘણી નવાઈ લાગી. તેણે વિમળા તરફ એકીટસે જોતાં પુછ્યું “બહેન, આપનું નામ ?”

વિમળાએ સ્મીત વદને જવાબ આપ્યો “મારું નામ વિમળા.”

ફરી વાસન્તીએ પોતાના આગમનની વાત બુલ્લી જઈ પુછ્યું, “હું અહીં કેવી રીતે આવી? મને અહિંયાં કાણ લાવ્યું?”

વિમળા કંઈ બોલવા જાય તે પહેલાં રમાકાન્ત બોલી ઉઠ્યો “બહાલી, ગભરાઈશ નહિ, હું તારી પાસેજ છું. આ મકાન વિમળા બહેનનું છે. તેમનો આજે આપણા પર મોટો ઉપકાર થયો છે.” રમાકાન્તે વિમળાના રૂણથી દબાતાં સર્વ ખુલાસો જાતેજ કરી નાખ્યો.

વાસન્તીને પાછી સરોજ સાંભળી આવતાં તેણે વિમળા સામું જોઈ કહ્યું, “બહેન ખરેખર તું મારી સરોજની બીજી પ્રતિમા છે. બહેન તું મારી સરોજને પિછાણે છે?”

વિમળાએ વાસન્તીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું “દેવી શાન્ત થાવ. સરોજ બહેનને હું સારી રીતે ઓળખું છું, તેમનો વિયોગ મને પણ બહુ સાહે છે. તે સાધ્વીના તપોબળે, તેની અખંડ પતિભક્તિએ રમેશચન્દ્રને પુનઃ જીવન અથાગ બિમારી વેઠ્યા પછી પ્રાપ્ત થયું છે. ખરેખર! તેણીએ કલ્પીયુગમાં સાવિત્રીની ગરજ સારી છે.”

વાસન્તી અતિ હર્ષથી આનન્દદાયક સમાચાર સાંભળી ચેતન પામી બોલી ઉઠી “શું, તું મારી સરોજની જીવનગ્રંથી જાણે છે? શું રમેશચન્દ્ર, જ્યોતિષકાન્તે બાપેલા ભયંકર

જોષમાંથી બચી ગયો?" કહે, કહે બહેન મારી લાડકી સરોજ ક્યાં છે!"

વિમળાએ શાન્ત પ્રકૃતિએ કહ્યું "બહેન, ધીરજ ધરો, ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે. મારી બહાલી સહચરી આજથી પંદર દિવસ પર મોટરમાં જેસી રમેશચન્દ્ર સાથે વાલકેશ્વર ગઇ હતી. તેણે મને જતી વખતે સંધ્યાકાળે આવીશ એમ કહેલું. તે વાતને આજે પંદર દિવસ વીતી ચુક્યા છતાં હજી સુધી આવી નથી. મારો અંતર આત્મા તો એમજ કહે છે કે તેમને ત્યાં ધાયલ થઇ રહેલા મધુકરને ત્યાં તેઓ મહેમાન તરીકે રોકાયાં હશે."

રમાકાન્ત તકિયાપર આડો પડી આ વાત એકી ચિત્તે સાંભળતો હતો તેણે પુછ્યું "મધુકર, તે વળી કેણ?"

વિમળાએ સંક્ષિપ્તમાં મધુકરનો બધો વૃતાંત કહ્યો ને સરોજની પરમાર્થપરાયણતાનાં ધણું વખાણ કીધાં.

વાસન્તી આ સર્વ એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતી હતી. રમાકાન્તની આંખમાં ઉંઘ ભરાણી હતી, છતાં પોતાની લાડકવાઇ સરોજને પોતાના ગુમાનથી કેટલું સહન કરવું પડ્યું તેનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. જ્યારે વિમળાએ સરોજની પતિભક્તિનો ને રમેશચન્દ્રની ભયંકર ખિમારીનો બધો વૃતાંત કહ્યો ત્યારે સ્નેહાળ જનની વાસન્તી અને રમાકાન્તને ધણું લાગી આવ્યું. પછી વાસન્તીએ વિમળાના ખભાપર માથું ટેકાવી કહ્યું "બહેન, તુંજ કહે, એવી એકની એક લાડકવાઇ પુત્રી ગુમાવ્યા

પછી કઈ માતા પોતાના જીવનને ટકાવી શકે ?” પુત્રીનું દુઃખ તો માતાનેજ થાય. સરોજ હવે તું ક્યાં મળે ? વિમળાને વાસન્તીના આ શબ્દો તિરસ્કાર લાગ્યા. તેનો ઘણા દિવસનો જીનો જખમ આજે પાછો તાજો થયો. તેનું મોં લેવાઈ ગયું, આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં, આખા શરીરે પસીનો થઈ આવ્યો ને તેણીથી બોલી જવાયું, “હા, હા દિકરીનું દુઃખ તો માતાજી સમજી શકી હતી. આજે તે સ્વર્ગમાં આ હિંચુભાગી પુત્રીને યાદ કરતી હશે. ઓ દૈવ ! એ કેવો કારમો દિવસ હતો” વિમળાની આંખમાંથી અશ્રુ પડવાં લાગ્યાં.

વિમળાનો પતિ વિહારી જે ટેબલપર લખતાં લખતાં હંધી ગયો હતો તે વિમળાના હૃદયભેદક શબ્દોથી ઝગી ઉઠ્યો, ને શબ્દોનો માર્મીક ભાવ સમજી જઈ બોલ્યો, “હવે એ વર્ષો પહેલાંની ગઈ ગુજરી સંભારવાથી શું ફાયદો છે ?”

વાસન્તી—“ભાઈ, આ બધી તમારી ભૂતકાળની ભેદી ઘટના હોય તેવું લાગે છે, ખરેખર, આ દુનિયા દુઃખોથીજ ભરેલી છે. આખી દુનિયાના દરેક મનુષ્યોને હરહમેશાં એમજ થયા કરે છે કે મારા સમું કોઈ દુઃખી નથી, છતાં પોતાનું દુઃખ છુપાવી દરેક મનુષ્ય આશાના કિરણ પરજ જીવ્યા કરે છે.” વાસન્તીએ જગતના કડવા અનુભવનું ખ્યાન રજુ કર્યું.

વિહારીએ કહ્યું “ખૂબ, અમારા ભૂતકાળના દુઃખોનો વૃતાંત આપના હૃદયને વિંધી નાખે તેવો છે. જો આપ તે

જાણે તો પછી આપ એમજ કહો કે મારું દુઃખ તમારા દુઃખના સોમા ભાગમાં પલુ નથી.”

વાસન્તી—“ભાઈ, હું પુત્રીના વિયોગે ધવાએલ એક દુઃખી માતા છું. આપને હરકત ના હોય તો આપનો ભૂતકાળનો વૃતાંત યોગ સમયે મને કહી મારા દર્દી દિલપર શાન્તિનું અમૃત સિચ્ન કરશો, જે મને એથી આશ્વાસન મળશે તો હું આપની સદાની રૂણી થઈશ.”

વિહારી—“બહેન, અત્યારે રાત્રિ ઘણી ગઈ છે માટે અત્યારે તો નિરાંતે સુઈ રહો. જે આપ કાલે અત્રે રોકાવા કૃપા કરશો તો હું આપને મારો ભૂતકાળનો બધો વૃતાંત જણાવીશ.” વાસન્તીએ તેમ કરવા કબુલ કર્યું. ત્યારબાદ સર્વે રામા પાસે પથારી કરાવી નિન્દ્રાધિન થયાં.

પ્રકરણ સોળમું.

વીંટીનું ઈનામ કે લગ્નનું ઓધાણ.

“ચંદા હસે નિરખી કુમુદને, કમલિની મન મુઝાય;
અરુણ રાજના અભ્યુદયમાં, જે ગીત અનેરાં ગાય.
મંજુલ વીણા પ્રેમની, જ્યાં રસભરી વાગી રહી;
તુમ્હ ત્યાં સ્વર્ગનાં સુખો, જ્યાં અજબ ધુન પ્રેમની લાગી રહી.”

ભાકરનાં શિતળકર આછાં આછાં કિરણો
દેવી વસુન્ધરાપર પડયાં, ઉદારી કમલિની
પ્રદુક્ષિત બની, નેહભર્યા નયને અરુણ સ્વામીને
વધાવવા તત્પર બની, તેના ફીક્કા વદનપર
લાલી ચડી આવી, ચલિયુંઓનો કલરવ શરૂ
થયો. આકાશ સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતું.

વિહારીના નવા મહેમાન રમાકાન્ત અને વાસન્તીને
પરાયા મકાનમાં આખી રાત્રિ ઉંઘ ન આવી, છતાં આંખો મીંચી
સરોજના વિચારમાં પડી રહ્યાં. સવાર થતાં પથારીમાંથી ઉઠી
ચાલીમાં સુતેલા રામાને જગાડી પથારી ઉપાડી લેવા કહ્યું.

રામાએ વિહારી અને વિમળાને જગાડી દિવાનઆનું સાફ
કર્યું. ત્યારબાદ બધાંએ નાહીધોઈ ચા પીધી. પછી વિમળા
રસોઈ કરવા રસોડામાં ચાલી ગઈ.

વિમળાના ગયા બાદ વાસન્તી બોલી “વિહારીભાઈ, આપે રાત્રિએ આપેલું વચન પાળવાનો આ ટાઇમ ધણેજ અનુકુળ છે. હું આશા રાખું છું કે આપ આપનો ભૂતકાળનો વૃત્તાંત આ ટાઇમે જરૂર કહેશે. તે સાંભળવા માટે મન અતિ આતુર બન્યું છે.” રમાકાન્તે પણ વાસન્તીનો આવો આગ્રહ જોઈ વિહારીને નયનસંકેતદ્વારા પુષ્ટિ આપી, એથી વિહારીએ મહેમાનોની લાગણીને વશ થઈ, પોતાનો ભૂતકાળનો વૃત્તાંત કહેવો શરૂ કર્યો.

“હું ભરૂચનો વતની છું. મારો જન્મ સર્વ જ્ઞાતિઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી દ્વિજજાતિમાં થયેલો છે. મારા માતાપિતા મને દશ વર્ષની કિશોર વયમાંજ નિરાધાર મૂકી સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. આથી મને માતાપિતાની સેવા કરવાનો અનુપમ દહાવો લેવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નોતું. મારા માતાપિતા યજમાન-વૃત્તિ કરી પોતાની જીવન આજીવિકા ચલાવતાં હતાં. તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં, સંતોષી અને સુખી હતાં. અમારે રહેવાનું ઘર કે ઝુંપડી જે કહીએ તે નર્મદા મૈયાના કિનારા પર આવેલું એક કાચું મકાન હતું. તેની આજુબાજુની જમીન આશરે એક વિંધા ઉપરાંત ઠાંઠ ઉદાર યજમાન મહાશય તરફથી મારા પિતાને સદ્ભાગ્યે પ્રાપ્ત થયેલી હતી. મારા પિતાશ્રીએ તેમાં એક કાચો કુવો બનાવી નાનીશી કુલવાડી કરી હતી. મારા પિતાશ્રીને બગીચાનો ધણો શોખ હતો, તેથી તેમણે વિધ વિધ જતના છોડવાઓ, જેવા કે, ગુલાબ, ચંપો, માલતી, અટમોગરો, જાંબ, જીંદ વગેરે લાવી રોપ્યા હતા; તેમની તન-

હોડ મહેનતના પ્રતાપે, ને મારી માતૃશ્રીની ચિવટભરી કાળ-જીએ અમારી નાનીશી કુલવાડી, સાધારણ રીતે બગીચાનું બાન કરાવતી હતી.

મારા પિતાશ્રી શિવભક્ત હોવાથી અમારા ઘરની બાબતમાં તેમણે એક ચોરડી બનાવી તેમાં શિવલીંગની સ્થાપના કરી હતી, તેમાં તેઓશ્રી હમેશાં બેસી રૂઢીઓ ભણતા હતા. અમારી નાનીશી કુલવાડીનાં કુલો, હમેશાં શિવપૂજનમાં વપરાતાં હતાં. મારા પિતાશ્રીએ મને જનોઈ દીધા પછી ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા માંડેલું પણ હું બાળપણથીજ તોફાની હોવાથી સાધારણ રીતે વાંચવા લખવા શિવાય તે વખતે ઝાઝું જ્ઞાન સંપાદન કરી શક્યો નહિ. તેવામાં અચાનક ભરૂચમાં પ્લેગ ચાલતાં, મારાં માતા-પિતા મને નિરાધાર અવસ્થામાં મુકી સ્વર્ગવાસી થયાં.

તેમના મરણથી હું આ દુનિયામાં નિરાધાર થઈ પડ્યો. તે વખતે માઈં ઇશ્વર શિવાય કોઈપણ બેઠી થાય તેમ નો'તું. આખો દિવસ ઘરમાં હું માતાપિતાને સંભારી બોર બોર જવડાં આંસુ પાડી રડતો હતો. સંધ્યાકાળે પવિત્ર નર્મદા મૈયાના તટપર બેસી પવનની શિતળ લહરીમાં, મને તે વખતની પ્રાણુથી પણ બહાલી મારી બંસી તે હું વગાડતો, જેને સાંભળી પનઘટપર જળ ભરવા આવતી નારીઓ અને નર્મદા મૈયાનું સ્નાન કરવા આવતા યાત્રાળુઓ ખુશી થતા, ને મને તે બદલ ઘણી વખતે સારી દક્ષિણા પણ આપતા હતા, જેનાપર તે વખતે હું માઈં શુજરાન ચલાવતો હતો.

મારા પિતાશ્રીનો દુઃખકાળના વખતનો રૂણી હિરાજી ઠાકોર જેને મારા પિતાશ્રીએ દુઃખકાળમાં અન્ન, વસ્ત્રની મદદ કરી હતી, તે ઉપકારના બદલા તરીકે ગરીબ પણ નીતિવાન હિરાજીએ મને સુખી કરવા પોતાની જાતની પરવા ન કરતાં મારા બાપનું સહસ્ર ગણું રૂણ વાળી આપ્યું, ને મારી આખી જીંદગી પોતાની અણમોલ સેવાઓથી ફેરવી, જેનો ઉપકાર મારાથી આ જન્મે વળી શકે તેમ નથી. હિરાજીના નિર્મળ પ્રેમે હું માતા-પિતાનું દુઃખ વિસરી ગયો. મારું મન મારો અભ્યાસ આગળ વધારવા તરફ લલચાયું. આથી ઘરનો કેટલોક સામાન હિરાજીથી છાનો વેચી નાખી, તેનાં કેટલાંક ધાર્મિક પુસ્તકો લાવી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસ કરવાથી મારી ભાંગી પડેલી યજમાન વૃત્તિ પાછી ચાલુ થઈ, હું પેટપુરતું મેળવવા લાગ્યો. મને કસરતનો પણ ધણો શોખ હતો. તે વખતે તરવામાં તો હું સર્વોપરિ મનાતો ને ઉનાળાના દિવસોમાં બપોળે ત્રણ ત્રણ કલાક નર્મદામાં પડ્યો રહેતો.

કસરતના પ્રભાવે અને જુવાની ઉભરાતાં હું આઠ વર્ષના કાળાંતરે છેક બદલાઈ ગયો, ને પ્રચંડ કદાવર પંજાબી સમો દીસવા લાગ્યો.

આઠ વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી મારું જ્ઞાન પણ ધણુંજ વધી ગયું, જેથી મને મારી જીવન આજીવિકા માટે જરા પણ ચિન્તા રહી નોતી. હિરાજી મારી સવાર સાંજ હુમેશાં સંભાળ લેતો, ને મારી કુલવાડીનું કામ પણ તે સંભાળતો, એટલે મારા

જીવનમાં ઠંઠ પણ ઉપાધી ન હોવાથી હું સુખ અને આરામમાં મારા દિવસ પસાર કરતો હતો.

એક દિવસે હું નર્મદાના તટ પર આવેલા એક આમ્ર વૃક્ષ પર ચડી મારી જીવન વિશ્રામખંસી બજાવી રહ્યો હતો. સંધ્યા દિવ્ય રંગોમાં ખીલી રહી હતી નર્મદાની મધુરી છાળો વાયુદેવ સાથે ધીમે ધીમે નાચી કુદરતને શોભાવી રહી હતી. નર્મદાના તટ પર ઉગેલા ઘાસને ગર્ભિણી ગાયો ચરો રહી હતી. પાનખર રૂતુમાં ખરી ગયેલી કુપળીઓ પર નવી ખીલેલી કુપળીઓ પોતાના યુવાવસ્થાના મદમાતા કિશોર જોબનમાં હસતી હતી. કાચલ અને પપૈયાના મીઠા ટહુકાર ને ચંપાના પ્રેમી ભ્રમરના મધુરા ગુજરનો ધ્વનિ કાને પડતો હતો. પોતાના માળા તરફ ઉડતા પક્ષીઓનો કલરવ કર્કશ છતાં અનેરો આનંદ આપતો હતો.

સુરપતિની આજ્ઞાથી જેમ મેનકા પોતાની સહચરીઓ સાથે વિશ્વામિત્રને છળવા પુષ્પ વિમાનમાં એસી નિકળી આવે, તેવી રીતે મારી અત્યારની પ્રિયતમા વિમલા માથા પર પિત્તળની ચળકતી નાનીશી ગાગર મુકી, સાહેલીઓ સાથે ચેષ્ટા કરતી, હું જે આમ્રવૃક્ષ પર એસી બંસી બજાવતો હતો ત્યાં આવી પહોંચી, ને પોતે પરિધાન કરેલાં વસ્ત્ર અલંકારો કાઢી નાખી, સાહેલીઓ સંગે ભ્રમરાજની માનીતી નર્મદેમાં કુદી પડી જળ-ક્રીડા કરી અરસપરસ પાણીની છાળો ઉડાડી અપૂર્વ આનંદ મેળવવા લાગી.

એ વખતનો મનોહર દેખાવ હું મારી જીંદગીપર્યંત બૂલી શકું તેમ નથી. તે વખતનો દેખાવ યમુના તટપર કદમના ઝાડે ચડી બંસી બજાવી ગોપીકાઓનાં વસ્ત્ર હરણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની લીલાની સ્પર્ધા કરે તેવો હતો. જે તે વખતે કોઈ ચિત્ર-કાર હાજર હોય, ને જે તે પોતાની કલમને વિશ્વવિખ્યાત કરવા માગતો હોય, તો જરૂર તે દૃશ્યને આલેખી લીધા શિવાય રહે નહિ. પણ અફસોસ! મને ખબર નો'તી કે આ અવર્ણનિય કુદરતી સૌન્દર્યની પાછળ પણ વિધિની કુરતાના પડછાયા પડતા હશે? વિશ્વમાલીની તેજ પુંજવાળી કૃતિઓમાં મસ્ત થનારના જીવન દીપક આમ અણચિંતવ્યા હોલવાતા હશે? કુદરતની અનેરી અમર ગલીઓના માર્ગ પણ આટલા સાંકડા હશે. જે દૃશ્યથી નયનમાં સુધામૃતનું સિંચન થતું હતું, તેજ નયનમાં વિધાતાએ કારમે સુરમે આંજ્યો ને નિર્દોષ કુમારિકાઓની જળક્રીડામાં ચમરાજનો ડોકો વાગ્યો, પથ્થર સમાન હૃદયને પિગળાવી નાખે તેવી હૃદયભેદક ચીસો શરૂ થઈ. “કોઈ બચાવો, બચાવો,” ના કારમા પોકારો સંભળાયા.”

હું અત્યાર સુધી કુદરતની અનુપમ શોભા નિહાળવામાં એટલો તો તદ્દલીન થઈ ગયો હતો કે, મને પોતાને પોતાની જાતનું પણ જ્ઞાન નો'તું. મેં કુમારિકાઓની કારમી ચીસોથી ધ્યાન મુક્ત થઈ જોયું તો, વિમળાની પાછળ એક મગર પડ્યો હતો, વિમળા મહામહેનતે તેની જળમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી છતાં થાકી જવાથી પાણી કાપી શક્તી નો'તી. આ કારણ

દુશ્ય જોતાં મારાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં, મારા આખા દિલે કંપારી છુટી, હું તરતજ આમ્રના ઝાડપરથી ભૂસેઠા મારી નદીમાં પડ્યો ને જેજ મીનીટમાં ડુબકીઓ મારતો વિમળાની નજીકમાં જઈ પહોંચી, વિમળાના શ્રમીત શરીરને પકડી કિનારાપર લઈ આવી મહામહેનતે મગરના પંજમાંથી વિમળાનો બચાવ કર્યો.

વિમળાની સાહેલીઓ મારી આ બહાદુરીથી ખુશી થઈ મને ધન્યવાદ આપવા લાગી. મારું લક્ષ તે તરફ ખિલકુલ ખેંચાયું નહિ. વિમળા થાક અને બીકથી અશક્ત બની ગયેલી હોવાથી મુઠ્ઠા પામી હતી. તે સમયે રાત્રિ પડી ચુકેલી હોવાથી આકાશમાં તારલા પ્રકાશી રહ્યા હતા. વિમળાની સાહેલીઓએ વસ્ત્રો બદલી પોતાનાં બેડાં ભરી લીધાં બાદ, સર્વેએ સાથે મળી અશક્ત વિમળાનાં વસ્ત્રો બદલ્યાં. હજી વિમળામાં જોઈએ તેવું ચૈતન્ય આવ્યું નોતું, તેથી મેં તેને તેની સાહેલીઓની મદદથી હંચકી મારા ઘરમાં લાવી પથારીમાં સુવાડી, તેને ગરમ કામળો આઢાડ્યો ને હું તેના દિલમાં ગરમી આવે તેવા પ્રયાસો કરવા લાગ્યો.

તેની સર્વ સહિયરોને મેં આ વાત તેના માતાપિતાને પહોંચાડવા મોકલી, ને અધારી રાત્રિ હોવાથી તેમના રક્ષણાર્થે હિરાજીને સાથે મોકલી, આવતી વખતે તેના પિતાને સાથે તેડતા આવવાની સુચના મેં હિરાજીને આપી હતી. પ્રથમ તો વિમળાની સાહેલીઓએ વિમળાને એકલી મુકી જવાની ના પાડી, પણ મેં જ્યારે તેમને ઘણી રીતે સમજાવી ત્યારે મારા આગ્રહને વશ થઈ હિરાજી સાથે ચાલી નીકળી.

તેમના ગયા બાદ અડધા કલાકે વિમળાને શુદ્ધિ આવતાં તેણે આંખ ઉઘાડી મારી તરફ એકીટસે જોતાં પુછ્યું “મને અહિં કાણુ લાગ્યું?” “મારી સહિયરો ક્યાં છે?” “તમે કાણુ છો?” ઇત્યાદિ, તેણે મને ઉપરા ઉપરી સવાલો પુછ્યા. મેં તેને મારી ઓળખાણ આપી સર્વ વૃતાંત કહ્યો, પછી તેણે શાન્ત થઈ ગંભીર મુખે કહ્યું “આપે તો મારા પર ઉપકારની અવધી કરી, આપતું રૂણ મારે કોઈ પણ રીતે વાળવું જ જોઈએ. શું આપ મારી રંક ભેટ સ્વીકારશો?”

મેં કહ્યું “શું આપ મારા ઉપકારતું રૂણ આમ હાંસી કરી વાળો છો?” વિમળા ખડખડાટ હસી બોલી “ના વિહારી ના, તું કબુલ થાય તો હું તને એક અનુપમ વસ્તુ જે મારા પ્રાણ સાથે જડાએલી છે તે હું તને ભેટ આપવા ઇચ્છું છું.”

મેં પુછ્યું “એ વસ્તુથી મને શો ફાયદો થશે?”

વિમળાએ સ્મીત હાસ્ય કરી કહ્યું “તેનાથી તારું આખું જીવન બદલાઈ જશે, તારા જીવનમાં અવનવા ફેરફારો થશે.”

મેં—“જો એમજ હોય તો હું તારી ભેટને પ્રેમથી સ્વીકારવા તૈયાર છું.”

“શું તું, આ તારા સાચા હૃદયથી કહે છે?” વિમળાએ શંકાશીલ બની પશ્ચ કયો.

મને આથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, છતાં તે મનમાં છુપાવી કહ્યું “વિમળા, હું ઇશ્વર સાક્ષીએ સત્યજ કહું છું.”

વિમળાએ તરતજ પોતાનો જમણો હાથ લાંબાવી અતિ હર્ષ સાથે કહ્યું “તો હો, આ તારી બહાદુરીનું ઇનામ.”

હું તો આથી ખસીયાણો પડી, વિમળા આ શું કરે છે તેના વિચારમાં પડ્યો.

ત્યાં ફરી વિમળા બોલી "વિહારી, વિચાર શું કરે છે ? તું જ્યારે મારા માટે તારો પ્રાણ આપવા તૈયાર થયો ત્યારે હું તે રણ તને ફક્ત મારો હાથ આપી વાળું છું તે કંઈ વધુ નથી."

વિમળાના હૃદયમાં આટલી ઉદારતા ! આટલો સ્નેહ ! એ વિચારે હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો ને પળભર માટે વિચારમાં પડ્યો કે "ક્યાં હું ભિક્ષુક ! દરિદ્રી ! ક્યાં એ શ્રીમાન માતા-પિતાની પુત્રી ! ક્યાં એ ખીલતી મધુરી કુસુમકળી ! ક્યાં હું જડ-ભરત જંગલનો વાસી ! ક્યાં એ હંસગામિની ! ક્યાં હું કાગ !" જોનો કોઈ કાળે મેળજ ના મળે ત્યાં હું વિમળાને જવાબ પણ શું આપું ? હું નીચું જોઈ જમીન ખોતરવા લાગ્યો.

વિમળાએ ફરી મારો હાથ પકડી કહ્યું "વિહારી, ગભરાઈશ નહિ. તારે તારી ગરીબાઈનું જરાએ દુઃખ ધરવાનું નથી. તારી રંક ઝૂંપડીને હું ઈન્દ્રનો મહેલ માનીશ. પતિસંગે આર્ય લલનાઓ તો જંગલને પણ સુખરૂપ માને છે. શું સુકન્યાએ અંધપતિ ચ્યવનને પરણી પોતાની પતિભક્તિ વડે તેનો સંસાર સોનાનો નોતો બનાવ્યો ? " સતી સાવિત્રી સત્યવાનની કંઈ સાહ્યબીપર મોહ પામી વરી હતી ? " જે વખતે આ આર્ય દેશમાં રૂપિ મુનિયોના આશ્રમે શોભતા હતા ત્યારે રૂપિ પત્નીઓને શું સાહ્યબીઓ હતી ? ખરી સાહ્યબી, ખરું સુખતો આર્ય રમણીઓને, પતિની સેવા કરવામાં, પતિનો સાથો પ્રેમ

મેળવવામાં છે.” વિમળાએ પોતાનું દિલ ખોલી પોતાની તિવ્ર બુદ્ધિથી મારા હૃદયની શંકા દૂર કરી.

પછી હું કંઈ આગળ બોલવા જઈ તે પહેલાં તો તેણે પોતાના હાથથી વીંટી ઉતારી મારા હાથે પહેરાવી કહ્યું “વિહારી, આજથી હું તને મારા દિલનું વેચાણ કરી જઈ છું. મારા લગ્ન પહેલાં તારા ને મારાપર ઘણી આકૃતો આવશે. જે તું મરદાઈથી તેની સામે થઈશ તો આ વિમળા તારી થશે, ને જે હિમ્મત હારી પાછો પડીશ તો તેં આજે તારી બહાદુરીથી મેળવેલી પ્રિયતમા, તારા જીવતે સ્વર્ગવાસી થશે. ને મારી આ વીંટી તને જીવનભર બાળશે. જે તું મદાનગી બતાવી આકૃતો સામે ઝુઝીશ તો લગ્ન પછીની પ્રથમ મુલાકાતે આ મારા સાચા હૃદયની ભેટ તને હસાવશે.”

આટલું કહી વિમળાએ ઉભા થઈ, મારી તરફ કટાક્ષ કરતાં પોતાની સાડી બદલવા માંડી. મને સ્વપ્ન સમાન લાગતી તે ઘડીએ કંઈ બોલવાનું સુજ્યું નહિ, ત્યાં તો હિરાજી વિમળાના પિતાને તેડી આવી પહોંચ્યો. વિમળાના પિતા વિમળાને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. પછી તેમણે મેં વિમળાને જીવ જીવના જોખમે બચાવ્યો તે માટે મારો આભાર માન્યો, ને વિમળાને તેડી ચાલતા થયા. હિરાજી તેમને બારણા સુધી વળાવવા ગયો, ને હું તો વિચારસાગરમાં ગોથાં મારતો વિમળાએ પહેરાવેલી વીંટી સામે અનિમિષ નયને જોઈ જ રહ્યો.

પ્રકરણ સત્તરમું.

જીવનનૌકાનો સુકાની.

“અનેક પ્રેમનું જાદું, ભૂલાવે જ્ઞાન દુનિયામાં;
હૃદય સરને ડાલાવીને, બનાવે બેકામ દુનિયામાં.
ચઢી કેફ લયલાને, બની મશગુલ મજનુમાં;
મળ્યાં તે કબ્રમાં સાથે, મુકાવ્યાં જ્ઞાન પ્રેમીનાં.”

નુષ્યના હૃદયસરમાં પણ કુદરતી નિયમ અનુસાર અવનવા ફેરફારો થયા કરે છે. એજ પ્રમાણે વિમળાની વીંટીએ મારા હૃદયમંદિરમાં વિમળાની પ્રતિમા પધરાવી મને તેનો પુજારી બનાવી દીધો. મારા હૃદયના અણું અણુંએ વિમળા વસી ગઈ. મને અશક્ય લાગતી વિમળા સાથેના લગ્નની ભાવના સાવ જુસાઈ ગઈ. મારી જીવનસહચરી બસી પણ હવે મને નિરસ લાગવા માંડી. હૃદય વિમળાની નિર્મળ પ્રીતી રૂપી મોરલીપર થનથન કરી રહ્યું, દિવસે દિવસે વિમળાના પ્રેમે મારું જ્ઞાન ભૂલાવ્યું, તેણે મારો કુદરતી આનંદનો ખજાનો છુંટી લીધો, દિનરાત્ર તે મારો સામે ખડી થઈ, મંદ-મંદ હાસ્યે હસી, મને બે ઘડી આનંદસાગરમાં ડુબાડી પાછી અદ્રશ્ય થતી. મારું હૃદયમંદિર ખાલી થતાં, હું વિરહાતુર

દિવાનાની માફક પ્રેમનાં અશ્રુ ઢાળી, મારી દુલવાડીમાં આવરાની માફક ફરી કમળ તથા ચંપાના પુષ્પવેલને ઝાલીને મારી પ્રિયતમાના સમાચાર પુછતો, છતાં અરુણરાજના વિરહે રિખાતી કમલિની અને ભમ્બરના વિયોગે રિખાતી ચંપા મને ખિચારાં શું ઉત્તર આપે?

એક દિવસ હિરાજી આગળ મેં માફ વિમળાના પ્રેમે ઉભરાતું હૃદય ખોલ્યું, ત્યારે હિરાજીએ મને દિલાસાને બદલે ડપકો આપતાં કહ્યું કે “તેનો બાપ પૈસાનો લોભી છે, જો કે તમે બન્ને એક જ્ઞાતિના લગ્ન કરવાને લાયક છો, પણ ને લોભી શ્રીમંત તારા જેવા ગરીબ સાથે લગ્ન કરવા કોઈ કાળે હા પાડેજ નહિ, માટે તું આ બ્યાલ તારા મગજમાંથી કાઢી નાખ, નહિતો કદાચ તું તારા જીવને જોખમમાં લાવી મુકીશ.”

મેં—“જીવ તો તેના વિયોગે જવા બેઠો છે, હવે તો વિમળા સાથે લગ્ન ચાતો મારા જીવનની આ દુનિયામાંથી સમાપ્તી, એજ મારા માટે શ્રેયકર રસ્તો છે.”

હિરાજી—“વિહારી, આમ ગાંડા શું કાઢે છે? પ્રભુની જો મહેરબાની હશે તો વિમળા કરતાં પણ સરસ બૈરી મળી રહેશે. વિમળાપર થોડી ઇશ્વરે છાપ મારી છે?”

મને તેની અજ્ઞાનતાપર અને બોલવાની વિચિત્ર ઢબપર શોકમાં પણ હસવું આવ્યું, ને આની આગળ વાત કરવી તે ખીંત આગળ ભાગવત વાંચવા જેવું છે, એમ સમજી મારી

વાતને વધુ ના છેડતાં આટલેથીજ અટકાવી, હું ધરથી નિકળી પતિત પાવિની નર્મદાના તટપર હાથમાં ખાણબંદનું કાદમ્બરી પુસ્તક લઈ ચાલી આવ્યો.

મહાન તપસ્વી સમાન શોભતા વડરાજની શિતળ લહરીઓમાં ધુમતી વડવાઈએને ગુંથી તેનો સુન્દર હિંચકો ખનાવી તેપર ઝોલાં ખાતો હું કાદમ્બરી વાંચવા લાગ્યો.

મેં તે વખતે પોશાકમાં સફેત મલમલનું પહેરણ પહેર્યું હતું. પગમાં દક્ષિણી ચંપલ, ને કેડપર ખગલાની પાંખ જેવું સફેત ધોતીયું હોવાથી મારો દેખાવ તે વખતે મહાશ્વેતાની વાટ જોતા વિરહાતુર પુંડરીકના જેવો હતો, એમ મને કાદમ્બરી વાંચતાં રહેજે સ્ફુરી આવ્યું હતું, હું તે વખતે તરલા અને તમાલિકાના આગ્રહને વશ થઈ મહેમાન થઈ રહેલા ચંદ્રાપીડને કાદમ્બરીના પ્રણય અનુરાગનું પ્રકરણ વાંચતો હતો. કાદમ્બરી પાન તૈયાર કરી ચંદ્રાપીડને આપે છે, ત્યાં તરલા તમાલિકા મેના, પોપટની જોડ લાવી, હાસ્યભરી ગમ્મત કરી ચંદ્રાપીડના પ્રેમમાં મુગ્ધ થતી કાદમ્બરીને મેના તરીકે સંબોધી ચેતાવે છે, ત્યાં મહાશ્વેતા આવી, પોતાની સખીને પ્રેમખાણ વાગેલાં જોઈ નહિ પરણવાની તેની પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાને યાદ આપી શરમાવે છે, એ વૃતાંત કાદમ્બરીના પુસ્તકમાં વાંચતાં પાછી મને વિમળાની મૂર્તિ યાદ આવી, ને પળભર માટે વિચારમાં મગ્ન થયો.

ત્યાં ગ્રીષ્મ રૂતુમાં આલાપતી ઢાકીલા સમાન માનવ જીવ-
નને મોહિત કરી મુકે તેવું દિવ્ય સંગીત મારે કાને અથડાયું,
મારી શ્રવણેન્દ્રિયે તે રસ લઈ જીલી લીધું:—

“શું બહાલની વાતો લખી છે, ચોપડીમાં?”

(કે) “શું પ્રેમની આરાધના, આદરી છે ચોપડીમાં?”

મેં કાદમ્બરી બંધ કરી જોયું તો, જેને મળવાની
આશામાં એક માસથી, નર્મદાના ઘાટપર નજર કરી કરી મારા
નયન યાક્યાં હતાં, જેની પૂજામાં મેં મારું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું,
તે પ્રેમની પ્રતિમા વિમળા એક લીમડાના ઝાડની શિતળ છાયા
તળે પોતાની ગાગર ઉતારી, મારા સામે કટાક્ષ કરતી, કૃષ્ણની
ખાતર પ્રેમની ધુનમાં ધ્રુમતી રાધિકા સમાન ઉભી હતી.

તે વખતે સૂર્યદેવ આકાશના મધ્ય વિભાગના સિંહાસને
વિરાજી વાદળના ઓથે છુપાઈ અમારી પ્રેમચેષ્ટા જોઈ રહ્યા હતા.
વિમળાએ આસમાની રંગની સાડી પહેરી હતી, તેથી તે નર્મદા-
જીના રંગ સાથે મળી જઈ સતી નર્મદાના સૌમ્ય પ્રતિબિંબરૂપે
શોભતી હતી. તેના કંઠમાં મુક્તા માળ વિરાજી રહી હતી.
શેષનાગને શરમાવે તેવા વાળમાં પાડેલો સેંથો, ને વેણીમાં ગુંથેલાં
કુલો ઉર્વશીના કેશકલાપને ભુલાવે તેવાં હતાં. તેણે પોતાના સફેદ
બરફ જેવો કપાળ પ્રદેશપર ગુંદીયા કંકુનો આંદલો કર્યો હતો,
જે સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના ઉપાસક કવિજનોની અને ચિત્રકારોની
કલ્પનાશક્તિની હદ ઓળંગાવી જતો હતો.

હું ઉઠી તરતજ તેની પાસે ગયો. તેણે મને દેખી પોતાનું મુખાર્વિન્દ ધુંધટના પટમાં સંતાડી દિધું, અને મધુકુંજમાં કૃષ્ણના વિરહે આલાપતી રાધાના સ્વરે બોલી, “ક્ષમા કરજો, મેં આપના વાંચનમાં ભંગ પાડ્યો છે.”

મેં કહ્યું “વિમળા, તારો એ અપરાધ તો મને ઘણો લાભદાયી છે, પણ તારી વીંટીએ તો મારું સર્વસ્વ હરી લીધું છે, જેમ ગોપીકાઓને કૃષ્ણની વાંસલડી એક રીતે વેરણ અને બીજી રીતે કામણગારી થઈ, તેવીજ રીતે મારી દશા તારી આ વીંટીના પ્રતાપે થઈ છે. ખરેખર, તારી વીંટી જાદુથી ભરેલી તો ખરીજ નહિતો આમ બનેજ કેમ?”

“પણ મારી વીંટી કરતાં, તમારાં ચેરાં નયનોનું જાદુ કંઈ એાછું નથી. વળી મારી વીંટી કરતાં તમારી બંસી તો છેકજ ચડી જાય તેમ છે, સમજ્યાને વિહારી?” વિમળાએ પોતાના ગુલાબી ગાલ પ્રદેશપર બાઝેલાં સ્વેદના મોતીરૂપી ખિન્દુને પોતાના પાણી ગાળવાના ગરણાથી લુછતાં કહ્યું.

વિમળાની વાત કરવાની અનુપમ છટા આગળ મને મારી વિદ્વતા ઝાંખી પડી લાગી, વિમળાએ મને પોતાના તેજમાં આંજી નાખ્યો.

પછી તે મને સાર કરી મારી કુલવાડીમાં લઈ આવી. અમો બન્ને એક ગુલાબના છોડવા નીચે બેઠાં, ને અરસપરસના ફેટલાક ખુલાસા કરી દૃઢ્યની વ્યથાઓ દૂર કરી, ઘણા દિવસના અધીરાં નયનોને તૃપ્ત કર્યા.

ત્યાર બાદ વિમળાએ મારી કુલવાડીના ઠેટલાક છોડવા-
 ઝોને પાણી પાયું, તે વખતે તેનો દેખાવ કર્ણવ રૂપિની મહુ-
 લીમાં કામ કરતી મેનકાપુત્રી શકુન્તલાના સરખો હતો, ને
 મારો શકુન્તલાના પ્રેમમાં મુગ્ધ થતા રાજા દુશ્યન્તના જેવો હતો.
 ફરક માત્ર એટલોજ હતો કે આ દુશ્યન્તું ચિત્ર આલેખવા કોઈ
 શીઘ્ર કવિ કે સમર્થ ચિત્રકાર હાજર નો'તો. માત્ર કુલવાડીમાં
 ચરતી મારી ગૌમાતા અમારા બન્નેના શુદ્ધ પ્રેમની ચેષ્ટા જોઈ
 રહી હતી.

સાંજ પડતાં વિમળાએ પોતાના ઘરે જવા મારી રજા
 માગી, મેં દૃઢ્યને કઠણ કરી રજા આપી. રજા આપતાં મારી
 આંખમાં પ્રેમનાં અશ્રુ આવ્યાં. વિમળાની સ્થિતિ પણ તેવીજ
 થઈ, તેણે પોતાના પાલવથી અશ્રુ લુછી નાખતાં પુછ્યું “શું
 આપ મારી જીવનનૌકાના સુકાની થશો?”

મેં ડોક હલાવી હા કહી પુછ્યું કે, “ફરી તારો મેલાપ?”

તેણે દુભાતે દૃઢ્યે કહ્યું “ઈશ્વર કરે ત્યારે.” આટલું
 કહેતાં તેની ધીરજ ખુટી ગઈ, તેણી સ્નેહનાં અશ્રુથી ભીંજાએલી
 સાડીના ધુંધટમાં પોતાનું મુખાવિન્દ છુપાવી ત્વરાએ હરિણીની
 ગતિએ ચાલી ગઈ. મેં મારી મહુલીના બારણામાં ઉભા રહી
 દૂરથી દેખાય ત્યાં સુધી તેને જોયા કીધી, ને જ્યારે દેખાતી બંધ
 થઈ ત્યારે મહુલીનાં દ્વાર બંધ કરી તેના વિચારમાં નિદ્રા દેવીને
 આધિન થયો.

પ્રકરણ અઢારમું. .

“હિરાજીનો આત્મભોગ.”

“ ગરીબોમાં નીતિભરી. ગરીબો ગુણની ખાણ છે;
ગરીબોનો પ્રભુ બેઠી, ગરીબાઈ સુખનું ધામ છે. ”

જો વહી જવા છતાં વીરનરોના જીવનના અમર વૃતાંત તો સદા તાજાજ રહે છે, તેમ વર્ષો વીત્યા છતાં પ્રેમીજનોને પ્રેમની ધુનમાં અદ્ય સમય વીત્યો લાગે છે, જેમ શીરિનની ધુનમાં ફરહાદને નહેર ખોદતાં ને અંદર દટાઈ જતાં પણ ખબર નો'તી પડી, તેવીજ રીતે મને વિમળાના છેવટના મીલનને છ માસ વીત્યા છતાં, તેની સ્મૃતિ હરહમેશાં મારા હૃદયપટમાં તાજી હતી.

એક દિવસે હું મારી કુલવાડીમાં શિવ પુજન માટે પુષ્પો ચુંટી રહ્યો હતો. આમ્રવૃક્ષ પરની મારી લાડકવાઈ ઢેલ પોતાના મયુર સાથે ગેલ કરી તેનાં ઉજ્જ આંસુ ઝીલી રહી હતી, ત્યાં એક અપરિચિત ગૃહસ્થે આવી, એક કાગળ મને આપ્યો. મેં તે ફેડીને વાંચ્યો. તે વાંચતાં મારાં ગાત્રો ઢીલાં થઈ ગયાં. મસ્તકે આઘાત થયો, હૃદય કંપવા લાગ્યું, તે પત્ર વિમળાના હાથે નીચે મુજબ લખાએલો હતો.

“હાલા વિહારી,

આ લક્ષ્મી કંઠાતરી નથી, પણ કાળોતરી છે. આવતી કાલે મારી ચોરીને બદલે કાંતો ચિતા ખડકાશે. આપણી ધારણામાં ધુળ મળી છે મે મારા પિતાને તમારી સાથે લક્ષ કરવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, છતાં મારા દ્રવ્યના લોભી પિતાએ મારી લાગણીને ઠોકરે મારી એક શ્રીમત બુદ્ધા પાસેથી રૂપીઆ સાત હજાર લઈ માફ વેવીશાળ તેની સાથે કરી નાખ્યું છે, ને મારા પિતા મને જગરજસ્તીથી આજ રાત્રના બે વાગે પગલાવી દેનાર છે. મારી માતા મારે સાફ અઢંગક આંસુ ઢાળે છે. અમે બંનેને અત્યારે અમારા મકાનના પાછલના ભાગમાં પુરી રાખવામાં આવ્યાં છે હું તમારી રાત્રના આર વાગ્યા સુધી વાટ જોઈશ જે તમે એટલા વખતમાં મારી મદદે આવી મારો બચાવ નહિં કરો તો, તમારી અશક્તિ માટે હું દયા ખાઈ, મારો પ્રાણ કોઈપણ રીતે ફિરતાગ્ને હવાલે કરીશ. તમે સદાને માટે મને ભૂલી જાઓ, ને મારી વીંટી નર્મદા મૈયાના નિર્મળ જળમાં પધરાવી, કોઈ અન્ય લલનાના ભોગી બની સુખી થાઓ જે આપને કોઈ વાર આ દુર્ભાગી વિમળા યાદ આવે તો સ્નેહના બે અશ્રુ સારી, વિમળાના નામનું તર્પણ કરાઓ હું તમને અહીં નહિં તો સ્વર્ગમાં જરૂર મળીશ. એજ લોહીના અશ્રુથી ભીંજતા કાગળમાં વધુ શું લખું?”

લી૦ આપની “દુર્ભાગી”

વિમળાના છેવટના પ્રણામ

જેમ વિષધારી ક્ષણીધરનો ડંખ લાગતાં મનુષ્ય તમ્મર ખાઈ નીચે પડે, તે પ્રમાણે મારી આશાવેલમાં હળાહળ ઝેર વ્યાપી જતાં હું પટકાઈ પડ્યો, ને દેવ માટે ચુંટેલાં પુષ્પો ખાઈ ધૂળમાં મળી ગયાં. મારો આશાદીપક બુઝાઈ જતાં મારી જીવનજ્યોતિ ઝાંખી થઈ ગઈ, ને અચાનક મારા પડવાના ધબકારાથી, મારી મહુલીની બહારની બાજુએ મારી ગાયને દોહી

રહેલો હિરાજી અંદર દોડી આવ્યો, ને મારા મસ્તકને પોતાના ખોળામાં લઈ પવન નાખવા માંડ્યો. પછી તેણે મારા મસ્તક પર ઠંડા પાણીની ધાર કરી ત્યારે હું થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવ્યો. તેણે મને છાતી સાથે દાખ્યો; હું તેની આગળ એક નાના બાળકની માફક રડી પડ્યો, ને વિમળાના પત્રની સર્વ હકીકત તેને કહી સંભળાવી, ત્યારે હિરાજીને પણ અમારા નિર્મળ પ્રેમ માટે અનહદ લાગણી ઉપજી.

પછી હિરાજીએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “વિહારી, હજી કંઈ બાજી બગડી નથી. હું તને વિમળા સાથે મેળવી તારાં લક્ષ્મી તેના જોડે કરાવી આપીશ, પણ તેમ કરવા પહેલાં તારે બે શરતો કબુલ કરવી પડશે.” હિરાજીએ મારા નિરાશાના ધાપર આશારૂપી ઔષધિનું સિંચન કર્યું.

મેં કહ્યું “હિરાજી, તું કહે તો વિમળા માટે મારી આમડીના જોડા સીવડાવું, તું કહે તો તેના માટે મારા પ્રાણનું બળિદાન આપું, હવે તો વિમળા એજ માફ પરમ દેવત એજ મારી સુખશાન્તિ ને એજ મારા આરામનું સ્થાન છે. બસ, ગમે તે ભોગે પણ મને તો મારી વિમળા મળવી જોઈએ.”

હિરાજી બોલ્યો “જો, એવોજ નિશ્ચય હોય તો સાંભળ. પ્રથમ તો તારે તારી વિમળાની ખાતર, આ ધરનો, આ ભરૂચ શહેરનો સદાને માટે ત્યાગ કરવો પડશે, ને ન કરે પ્રભુ, ને કદાચ ખરાબ પ્રસંગ આવે તો તારે જલમાં પણ જવું પડે! જો તું

તારી વિમળાના સ્નેહ ખાતર, આટલાં જોખમો ખેડવા તૈયાર હોય તો, હું તને તારી વિમળા સાથે મેળવી દેવા તૈયાર છું, કારણ તારા આપનું નિમક મારા પેટમાં છે, તેના લાડકવાયા પુત્ર માટે ગમે તેવી મુસીબતોમાં ચડેલું રણ અદા કરવું, એ મારો ધર્મ છે, એમ હું માનું છું.”

હિરાજીએ પત્થરને પણ ગિગળાવી નાખે તેવી ગરીબાઈની ગુણીયલ નીતિનું દિગ્દર્શન કરાવતાં કણ્ણજનક ભાષામાં તેણે મને હિમ્મત આપી, મારી જોખમદારી મને સમજાવી. હું હિરાજીને પ્રેમથી ભેટી પડ્યો.

ફરી હિરાજી બોલ્યો “આપણે આજે ભયંકર સાહસ ખેડવાનું છે. તેમ કરતાં કદાચ મારો દેહ પડે, અગર જોખમમાં આવી જાય તો હું મારાં બાળબચ્ચાંને પાળવાનો ભાર તારા પર મુકી જઈ છું. કદાચ આપણા બંનેનું અમંગળ થશે, તો તેમને જન્મ આપનાર પ્રભુ તેમનું રક્ષણ કરશે, તેની ચિન્તા મારે શા માટે આ પ્રસંગે કરવી જોઈએ?”

હવે હું તેમની છેવટની મુલાકાત લઈ, તારા માટે કરવી જોઈતી ગોઠવણો કરી હું તને રાત્રના દશ વાગે મળીશ. તે વખતે તું આ ઘરને તજવાની તૈયારી કરી, તેને છેવટના પ્રણામ કરવા તૈયાર થજ, બાકીનું કરવું જોઈતું સર્વ હું કરી લઈશ.” આટલું કહી હિરાજી પોતાનો ફેટો બાંધી, હાથમાં ધારીયું લઈ ચાલ્યો ગયો.

મને અત્યારનો હિરાજી જુદાજ રૂપે ભાસ્યો. તેના ગયા પછી મેં ઘરનાં દ્વાર બંધ કરી, મહામહેનતે ભેગી કરેલી તે વખતની મારી મુડી જે આશરે રૂપીઆ સોની સિલક હતી, જેને મેં જમીનમાં સંતાડી રાખી હતી, તે ખોદી કાઢી લઈ મેં મારી કમ્મરમાં બાંધી લીધી. મારાં રસોઈ કરી ખાવાનાં બે ચાર કુટ્યાંતુટ્યાં વાસણો હતાં તેને હું મારી કુલવાડીના કુવામાં પધરાવી આવ્યો. એટલે મારી સ્થાવર જંગમ મીલકતમાં, હવે માત્ર ચાર માટીની લીપેલી ભીંતો, ને ચારથી છાએલા છાપરા શિવાય કંઈ રહ્યું નહિ.

હવે મને ચિન્તા માત્ર મારી ગાયની હતી, જેના પ્રતાપે મારી જીવનદોરી અત્યાર સુધી ટકી હતી, તેને એમને એમ નિરાધાર દુઃખી અવસ્થામાં છોડી ચાલ્યા જતાં તેની પાછળથી શું સ્થિતિ થશે, એ વિચારે માંડું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. હું તેની પાસે ગયો. મને જોતાં તે આનંદમાં આવી જઈ પોતાના શિંગડાં ને કાનની ટેસીઓ હલાવી કુદવા લાગી મેં તેના મ્હોં પર હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં હિરાજીનો પુત્ર દોડતો, હાંકતો હાંકતો આવી કહેવા લાગ્યો, કે “મારા બાપાએ, તમારી ગાયને અમારે ત્યાં લઈ આવવાનું કહ્યું છે, માટે ગાયને ખીલેથી છોડી મને સોંપો.” મને તે વખતે હિરાજીની સાચા દુઃખની લાગણીએ ગળગળો કરી મુક્યો. મેં મીણથી પણ વધુ નરમ બની જઈ નિશ્વાસ મુકી કહ્યું “ભલે ભાઈ લઈ જા.” તેણે ગાયને ખીલેથી છોડી લઈ જવા

માંડી, પણ મારી ંહાલી ગૌમાતા ત્યાંથી એક ડગલું પણ ખસી નહિ ને મારા સામે એકીટશે જોધ રહી. પછી મારી ધીરજ ખુટી ગઇ. મારી આંખમાંથી ચોધાર આંસુ આદ્યાં. હું તેને પ્રેમથી ભેટી પડ્યો, ને ચિરાતે હૃદયે ઘોલ્યો. “હિન્દુસ્તાનની અન્નપુર્ણા દેવી ભગવતી, મારા તને આજે છેલ્લા પ્રણામ છે, જા, સુખી થા.” મારા હૃદયની વ્યથા તે સમજી જવાથી, પોતાનું માથું નીચું નમાવી મુગે મ્હોટે હિરાજીના છોકરા સાથે આલી નિકળી.

મેં ધરમાં આવી દીવો સળગાવ્યો, ને આતુર નયને હિરાજીના આવવાની વાટ જોવા લાગ્યો. થોડીવારમાં નિશાદેવીએ આકાશમાં પોતાની કાળી જાજમ બિછાવી જગતને અંધકારમય કરી મુક્યું. આકાશમાં જમ્ જમ્ કરતા તારાઓ નિશાદેવીના અમલની નેકી પોકારી રહ્યા, દેડકાઓના ડુમડુમ કરતા અવાજ ને સર્પની ડાઠલીઓનો ધ્વનિ કાને પડવા લાગ્યો. ઝાંડો નીચે આગી-આગી પ્રકાશ પાડી પોતાની અદ્ભૂત શક્તિની ઝાંખી કરાવી રહ્યા હતા. નર્મદાની છાંયે વાયુદેવ સાથે ફેરફાર રમી રહી હતી, ને ઉછળતાં મોજાંના ભણકારા કાનને ભેદી આરપાર નિકળી જતા હતા. આશરે રાત્રના નવનો અમલ થઇ ચુક્યો હશે તેમ તે વખતે આકાશમાં જોતાં જણાતું હતું.

થોડીવારમાં હિરાજી તથા તેનો સાથીદાર આવી પહોંચ્યા. તેમણે આવી કહ્યું “અમો બરોબર દશ વાગે આવી પહોંચ્યા છીએ.” ત્યારે મને માલુમ પડ્યું કે માફ અનુમાન ખોટું હતું.

હિરાજી પોતાની સાથે, એક કંડીયો તથા ત્રણ કાળા ઝાસા, અને બે રિવોલ્વરો લાવ્યો હતો. આ સર્વ જોતાં મેં ચમકી જઈ પુછ્યું “હિરાજી, તું આ બધું લાવી શું કરવા ધારે છે?”

હિરાજીએ કહ્યું “હું જે કરું છું, તે બધું સમજીને કરું છું, તારે તે ભેદ અત્યારે જાણવાની જરૂર નથી, તારે તો ફક્ત તારી વિમળાને મળવા હું કહું તેમ કરવાનું છે.”

આ બધું હિરાજી, એવા તો ભારે અવાજે બોલ્યો કે મારી તેની સામે ફરી બોલવાની હિમ્મત ચાલી નહી.

હિરાજીએ પોતાના સાથીદારને બહાદુરસિંહના નામથી સંબોધી કહ્યું “બહાદુરસિંહ, આ લુગડાં વિહારીને પહેરાવ.” બહાદુરસિંહે હિરાજીના હુકમને વશ થઈ મને કાળો પુરખો પહેરાવ્યો. તે વખતે હું ભૂતના ભાઈ જેવો લાગતો હતો.

વિહારીના આ શબ્દો સાંભળી રમાકાન્ત અને વાસન્તી જોરથી હસી પડ્યાં. વિહારીએ પોતાની કર્મકથા આગળ કહેવી શરૂ કરી.

ત્યાર પછી બહાદુરે તથા હિરાજીએ પણ કપડાં બદલી નાખ્યાં. મેં માફ ધર બંધ કરી, ચાવી જનોઈ સાથે બાંધી, તેને છેવટના પ્રણામ કરી હિરાજી સાથે ચાલવા માંડ્યું. તે વખતે મેં મારી છાતી વજની કરી હતી, તે એક મરણીયો સોને ભારે પડે એ ન્યાયે ‘કાં તો વિમળા મેળવવી અગર મરવું’ એ સૂત્ર મેં હિરાજીની સલાહ મુજબ ગોખી રાખ્યું હતું.

અમે કુટલાક રસ્તાએ પસાર કરી, ઢાઘ બાણી શકે નહિ તેમ ચોરના પગલે ચાલતા, એક બેમજલાના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા, એટલે હિરાજીએ મને કાનમાં કહ્યું કે “અગીઆર વાગી ચુક્યા છે, આ તારી વિમળાના બાપ ત્રિપુરા-શંકર વજેરામનું મકાન છે માટે આપણે પ્રથમ પાછલી પછીતે જઈ જોઈએ કે, ઘરની અંદર શું થાય છે.” આટલું કહી હિરાજીએ પોતાના ખુરખામાં છુપાવેલી બેટરી બહાર કાઢી તે દાબી અજવાળું કર્યું. અમે બેટરીના પ્રકાશથી આગળની બાજુએ આવેલો છ પૂટનો હંચો કાઢ ચઢી મકાનની પાછળની બાજુએ જઈ પહોંચ્યા. ત્યારબાદ મેં આગળ વધી ચુપકીથી છુપાઈ જોયું, તો મકાનના આગળના ખંડમાં લગ્નની ખુશાલીમાં કુટલાક મહાશયો, તકિયાપર આડા પડી, પકવાન ખાઈને અકળાતા પેટપર હાથ ફેરવી રહ્યા હતા, ત્યારે કુટલાક પાનદાનીમાંથી પાન લઈ મ્હોંમાં મુકતા હતા. બીજી બાજુ સતાર, સારંગી સાથે ગાનતાન કરવા આવેલા ઉસ્તાદો લાંબા રાગડા ખેચી, શ્રોતાઓનું મન રંજન કરતા, પોતાનું માથું ધુણાવી રહ્યા હતા. ત્યારે વિમળાનો બાપ વરના સામૈયાની વાટ જોતો, આરામ ખુરશી પર પડી મુછોને વળ આપી રહ્યો હતો. હવે મને ખાત્રી થઈ કે મેં આજે એક વિકાળ વાધની મુછપર હાથ નાખ્યો છે, ને મને આજે યમરાજના દૂતોએજ અહિં બોલાવ્યો છે, ત્યાં તો હિરાજીએ મારો હાથ ખેંચ્યો, એટલે હું પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો, ને અમે મકાનની પાછલી બાજુએ ચાલ્યા ગયા. પછી હિરાજીએ કંડીયો ખોલી

પાટલાધો બહાર કાઢી. ઘેને જોતાં મારા પગ ધુજવા લાગ્યા. ત્યાં હિરાજીએ સાન કરી મારા સામે આંખ કાઢી મને ચેતાવી દીધો, ને પાટલાધોને છોડી મુકી. તે સડસડાટ બીજે માળે જઈ લાગી ગઈ. પછી હિરાજીએ મને, ઘો સાથે ગાંઠોવાળી બાંધેલી દોરી પર પગ ટેકાવી ચડવાનું ફરમાવ્યું, ને સંતાડેલી એક રિવોલ્વર મને આપી. મેં તે લઈ મારી કમરમાં ખોસી, ને ત્યાર બાદ હું ઇશ્વરનું નામ લઈ તે દોરી વાટે ચંડી, બીજા માળના ઝરૂખામાં દાખલ થયો.

મેં છજામાં દાખલ થઈ કાચની બારી વાટે જોયું તો, વિમળા પોતાનો કેશકલાપ છુટો મુકી, ઘડીઆળ સામે નજર કરી હાથમાં હીરા જેવો ચક્રચકિત પ્રદાર્થ લઈ બેઠેલી હતી. તેની મા ડચકાં ખાતી આંખો મીંચી જમીન પર પડેલી હતી. તેની અને વિમળાની આંખો રડવાથી સુજેલી લાગતી હતી. હું કાચની બારીવાટે આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યો હતો, ત્યાં વિમળાના હોઠો ફફડયા તેના મુખકમળમાંથી નીચેના ઉદ્ગારો સરી પડયા.

“હવે મારે આ દુનિયામાં ફક્ત પાંચ મીનીટજી જીવવાનું બાકી છે, ત્યાર બાદ આ છુપાવેલો કાતિલ હીરો મારા જીવનની સમાપ્તિ કરશે, પણ મારા મરણ બાદ, વહાલા વિહારીનું શું થશે? વિહારી, વિહારી, તું આવો કઠોર કેમ થયો?” પછી મારાથી વધુ ન થોભાયું. મેં કાચની બારી ઉઘાડી નાખી અંદર કુદી પડી કહ્યું “વિમળા, સાવધાન વિમળા મારો આ વિચિત્ર

“હું ઇશ્વરનું નામ લઇને તે દોરીવાટે ચડી ખીજ માળના
ઝડખામાં દાખલ થયો”.

પૃષ્ઠ ૧૨૪.

દેખાવ જોઈ કંપી ઉઠી, મેં ખુરખો જોલી નાખી તેને મારો
ભેદ સમજાવ્યો, ત્યારે તે મને પ્રેમથી ભેટી પડી.

તેની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ને જોલી ઉઠી
કે “સાચા પ્રેમી તો ખરા,” મેં તેને આગળ જોલતાં અટકાવી
કહ્યું “અત્યારે પ્રેમના ઉભરા કાઢવાનો વખત નથી, માટે તારી
માતાને જગાડી તેની સહાનુભૂતિ મેળવી મારી સાથે ચાલ.”

વિમળાએ પોતાની માતા કમળાને જગાડી ધીરેથી મારો
સર્વ ભેદ તેને કહી બતાવ્યો. કમળાએ મારી આ બહાદુરીભરી
હીમ્મત પર ખુશી થઈ મને ધન્યવાદ આપ્યો. ત્યાર બાદ તેણે
એક પેટી ઉઘાડી, તેમાંથી કેટલાક દાગીના ને રોકડ કાઢી મને
તે પહેરામણીમાં આપવા માંડ્યાં.

મેં કહ્યું “તે મારાથી લઈ શકાશે નહિ.”

કમળાએ પુછ્યું “કારણ.”

મેં કહ્યું “કારણ એજ કે હું કાંઈ ધનની લાલચે ચેરી
કે ધાડ પાડવા આવ્યો નથી, હું તો માત્ર વિમળાના પત્રથી
તેનું જીવન બચાવી મારી ધર્મપત્ની કરવા આવ્યો છું, છતાં
કદાચ આ સાહસમાં પકડાઈ જવાય તો આ દાગીના પરથી
સાથે ચેરીનો આરોપ પણ સાબીત થાય માટે તે તમારી પાસે
રાખો ને અમને તો માત્ર આપ સાચા હૃદયની આશિષ સાથે
રજા આપો, જેથી ઇશ્વર અમારૂં મંગળ કરે.

કમળા પણ બહિશાળી લલના હતી, એટલે તરતજ મારી આ સમયસુચકતા સમજી જઇ, પોતાનો આગ્રહ પડતો સુકી, મારો અને વિમળાનો જમણો હાથ પકડી હસ્ત મેળાપ કરતાં કહ્યું “હું તમને ઇશ્વર સાક્ષીએ આ માફ એકનું એક પુત્રીરત્ન આશુધાર્યા સંજોગોમાં તમને સોંપું છું. તેનું તમે જીવની પેઠે જતન કરજો. ઇશ્વર સદા તમારું મંગળ કરે. એવી મારી તેના ચરણે પ્રાર્થના છે.” બસ થઇ ચુક્યું, ત્રિપુરાશંકરની ધર્મ પત્નીની સાક્ષીએ, ને હિરાજીની અપૂર્વ વીરતાથી વિકટભર્યા સંજોગોમાં મારી આશા ફળી, ને ત્યારથી હું વિમળાની જીવન નૌકાનો સુકાની થયો.

ત્યાર બાદ અમે સર્વ છજમાં આવ્યાં. કમળાને વિમળાથી જુદા પડતાં અવર્ણનિય દુઃખ થયું છતાં તે વીર માતાએ સર્વ દુઃખ દિલમાં છુપાવી વિમળાને રજા આપી. મેં નીચે ઉભેલા હિરાજીને સ્નાન કરી એટલે તેણે નીચેથી એક બીજી રસી ફેંકી મેં તે લઇ વિમળાની કમ્મરે બાંધી. વિમળાએ પણ તે વખતે વીરબાળા બની ક્ષત્રિયાણી પેઠે મેં કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યું.

હું, વિમળાના કમ્મરે બાંધેલી દોરી ઝાલી રહ્યો, હિરાજી રસીના મધ્ય ભાગમાં લટકતો ઉભો રહી વિમળાને પોતાના ખભા પર ઉચકી નીચે ઉતારવા લાગ્યો, ત્યારે નીચે ઉભેલો અહાદુર હાથમાં રિવોલ્વર રાખી આંખુબાંખુ નજર નાખી ચારે દિશાઓ સંભાળતો હતો. મેં વિમળાની કમ્મરમાં દોરડું એટલા માટે

ખાંધેલું ઠે વખતે પાટલાધોવાણું હિરાજીને ઉતરવાનું દોરડું તુટી જાય, અગર પાટલાધો છુટી જાય તો વિમળા મારા દોરડાના આધારે ટંગાઈ રહે, ને તેનો જન જોખમમાં આવી ના પડે. પ્રભુએ અમારી સર્વ જાજી કૃતેહમંદ રીતે પાર ઉતારી ને તેની દયાથીજ હિરાજીનું વિચિત્ર અને અસંભવિત સાહસ પાર પડ્યું; ને અમે સર્વ સહિસલામત નીચે ઉતરી આવ્યાં.

હિરાજીએ વિમળાને બહાદુરનો ખુરખો પહેરાવ્યો ને ત્યાર બાદ અમેએ ચુપકીથી ગામ બહારનો રસ્તો કાપવો શરૂ કર્યો. અમે લગભગ પોણા બે કલાકના અંતરે પાછા નર્મદાના તટ પર આવી પહોંચ્યા.

આ વખતે રાત્રિના બેનો અમલ થઈ ચુક્યો હતો. આકાશમાં વાદળાં પથરાયેલાં હોવાથી ચન્દ્રનો ઝાંખો પ્રકાશ દેવી વસુન્ધરા પર પડતો હતો. નર્મદાજી ખળખળ કરતાં મંદગતિએ પોતાના સ્વામીને મળવા વહી રહ્યાં હતાં, અત્યાર સુધી સર્વએ મૌન્ય ધારણ કર્યું હતું તેનો મેં ભંગ કરતાં કહ્યું “હિરાજી, તું મનુષ્ય નહિ પણ ભીલ જાતિમાં અવતરેલો વાદ્મીકિ છે, આજે તેં મને નવી જાંઘળી બક્ષી મારી કુખતી નૌકા પાર ઉતારી છે.”

હિરાજી—“વિહારી, અત્યારે બોલવાનો સમય નથી, માટે લાંબી ટુંકી છોડી દઈ હું કહું તેમ કર, તું હજી નાદાન યુવાન છે. તને હજી ક્યાં ખબર છે કે કન્યાને માહેરામાં પધરાવવાનો આ વખત છે, હું અનુભવથી કહું છું કે બધો ભરમ ફૂટી ગયો

હશે અથવા તો પૂટવાની તૈયારીમાં હશે. થોડીવારે આપણી પાછળ માણસો લાગશે, તે પહેલાં આપણે 'સુરક્ષિત ઠેકાણે પહોંચી જવું' જોઈએ."

હિરાજી પોતાનું બોલવું પુરૂ કરે તે પહેલાં તો, સામે કિનારેથી અમારી તરફ એક નાવડું આવતું જણાયું, ને નજીકમાં આવતાં તેના ખલાસીએ લાલ ફાનસ અમારા સામે ધર્યું. તે જોતાં મને ઘણી નવાઈ લાગી, ને હિરાજીની અપૂર્વ બુદ્ધિ ને તેની મારાપરની અનહદ લાગણી માટે હું વિચારમાં પડ્યો, ને તેના તરફ ધારી ધારી જોવા લાગ્યો.

નાવડું કિનારે આવતાં અંદરનો ખલાસી બોલી ઉઠ્યો, "હિરાજી, હું આપના ફકમ મુજબ આપની વાટ જોતો ક્યારનો કિનારે ઉભો હતો."

હિરાજીએ તેનો પ્રતિઉત્તર વાળતાં કહ્યું કે, "રસુલ, તારી તો મને સદા ખાત્રીજ છે કે તું તારું વચન મિથ્યા નથી થવા દેવાનો."

આટલું કહી હિરાજીએ અમને વહાણ પર ચઢાવ્યાં. બહાદુરને હિરાજીએ કિનારા પર જેસી હિલચાલની ખબર રાખવા કહ્યું ખલાસી રસુલે વહાણનો સદા ચડાવ્યો, ને જોતજોતામાં અમારી જળમાર્ગે મુસાફરી શરૂ થઈ.

અમે અડધા પોણા કલાકમાં તો નર્મદાજીના મધ્ય વિભાગમાં આવી પહોંચ્યાં. હિરાજી રસુલને હલેસાં મારવામાં મદદ

કરતો હતો, અમારું નાવડું ધીરે ધીરે નર્મદાજીના પટમાંથી પસાર થતું હતું.

મેં ધીરેથી વિમળાની હિમ્મતની પરીક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી વિમળાને પુછ્યું “ વિમળા હવે ક્યાં જઈશું ?”

વિમળાએ ગંભીર મુદ્રાએ ઉત્તર આપ્યો “જ્યાં ભાવિ લઈ જાય ત્યાં”

મેં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો “ ભાવિ ક્યાં લઈ જશે ?”

વિમળા—“જ્યાં વિધાતાએ જવાના લેખ લખ્યા હશે ત્યાં.”

મે આથી હસી—“ મારી વિધાતા તો તુંજ છે, તુંજ મને અહીં દેરી લાવી છે, તો તુંજ કહેને ?”

આટલું કહી મેં વિમળાનો સુકોમળ હાથ મારા હાથમાં લીધો.

વિમળા આથી શરમાઈ ગઈ. તેના ગુલાબી ગાલે શરમની લાક્ષી ચડી આવી, તેણે પોતાનો હાથ મારા હાથમાંથી છોડાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું “ તમે તો ખરેખર, નાશર્મા લાગો છો, જુવો, જુવો તમારી નફ્ટાઈ પર ચંદ્ર પોતાનું મુખ વાદળમાં છુપાવી હસે છે.” હું આથી આકાશમાં ચંદ્ર સામું જોવા લાગ્યો, એટલે વિમળાએ આ તકનો લાભ લઈ પોતાનો હાથ મારા હાથમાંથી છોડાવી નાખી, મારાથી દૂર ખસી જઈ હસી પડી. હું તેની આ અપૂર્વ ચતુરાઈ પર મુગ્ધ બન્યો, ને મારી મુર્ખાઈ માટે જરા શરમાયો પણ ખરો.

વાયુદેવને અમારા આ સુખની અદેખાઈ ઉપજી. તેમણે પોતાનું પ્રચંડરૂપ ધારણ કરી અમારી સ્વર્ગીય આનંદની અનેરી ધડીઓને દુઃખના રૂપમાં ફેરવી નાખી. અમારું બહાણ વાયુદેવના પ્રચંડ પ્રહારે તોફાને ચઢ્યું ને મોજાનું જોર વધી પડ્યું વળી ઓછામાં પુરૂં આકાશમાં એક કાળી વાદળી ચડી આવતાં વરસાદ પુર જોશમાં પડવા લાગ્યો. અમને આથી અમારા જીવનની સહિસલામતી માટે પણ ધાસ્તી લાગી. અંમારું બહાણ સામે કિનારે જવાને બદલે આડે માર્ગે જવા લાગ્યું, ને હિરાજી તથા રસુલના સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા. અમારાં સઘળાં કપડાં ભીંજાઈ જતાં અમે ટાઢથી થરથર ધુજવા લાગ્યા ને મારા મનમાંતો એમ થઈ આવ્યું કે “જીવના જોખમે ખેડેલા સાહસનું છેવટનું પરિણામ અમારા જીવનની સમાપ્તિથી થશે કે શું?” આવી રીતે આશાભરેલા હૃદયે વિચિત્ર દશામાં, દુઃખનો સાગર તથા પછી નર્મદાના પટમાં ડુબાડી મારવામાં કુર વિધીને શું આનંદ મળવાનો હતો?

હું વિધીની નિષ્કુરતાપર મારા હૃદયનો ભાર ઠલવી રહ્યો હતો, ત્યાં વિમળા બોલી “બહાલા શું વિચાર કરો છો? આ વિચાર કરવાનો સમય નથી, માટે સાવધાન રહો, ને ન કરે નારાયણ ને જો કદાચ નાવ ડુબી જાય તો, આપણે સામે પાર ક્રમ તરી જવું તેની યોજના કરો. આપ વીર પુરૂષ છો. વીર પુરૂષો કઠીએ આક્રમકતા ગભરાતા નથી. જ્યો ગભરાય તે મર્દ

કહેવડાવવાને લાયક નથી. વિપદો તો સદા વીર નરને વરેલી હોય છે, નામદં પર આક્રોશ હોતી નથી. કદાચ, આ બ્રહ્માને આપણું મોત થશે તોએ ડરવા જોવું શું છે? એવાં આપણાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી ઠે એકી વખતે, એકજ બ્રહ્માને, સજોડે હસ્તાં બોલતાં મૃત્યુ થાય!" વિમળાએ મારા દુર્બળ હૃદયમાં વીરતાનું નવચેતન રેડ્યું, ને મારી ભીતિ ટાળી મને વીરતાનો નવીન પાઠ શીખવ્યો. મારી નિરાશા નષ્ટ પામી, ને ઇશ્વરે અમારી પરીક્ષા લીધી હોય તેવું બન્યું.

થોડીવાર પછી વાયુદેવતા શાન્ત થયા, ચંદ્રપર ધસી આવેલી વાદળી ઉતરી ગઈ, ચન્દ્રે પોતાનાં તેજસ્વી શિતળકર કિરણો પસારી દેવી વસુન્ધરાપર રૂપેરી જનમ બિછાવી. વરસાદ બધ પડતાં મોજાં સમી ગયાં, ને અમારા સર્વના હૃદયમાં હર્ષનો સાગર ઉલટ્યો. અમો મનમાં પ્રભુની અકળકળાનાં ગુણગાન ગાઈ તેની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

થોડીવારે અમો કિનારા પર સહિસલામત આવી પહોંચ્યાં ને નાવમાંથી જમીન પર પગ મુક્યો ત્યારે અમારા આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. અમોએ જમીન પર ઉતરી પલળી ગયેલાં કપડાં સુકવ્યાં, હિરાજીએ આબુખાબુ પડેલું ઘાસ એકઠું કરી, રસુલ પાસેથી કાંડી લઈ તેનું તાપણું સળગાવ્યું. અમો સર્વ અરસ-પરસ ગમ્મત કરતાં તાપવા લાગ્યાં. રસુલે આનંદમાં આવી જઈ ગાવા માંડ્યું:—

રાગ-ઠાલીંગડો.

ધેનુ ચરાવત શ્યામ, રખકે કમલીયાં;
 બેરન બંસી તોરી, બંધ રખલે સૈયાં-ધેનુ
 મજધાર ચલી, મોરી નૈયાં,
 તુંજ આશ હૈ, મોહે સૈયાં,
 દર્શન દેના શ્યામ, બનકે કનૈયા-ધેનુ

વિમળાને રસુલના ગાયનમાં ધણે આનંદ પડવાથી એક ઝાડને પકડી ખુબ હસવા લાગી. તે તિલોત્તમાની માફક છુટા ઢેશ મુકી ઉભી હતી. આવી અનુપમ સર્વ ગુણ સંપન્ન પત્ની પ્રભુએ મને આપી તે માટે હું મનમાં પ્રભુને આભાર માનવા લાગ્યો. ત્યાં હિરાજીએ કહ્યું “વિહારી, આપણે ધણે ટાઈમ ગુમાવ્યો છે, હજુ અંકલેશ્વર ધણું દૂર છે ને આપણે આઠ વાગ્યા પહેલાં અંકલેશ્વરના સ્ટેશને પહોંચવું જ જોઈએ. અત્યારે રાત્રિ જોતાં સવાર થવાને અડધો કલાક પણ ભાગ્યેજ બાકી હશે, માટે હવે અત્રેથી ઉપડવાની તૈયારી કરો.”

અમારા જીવન સાથી હિરાજીની આજ્ઞા, તે વખતે અમારે મન ઇશ્વરી ફરમાન હતું. અમેએ અમારાં સુકવેલાં કપડાં પહેરી લીધાં, બાકીનાની વિમળાએ ગાંસડી બાંધી લીધી. ત્યારબાદ મેં રસુલને રૂપીઆ પાંચની નોટ તેના મહેનતાણા બદલ આપી, જ્યોતી તે ખુશી ખુશી થઈ ગયો. પછી મેં રસુલને આજુબાજુની હિલચાલ તપાસવાની ભલામણ કરી, ખેતરો વાટે અંકલેશ્વરનો રસ્તો પકડ્યો.

મહામુશીબતે ઢેટલાક પેતરો પસાર કરી, અમો અંકલે-
શ્વરના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. મને હિરાજીએ તુરત માટે
મુંબાઇ ચાલ્યા જવાની સૂચના કરી. મેં તે સૂચનાને અંતઃકરણ
પૂર્વક વધાવી લીધી. મારા જીવનભરના રૂણી હિરાજીથી મને
છુટા પડતાં એટલું બધું લાગી આવ્યું કે, મારી આંખમાંથી
ચોધારે આંસુ પડ્યાં. વિમળાને પણ તેટલુંજ લાગી આવ્યું,
છતાં અમો કિસ્મતને આધિન થઈ, મુંબાઈની ટીકીટ લઈ
ઉપડતી લોકલમાં બેઠાં. હિરાજી અમને વળાવી ભરૂચ તરફ
પાછો ચાલ્યો ગયો.

હું મુંબાઈમાં આવી મારા બાળપણના એક સ્નેહીને ત્યાં
ઉતર્યો. મેં મારા બાળ સ્નેહીને મારો સર્વ વૃતાંત કહ્યો, ત્યારે
તેણે મને હિમ્મત આપી બેઠીકર રહેવા કહ્યું ને તેણે મને
પોતાની એકીસમાં, મારી હાલત પર દયા બાંધને રૂપિયા પચી-
સના પગારથી તુરત માટે રાખી લીધો.

દિવસે દિવસે મારા ભાગ્યના સંજોગો અનુકુળ થતાં, ને
મારી કામ કરવાની આવડત અને અક્કલ હુશિયારી વધતાં,
મારા તે મિત્રે ખુશી થઈ મને વગર મુડીએ પોતાનો ભાગીદાર
બનાવ્યો. મારી આવક વધતાં અમોએ આ દિવાનખાનું ભાડે
રાખી લીધું. અમો દંપતી અત્યારે અમારા દિવસો આનંદમાં
ગુજરીએ છીએ. દુઃખની વાત માત્ર એટલીજ થઈ કે, વિમ-
ળાની સાધ્વી માતા કમળા વિમળાને પળભર માટે પણ
ભૂલી ન શકી.

વિમળાના લોભી પિતાએ આ બધા કારસ્તાનનું મુળ કમળાને ગણી, તેના પર જીવન ગુજારવા માંડ્યો. આખરે કમળાએ અસહ્ય દુઃખોથી કંટાળી, વિમળા પર એક પત્ર લખી કુવે પડી, આત્મહત્યા કરી, ને બિચારી આ ક્ષાની સંસારની મહાન દુગ્ધાઓમાંથી છુટી, ઇશ્વરના ચરણે પોતાનું સત્ય પ્રગટ કરવા ચાલી ગઈ. કમળાને અમારી છુપી બાતમી કેમ મળી, તેને હાથ અમારું સરનામું કેમ લાગ્યું, તે વાત પ્રભુ જાણે, પણ મારું અનુમાન તે માટે એમ બંધાયેલું છે કે “વખતે હિરાજીએ, તેને મારી ખાનગી બાતમી અને રહેવાનું ઠેકાણું જણાવ્યું હોય?” કારણ કે હિરાજી પર તેના ધરના સરનામે વારંવાર પત્ર લખી, મારા સુખ દુઃખના સમાચાર તેને જણાવવાનો, તે વખતનો મારો સાધારણ નિયમ હતો, ને હજી એ તે ચાલુ છે, કેમકે હિરાજીના અનહદ ઉપકારો હું મારા જીવનપર્યંત ભૂલી શકું તેમ નથી.

હું તેને દર મહિને તેનું યથાશક્તિ રૂણ વાળવા નિયમિત રીતે તેની બાધ્ય ખોરાકી સાફ રૂપીઆ પાંચની નોટ પોસ્ટ મારફતે મોકલાવ્યા કરું છું. જેના પરિણામે તે પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થામાં મારી નજીવી ભેટ લાખોની ગણી, મને તેના શુભ હૃદયની આશિષ આપે છે. વિમળાની માતૃશ્રી કમળાનો અવસાનપત્ર નીચે મુજબ હતો.

ચિ. બહેન વિમળા,

તારા ગયા બાદ બે કલાકે તને ચોરીમાં બેસાડવા તારા પિતાજી તને તેડવા આવ્યા, પણ તને નાસી ગયેલી જોઈ, લમના કાર્યમાં વિષ્ણુ

આવતાં, આખા લગ્નમંડપમાં હોહાકાર થઈ રહ્યો. પછી વરપક્ષ ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યા; અને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ સળગતાં, લગ્નમંડપમાં ધમાલ મચી રહી. તારા પિતાએ સર્વ આરોપ મારાપર ઢોળી પાડી, સૌના રૂબરૂ મારી બેધજીતી કરી મારા દુઃખી આત્માને સળગાવી દીધો. તારી ઘણી તપાસને અન્તે તારો પત્તો ન લાગવાથી, આખરે વરપક્ષ તારા બાપને આપેલા રૂપીઆ સાત હજાર પાછા પડાવી ચાલતો થયો. તારા બાપને તારા જવાનું જરાએ દુઃખ થયું નથી, પણ પૈસા ગયા તે માટે મહાન દુઃખ થયું છે. બહાલી બહેન, તારી દુઃખી માતાએ, પોતાની ફરજ બજાવી તને સુખી કરી છે, ને તેમ કરવામાં, તેને આજે અસહ્ય જીવનના પરિણામે આ દુનિયા છોડવી પડે છે. તને આ પત્ર મળશે તે પહેલાં તો તારી જનની આ દુનિયા છોડી, કોઈ નવીન અદ્ભૂત દુનિયામાં, જ્યાં લોક, દંભ અને સ્વાર્થનાં સામ્રાજ્ય નથી, જ્યાં અનંત શાન્તિ ને પ્રશ્નરક્ષિતાં નિર્મળ જરણો વહ્યા કરે છે, એવી રમણિય સૃષ્ટિમાં ચાલી ગઈ હશે. જે સ્થાનમાં મૃત્યુનોકનું માણસ પ્રવેશી શકતું નથી, તેનો મર્મ કાળાતરે પણ કોઈ સમજી શકતું નથી, માત્ર લોકો મૃત્યુ કહી, ચોધાર અશ્રુ ઢાળી હૃદયનો ડિભરો ફાલવી શકે છે. તારી માતા પોતાની પાછળ એવા આંસુની ધારાઓ વહેવડાવવા ચ્હાતી નથી. માત્ર તે મરતા મરતા પણ એટલુંજ ચ્હાય છે કે, તું અને તારો પતિ સુખી થાઓ. તારા પિતાની બુદ્ધિ સત્વર પ્રભુ સુધારે ને તેમને સુખી કરે.”

લી૦-આ દુનિયાની બેધડીની મહેમાન
કમળા.

જ્યારે જ્યારે વિમળાને આ પોતાની પ્રેમાળ માતા યાદ આવે છે; ત્યારે ત્યારે તેના હૃદયમાં કારી ખંજર ભેંકાય છે; ને ઘણી વખતે તે દિવસભર પોતાની પ્રેમાળ જનનીને સંભારી રહ્યા કરે છે.

કમળાના અકાળ મૃત્યુ પછી વિમળાના પિતા ત્રિપુરા-શંકરને પોતાની ભયંકર ભૂલો સમજાવ, ને પોતાની અધમ લોભી વૃત્તિના પરિણામે સાધ્વી પત્ની અને લાડકવાઇ પુત્રી ગુમાવી તેનો તેને ઘણો પશ્ચાતાપ થયો. તેણે પત્રદ્વારા પોતાની ભૂલોની ક્ષમા વિમળા પાસે માગી. પોતાના મૃત્યુ બાદ શુભ માર્ગે ખર્ચતાં બાકી જે મિલકત રહે તેની વારસ વિમળાને ઠરાવી વીલ કરી, અમને ભરૂચ તેડાવ્યાં ને અમારો ઘણો આદરસત્કાર કરી, તે મિલકતનું વીલ અમને સોંપ્યું.

હાલ તે ઇશ્વરભક્તિમાં પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળે છે. તેમજ દર વર્ષે વિમળાને આવી મળી જાય છે. “પ્રભુકૃપાએ અત્યારે તો અમો સર્વ વાતે સુખી છીએ.” વિહારીએ પોતાની કર્મકથા પુરી કરી.

ત્યાં વિમળાએ આવી સર્વને જમવા ઉઠવાનું આમંત્રણ આપ્યું એટલે સર્વ સાથે ઉઠી રસોડામાં જમવા ગયાં.

બીજે દિવસે વિમળા ને વિહારી પણ વાસન્તીના આગ્રહથી તેમની સાથે વસંત-વિહારમાં આવ્યાં, ને તેમને ત્યાં મહેમાન થઈ રહ્યાં. વિહારીએ બનતી તાકીદે સરોજ તથા રમેશચન્દ્રની તપાસ કરવાનું રમાકાન્ત તથા વાસન્તીને વચન આપી, તેમના ઝુરતા હૃદયનો ભાર હલકો કર્યો.

વાચક ! આપણે ઘણા વખતથી, સરોજ તથા રમેશચન્દ્રને વિસારી મુક્યાં છે, તો ચાલો, આપણે તેમની પણ ખબર લઈએ.

પ્રકરણ ઓગણીસમું.

કળામંદિર યાને સરલાસ્મારક.

“ જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં, કળા કૌશલ્યની અવધિ હતી;
ત્યારે હિન્દુસ્તાનની, સુખસાહ્યગ્રી અઢળક હતી.
કળા અને સમૃદ્ધિ તણી, તાજમહાલ પુરે સાક્ષી;
દુનિયા પોકારી કહે. બાંધનારે હૃદ કરી.”

લખેલી મુંબાઈના વાલ્લકેશ્વરના રસ્તા પર
આવેલા શ્રીમાન શેઠ મધુકરના બંગલામાં
આજે નવીન ઉત્સવ હતો. બહાર કેટલીક
મોટરો તથા ગાડીઓની ઠઠ થએલી જણાતી
હતી.

આજે સરોજ અને રમેશચન્દ્રની યોજના મુજબ તેમના
દિનરાત્રના અથાગ પરિશ્રમને લઈ દરિયા કિનારે મધુકરના બંગ-
લાથી કેટલેક છેટે તૈયાર થએલાં સરલા સ્મારક કળામંદિર અને
રોશન આશ્રમને ખુલ્લાં મુકવાનું આજે શુભ મુહૂર્ત હતું. આજે
સરોજ અને રમેશચન્દ્રના આનંદનો પાર નો'તો. વળી મધુ-
કરનો ઉત્સાહ વર્ણવ્યો જાય તેમ નો'તો. રમેશચન્દ્રે જાહેર
પેપરોમાં આ વાતની અગાઉથી જાહેરાત આપેલી હોવાથી,
કરોડાધિપતિ મધુકરની આ મહાન સખાવતને વધાવી લેવાને
મુંબાઈના ધણા શ્રીમંત શહેરીઓ ને મ્યુનીસિપલ કાર્પોરેટરો

પધાર્યા હતા. તેમનું સ્વાગત કરવાનું કામ રમેશચન્દ્રને સોંપવામાં આવ્યું હતું. રમેશચન્દ્ર સર્વને ઘટતો આવકાર આપી તેમના મોઢા મુજબ દિવાનખાનામાં સર્વને બેસાડતો હતો. આખું દિવાનખાનું માણસોની ગિડદીથી ચિકાર બન્યું હતું.

થોડી વારે શ્રીમાન મધુકરનું દિવાનખાનામાં આગમન થતાં બધાએ ઉભા થઈ, તાલીઓના નાદથી હર્ષ પ્રદર્શિત કરી તેમને વધાવી લીધા. મધુકરના વિરાજ્યા પછી, સરોજ રૂપાના તાટમાં પૂજના સામાન સાથે હમેશના શુદ્ધ ખાદીના પોશાકમાં પૂજકરાવનાર પુરોહિત સાથે દાખલ થઈ. ફરી તાલીઓના પોકાર થયા. સરોજ આવી મધુકર પાસે ઉભી રહી. ત્યારબાદ મધુકરે ઉભા થઈ પધારેલા સર્વ મહેમાનોના સત્કાર કરી મીઠા શબ્દોમાં આભાર માન્યો, અને મુહૂર્તનો વખત થયેલો હોવાનું જણાવી સર્વ મહેમાનોને વિનંતી રૂપે સરલાસ્મારક કળામંદિરના બાંધકામની જગ્યાએ પધારવા વિનંતી કરી. સર્વ સરથસના આકારમાં વાજતે ગાજતે બાંધકામની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યાં, ને સૌએ સરલાસ્મારક કળા મંદિરમાં પોતાના મોઢા મુજબ પોતાની જગ્યા લઈ લીધી.

પછી પુરોહિતે વિધીઅનુસાર સરોજના હાથે કળામંદિરનું પૂજન કરાવ્યું, ને વિધી થઈ રહ્યા બાદ, ગોળધાણા વહેંચ્યાયા. પછી રમેશચન્દ્રે હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન કળાકૌશલ્યતા ને સમૃદ્ધિ પર, હાલની હિન્દુસ્તાનની પરિસ્થિતિની તુલના કરી દાખલા દલીલો સાથે અસરકારક ભાષામાં વિવેચન કર્યું.

ત્યાર બાદ સરોજે આધુનિક હિન્દુસ્તાને હવે શું કરવું જોઈએ, ને દેશની કારીગરી કેમ વધે તે પર છટાદાર ભાષામાં અને સુંદર શૈલીમાં શ્રોતાઓનું હૃદય દ્રવે તેવી રીતનું ટુંકાણુમાં ભાષણ આપ્યું, ને તે સાથે સરલાસ્મારક કળામંદિરથી દેશને કેવા લાભો થશે તેનું ધણીજ અસરકારક ભાષામાં વર્ણન કર્યું, જેથી આખી સભાના હૃદય પર દેશી હુનર ઉદ્યોગને પુનઃ જીવન કરવાની આવશ્યકતાની સચોટ છાપ પડી ગઈ.

સરોજનું ભાષણ થઈ રહ્યા બાદ, બીજા ટેટલાક સભ્યોએ પ્રથમના વક્તાઓની પુરવણી તરીકે ભાષણો કર્યા. ભાષણોનું કામ સમાપ્ત થતાં, શ્રીમાન મધુકરે કુલપાનથી મહેમાનોનો, પોતાના દરજ્જા મુજબ આદરસત્કાર કરી, સભા વિસર્જન જાહેર કરી. પધારેલા મહેમાનો શ્રીમાન મધુકર સાથે હસ્ત ધુનન્ કરી પોતપોતાના વાહનોમાં બેસી વિદાય થયા.

સરોજ, રમેશચન્દ્ર તથા મધુકર પાછા બંગલામાં આવ્યાં. મધુકરે રમેશચન્દ્ર તથા સરોજને, તેમની ભાષણ કરવાની ઉચ્ચ શૈલી ને ફાંકડી છટા માટે, ઘણોજ હર્ષ દર્શાવી બંનેને ધન્યવાદ આપતાં કહ્યું “હવે આ સર્વ આપતુંજ છે, ને તેની ચિન્તા પણ આપનાજ શિરે છે. હું આજે મેલમાં બનારસની યાત્રાએ ઉપડનાર છું, કારણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, બનારસમાં ઠાઈ યોગાધ્યાસી પંડિતા હાલમાં વસે છે, તે આત્મ-દર્શન ને યોગાધ્યાસની સિદ્ધિઓના માર્ગ બતાવે છે. તેનો લાભ ઘણાઓને મળ્યો છે, તેથી મેં પણ તે યોગાધ્યાસી પંડિતાને

જઘ મળવાનો ને બનારસ તિર્થક્ષેત્રમાં થોડાક દિવસ ગાળી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું આશા રાખું છું કે મને તે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જઘ અનુપમ લાભ લેવાની રાજીખુશીથી રજા આપશે.”

રમેશચન્દ્ર—“ભલે, આપનો જવાનો નિશ્ચય હોય તો આપ ખુશીથી પધારો, આવતા અઠવાડીયે આપણા કળામંદિરની વધુ ખિલવણી માટે મારે નવીન હુન્નર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા સારૂ મારે જરમની જવું, એવો આપણો નક્કી થયેલો પ્રોગ્રામ આપ કેમ ભૂલી જાઓ છો?”

મધુકર—“શું તે પ્રોગ્રામ મુજબ, આપ આવતા અઠવાડીયેજ જરમની જવા માગો છો? પછી કળામંદિર ને રોશન આશ્રમની દેખરેખ ડોણ રાખશે?”

સરોજ—“તે માટે આપ નિશ્ચિંત રહો, તેના સર્વ કામને હું પ્હોંચી વળીશ, આપને તે માટે ચિન્તા કરવાનું જરાયે કારણ નથી.”

મધુકર—“જહેન, તું ગમે તેવી શિક્ષીત તોયે પણ સ્ત્રી જાતિ કહેવાય?”

સરોજ—“છતાં તે કામમાં મને પ્રભુ યશ આપશે, એવો મારો તે પરમકૃપાળુ પર વિશ્વાસ છે. માણસનો પ્રયત્ન અને ઇશ્વરની મહેરબાની હોય તો દુનિયામાં અશક્ય ઠાઘ વસ્તુ છેજ નહિ. પ્રભુ, સર્વ સારુંજ કરશે.”

મધુકરે હવે સરોજની બીજી રીતે કસોટી કરતાં કહ્યું
“શું તું રાજપુત્રીથી રમેશચન્દ્રનો લાંબી મુદત સુધી વિયોગ
વેઠી પરાયા મુલકમાં હજારો ગાઉ છોટ મોકલવા તૈયાર છે?”

સરોજ—“હા, મારા માટે નહીં, પણ મારી માતૃભૂમિની
ઉન્નતિ માટે, દેશના ભુખ્યા લોકોની રોજી જગાડવા માટે, અને જે
ભૂમિના અન્ન, પાણીથી અમારો પ્રાણપિડ પોસાયો છે તેનું શ્રેય
સાધવા માટે, હું સદા સર્વદા, મારા ધન, માલ ને જનની કુરબાની
કરવા તૈયાર છું.”

મધુકરે સરોજના આ બહાદુરી ને વિદ્વતાભર્યા જવાબથી
અનહદ ખુશી થઈ જઈ કહ્યું “હું બનારસથી તેમના જવાના
અગાઉના દિવસે અત્રે આવીશ. તમે તે દિવસે એક જાહેર સભા
બોલાવવાની ગોઠવણ કરી રાખજો.” આટલું કહી મધુકર
દિવાનખાનું છોડી ચાલ્યો ગયો.

સાંજે મધુકરે બનારસની યાત્રાએ જવાની તૈયારીઓ
કરાવી, જી. આઈ. પી.ના મેલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસનું એક કમ્પાર્ટ-
મેન્ટ રીઝર્વડ કરાવવા માણસને મોકલ્યો.

મેલ ઉપડવાના અડધા કલાક અગાઉ મધુકર, સરોજ
તથા રમેશચન્દ્ર મોટરમાં બેસી બેરીબંદર સ્ટેશને આવી
પહોંચ્યાં. સરોજે મધુકરને કુલનો હાર પહેરાવ્યો, રમેશચન્દ્ર
પ્રેમથી મધુકરને ભેટ્યો, ત્યાં ઝહીસલ વાગતાં મેલ ઉપડ્યો, ને
મધુકરની બનારસની મુસાફરી શરૂ થઈ.

પ્રકરણ વીશમું.
અણુધાર્યાં મીલન.

“ સુર ગંગાના સ્નાનથી, નિર્મળ દેહ થઈ જાય;
વિશ્વ ભરના દર્શનથી, મુક્તિ મળે સદાય. ”

નારસની મુસાફરી, જી. આઈ. પી. રેલ્વે માર્કેટે કરતાં બનારસ જનારાઓને મોગલસરાઈ જંકશને ગાડીની બદલી કરવી પડે છે, ને મેલમાંથી ઉતરી બનારસ જતી લોકલમાં બેસવું પડે છે; તેજ પ્રમાણે મધુકરે મોગલસરાઈ સ્ટેશને પોતાની ગાડી બદલી, ત્રણ કલાકની વધુ મુસાફરી કરી બનારસ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો.

સ્ટેશનપર ગાડી ઉભી રહેતાં મધુકરે પોતાની સાથે લીધેલા કૈયાને પોતાનો સામાન નીચે ઉતારવા કહ્યું. કૈયાએ ટ્રાવેલીંગ બેગ તથા બેડીંગ નીચે ઉતારી પોર્ટરને બોલાવ્યો.

પોર્ટરે હિન્દી ભાષામાં પુછ્યું “કહાં જાનેકા હૈ?”

મધુકર—“ભારત હુષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીની વિશ્વભારતી વિદ્યાલયકે સામને, પ્રૉફેસર હરિશ્ચન્દ્ર રહેતે હૈ બહાં.”

પોર્ટરે અચ્છા સાબ કહી સર્વ સામન ઉપાડી લીધો, ત્યાં કૈયાએ પુછ્યું “ક્યા સાબ, આપ આજ ચલતાહી ચલેંગે?”

મધુકર—“હા, આજ મારે તેવોજ વિચાર છે, કારણ અત્યારેજ મારે શહેરનો કેટલોક ભાગ જોવાની ઇચ્છા છે.”

લેયા—“જેસી આપકી મરજી.” કહી સર્વેએ સાથે ચાલવા માંડયું. કેટલીક ગલીઓ પસાર કર્યા બાદ પ્રોફેસર હરિશ્ચન્દ્રનું મકાન આવી પહોંચ્યું, એટલે મધુકરે તેમના નામની યુમ પાડી બોલાવ્યા.

પ્રોફેસર હરિશ્ચન્દ્ર વિશ્વભારતીમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. તેમણે પોતાનું આખું જીવન સંસ્કૃત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવામાં ગાળ્યું હતું. તેમણે અતિ અધરાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં હિન્દી ભાષામાં તરજુમા કરી સાહિત્યની અતિ ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી. તેમનું વય હાલમાં લગભગ પચાસને ચુકાવી ગયું હતું, છતાં નિયમિત અને બચપણના સુખી હોવાથી જોનાર અનુમાનથી તેમની વય ચાલીશથી વધારે કહી શકે તેમ નોતું. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું મુળ વતન રાજનગર હતું, પણ ભાગ્યદેવીની સતાવણીથી પાછળથી તેમણે બનારસને ખોળે પોતાનું જીવન સાંપ્રત કર્યું હતું. તેમની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હતી. લક્ષ્મીદેવી તો તેમનાથી સદા રિસાતી રહેતી હતી. તેમની ધર્મપત્ની વત્સલા પોતાના સૌભાગ્ય સિંધુના ખોળામાં પાંચ વર્ષની બાળિકા સ્નેહવીણાને રમતી મુકી ચાર વર્ષ થયાં સ્વર્ગવાસી થઈ હતી, એટલે પ્રોફેસર હરિશ્ચન્દ્રને પોતાના જીવનની આશા અભિલાષા જે કહે તે સ્નેહવીણાજ હતી. પ્રોફેસર સ્નેહવીણાની મધુરી મૂર્તિ નિહાળી તેની સુખરૂપ છાયામાં પોતાનું જીવન ગાળતા હતા.

સ્નેહવિણાનું સૌન્દર્ય તેની ગતમાતા વત્સલાના વારસા રૂપે રતિને પણ શરમાવે તેવું હતું. પ્રૉફેસર પોતાનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વારસા રૂપે સ્નેહવિણામાં ઉતારવા ભગિરથ પ્રયત્ન કરતા હતા.

આજે પ્રૉફેસર સ્નેહવિણાને પોતાની પાસે બેસાડી, હિન્દના મહાન કવિ કુળ શિરોમાણી કાળીદાસનું વિક્રમેર્વશી નામનું સંસ્કૃત નાટક વાંચી, સ્નેહવિણાને તેની સમજણ પાડતાં, લખેલા અનુપમ અલંકારોનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા.

ત્યાં મધુકરે તેમના નામની ખુબ પાડી. પ્રૉફેસર મધુકરને બેતાં પ્રેમથી ભેટી પડ્યા; ત્યારબાદ પોતાના બાળ મિત્રને ખુશાલીના સમાચાર પુછી કહ્યું “તું અથાગ સંપત્તિનો માલીક છે, છતાં મારે મનતો હજીએ મારો બાળમિત્રજ છે. હું તો તારૂં સ્વાગત મારી યથાશક્તિ મારા બાળમિત્ર તરીકેજ કરીશ, કારણ કે તારા જેવા કરોડાધિપતિનું સ્વાગત કરવાને, મારા ગરીબ ઘરમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી.” પ્રૉફેસરે પ્રથમથીજ પોતાની સ્થિતિનો ખુલાસો કરી નાખ્યો.

મધુકરે તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું “પુજ્ય મહાશય, ગરીબી ને તવગરી એ સૌ પ્રારબ્ધના ખેલ છે. ગરીબોમાં જે નીનિ, જે ધર્મ પરાયણતા, ને દિલની જે ઉજવળતાનાં દર્શન થાય છે તે ઘણી વખતે શ્રીમંતોમાં થતાં નથી. પૂર્વ જન્મના સદ્કર્મનું પરિણામ મનુષ્યને પ્રભુ તરફથી સુખ, સાધન અને વૈભવ વીલાસોમાં મળે છે. માયાના આવરણો વડે પ્રભુ

તવંગરોની કસોટી કરે છે, ને તે મહાન પરીક્ષામાં જવદલેજ કોઈ ક્ષેત્ર પામે છે. માયા પોતાના અનેરા રૂપમાં મનુષ્યોને આંજી તેઓના પૂર્વ જન્મના ધાર્મિક સિંચનને પદબ્રષ્ટ કરવા સદા તૈયાર હોય છે. માયા કળિયુગની સહચારિણી છે. તેના પડછાયાથી મનુષ્યના ધાર્મિક તત્વનો હમેશાં લોપ થાય છે; જ્યાં ગરીબાઈમાં ઇશ્વરની દયાનાં હમેશાં સિંચન હોય છે, ત્યાં માયાની મોહભરી મોંઝલી વાગી શક્તિ નથી. દુ.ખી સ્થિતિમાં હરહમેશાં કુદરતી રીતે પ્રભુની યાદ આવ્યા કરે છે, એટલે ગરીબોના જીવન જ્યોત દીપકો પ્રભુના દયારૂપી સિંચનથી હરહમેશાં જળ્યા કરે છે.” મધુકરે અજબ ક્લિસાક્ષિ ચલાવી પ્રોફેસરની ગરીબાઈને ઉચ્ચ ઢાંઠિએ પ્રેરિ ગરીબાઈનાં યશોગાન ગાયાં. પ્રોફેસર મધુકરની વિદ્વતા પર આક્રીન થઈ ગયા. લક્ષ્મીદેવી સાથે મધુકરના હૃદય મંદિરમાં સરસ્વતી દેવી પોતાની લલિત વીણા સાથે ગુંજર કરતી વિરાજી રહી છે, એ વિચારે તેમને ઘણો આનંદ થયો.

ત્યાં રહેલવીણા મધુરહાસ્યભર્યા વદને, તેના ગુલાબી ગાલ પર સુરભી પ્રસરાવતી દાદર ઉતરી નીચે આવી મધુકરને નમન કરી બોલી “બાપુ, આપણા અતિથિરાજ મુસાફરીના શ્રમથી શ્રમીત થયેલા હશે, એટલે હમણાં તો તેમને વિશ્રાંતી આપો, પછી આપ તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી આનંદ મેળવજો.”

મધુકરે સ્નેહવીણાના મંજુલ રણકાર સમા શબ્દો પર મુગ્ધ થતાં કહ્યું “બહેન, તારા વડીલના સ્નેહભંર્યા સ્વાગતમાંજ અમારો સત્કાર થઈ ચુક્યો છે, જેથી અમે અમારો શ્રમ પણ વિસરી ગયા છીએ. જે નયનોમાં સત્કારની અભીવૃદ્ધિ ઝરે એજ આતિથ્ય જીવનનો ખરો વિશ્રામ કહેવાય ”

સ્નેહવીણા આથી કાંઈ મધુકરની ભલકભરી ભાષામાં અંજલિ શાન્ત રહે તેવી નોતી તેણે નયનો નચાવતાં સ્મીત હાસ્ય કરી કહ્યું “આપના એવા મીઠા શબ્દોથી અમે અંજલિ જઈ અમારું કર્તવ્ય ભૂલી જઈએ તેમ નથી. તમે તો સાગર દિલના અમીર છો, અમે ગરીબાઈની ગંગામાં વસનાર ક્ષુદ્ર પ્રાણી છીએ. તમારો ધર્મ ગંગાના સર્વ દોષો ભૂલી તેને સ્થાન આપવાનો છે, અમારો ધર્મ સાગરદેવના ખોળે માથું ઝુકાવી તેમનું શરણ લેવાનો છે.” સ્નેહવીણાએ મધુકરની શબ્દરૂપી માળાના મોતી પર ઢોળ ચડાવી તેની સફેતાઈને ઝાંખી પાડી.

સ્નેહવીણા સાથે વાણીયુક્તમાં મધુકર હાર પામી ગયો, ને સ્નેહવીણાને પોતાની પાસે બોલાવી, તેના મધુરા ગાલ પર ચુંબન લઈ તેને પ્રેમથી પોતાના ખોળામાં બેસાડી.

થોડી બીજી વાટાઘાટ થયા પછી સર્વ સાથે પ્રોફેસરના વાંચનાલયમાં આવ્યાં. મધુકરે પોતાનો સરસામન વ્યવસ્થિત કરી, પોતે જે અદ્ભૂત યોગિનીનાં દર્શન કરવાને આવ્યો હતો, તે વિષેની સર્વ વાત પ્રોફેસરને વિદિત કરી ત્યારે પ્રોફેસરે કહ્યું

“આ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં, ઘણા મહાત્માઓ અને વિદ્વાનો કાયમ માટે નિવાસ કરે છે. હજારો યાત્રાળુઓ, ભક્તિભાવે દેહ શુદ્ધિ માટે અત્રે આવે છે, એટલે અમારું માનસિક વલણ હમેશાં તે તરફ રહેતું નથી, છતાં મેં તે યોગિની વિષે એટલું તો સાંભળ્યું છે કે, તે એક પરમ સાધ્વી બાઈ છે. તે ગંગાના તટ પર એક ઝૂંપડી બાંધી રહે છે, ને ગરીબોને અન્ન વસ્ત્રોના દાન કરી પ્રભુભક્તિમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે.”

પ્રોફેસરે યોગિની વિષેનો પોતાની જાણ મુજબ ખુલાસો કર્યો. મધુકરને પ્રોફેસરના આટલા ખુલાસાથી પણ ઘણો સંતોષ થયો. પછી તેણે બીજા દિવસે યોગિનીને મળવા જવાનો પોતાનો નિશ્ચય પ્રોફેસર હરિશ્ચન્દ્રને જણાવ્યો.

પ્રોફેસરે કહ્યું “જેવી, આપની મરજી.”

ત્યાર બાદ રાત્રિ ઘણી વીતી હોવાથી પોતાના માટે મુકરર કરેલા સ્થાનમાં મધુકર સુવા માટે ચાલ્યો ગયો. મુસાફરીના પરિશ્રમને લીધે મધુકરે આખી રાત્ર મીઠી નિદ્રા લીધી.

સવારે નિત્યકર્મથી પરવારી મધુકર પ્રોફેસરના વાંચનાલયમાં આવી બેઠો, ને ટેબલ પર પડેલું સમાલોચક માસિક લઘ વાંચવા લાગ્યો; ત્યાં તો સ્નેહવીણા હાથમાં દૂધનો પ્યાલો ને મુખવાસ માટે મસાલાદાર બનારસી પાનનું બીડું લઈ આવી મલકાતા મુખે બોલી “જરા, આ તરફ જોશો? દૂધ થંડું થઈ ગય છે.”

મધુકરે સ્નેહવીણાનો અવાજ સાંભળી, સમાલોચક બંધ કરી સ્નેહવીણાના હાથમાંથી દૂધનો પ્યાલો લઈ લીધો, ને કાચની પુતળી સમી સ્નેહવીણાના અધર પર છવાઈ રહેલી લાલી ને ગુલાબી ગાલ પર શરમના રાતા શેરડા જેતાં, તેને વિધિએ ઘડવામાં પોતાની તમામ કારીગરી વાપરી દીધી હોય તેવું મધુકરને લાગ્યું.

પછી મધુકરે સ્નેહવીણાને પ્રેમથી તેડી લઈ પોતાના ખોળામાં બેસાડી પુછ્યું “તુ મારી સાથે કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા આવીશ? તારા આવવાથી મને ઘણો આનંદ થશે.”

સ્નેહવીણા કાંઈ બોલવા જાય તે પહેલાં તો પ્રોફેસરે દાખલ થઈ કહ્યું “દર્શનનો વખત થયો છે, ચાલો આપણે જઈએ.”

મધુકર—“પુજ્ય મહાશય, આપ જાણો તો છોકરો, હું જે સાધ્વી યોગિનીની મુલાકાતે આવ્યો છું, તેને હું એક સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે મળવા માગું છું. તેથી જો આપણે બન્ને સાથે જઈએ તો, લોહા આપના અતિથી તરીકે મને તરતજ ઓળખી જાય, ને મારાં ઠેર ઠેર આમંત્રણ થાય તો મારી સર્વ ધારણા ધુળમાં મળી જાય; માટે હું યાત્રાળુના વેષમાં, એકલો સ્નેહવીણાને સાથે લઈ જવા માગુ છું.” મધુકરે પોતાના હૃદયનો ભેદ ખુલ્લો કર્યો.

પ્રોફેસરે કહ્યું “જો એમજ હોય તો બલે આપ એકલા સ્નેહવીણા સાથે પધારો.”

પછી સ્નેહવીણા તરફ જોઈ પ્રોફેસરે પ્રશ્ન કર્યો “જેન સ્નેહવીણા, તું મુરખખી સાથે જઈશ ને?”

સ્નેહવીણાએ નયનો નચાવી, વેણીમાંથી ગુંથેલા ગુલાબના પુષ્પને બહાર કાઢી તેની ખીલેલી કળીઓ ચુંટી નાખતાં ઉત્તર આપ્યો “ઘણીજ ખુશીથી; હું મુરખખીને સર્વ તીર્થક્ષેત્રમાં લઈ જઈ દર્શન કરાવીશ.”

પ્રોફેસર—“તો ભલે, આપ હવે ખુશીથી પધારો.” આટલું કહી તે પોતાના કામે ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર બાદ મધુકર સ્નેહવીણા સાથે બનારસની ઢેટલીક ગલીઓ પસાર કરી કાશીવિશ્વનાથના મંદિરે આવી પહોંચ્યો.

વિશ્વવિખ્યાત કાશીવિશ્વનાથના મંદિરથી આજે દુનિયામાં ડોણ અજાણ્યું છે? ભાવિક યાત્રાળુઓની ચિકાર મેદની હાથ જોડી વિશ્વનાથનાં દર્શન કરી રહી હતી. બ્રાહ્મણો ઠેર ઠેર રૂદ્રી અને શિવ મહિમાનો પાઠ ભણી રહ્યા હતા. વિશ્વનાથના લિંગ પર ચડાવવા આણેલાં ફુલો, અને ખિલીથી ભરેલી છાપો, લઈ જતા આવતા અનેક ભાવિક ભક્તો નજરે પડતા હતા. શ્રદ્ધાળુ જનો ભક્તિભાવે કરતા ધંટાનાદના કાનને ભેદી નાખે તેવા અવાજો તથા વારંવાર થતા જયનાદો તીર્થક્ષેત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવતા હતા.

ઢેટલાક યાત્રાળુઓ રૂપાના દિવ્ય કળશમાં પુનિત ગંગોદક લાવી, વિશ્વનાથના લિંગ પર ચડાવી, તેનું નમણુ લઈ

પોતાની દેહ શુદ્ધિ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કેટલાક વિશ્વનાથના વાહન નંદિનીના પુંછને હાથ લગાડી પોતાના નેત્રોને તે દ્વારા પવિત્ર બનાવી રહ્યા હતા.

મધુકરે સ્નેહવીણા સાથે કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરી, ભક્તિભાવે પ્રાર્થના સાથે પ્રદક્ષિણા ફરી, વિધિપૂર્વક બિલીપુષ્પ ચડાવી આભણોને દક્ષિણા આપી ખુશી કર્યા. ત્યારબાદ બન્નેએ બીજાં કેટલાક તીર્થક્ષેત્રો ફરી દર્શન કર્યા, ને છેવટના ગંગા-તટના મણિકર્ણિકા ઘાટ પર આવી પહોંચ્યાં.

હિમાલયની લાડકી પુત્રી સુરગંગા ધીમે ધીમે રત્નાકર તરફ ઢળી રહી હતી. ભાનુનાં તેજસ્વી કિરણો પનથટપરના નર નારીઓને આયના રૂપે તેમની કાન્તિનું ભાન કરાવી રહ્યાં હતાં. સૃષ્ટિ સૌન્દર્યતાના પૂજારીઓ પૂર્વકાળની સ્વર્ગ ગામિની સુરગંગાનું જમ જમ બારીકાઈથી અવલોકન કરતા, તેમ તેમ સુરગંગાની હાલની અધમ દશા માટે, તેમના હૃદયમાં કંઈના ઉભરાતી, ને કંઈનાથી ઉભરાઈ જતું હૃદય બોલી ઉઠતું કે:-

“પ્રભુના ચરણમાં વસનારી તું, ઢળી ક્યાં શંકરના શિરમાંજ;
દિવ્યસ્થાન છોડી તું આવી, ભક્ત ભગીરથ કાજ.
પરમાર્થને કારણે તું, દુઃખ સહે છે આજ;
ધુળ મહી તું ઢળી રહી, મલિન ધ્રુવે સૌ આજ.”

“પતિત, પાવિની, વિશ્વનાથની માનીતી દેવી સુરગંગા આજે આ તારી કેવી અધમદશા!” ઉપરના વિચારો મધુકરના

મગજમાં આવતાં તેનું મન ચક્રડોળે ચડયું. તે ગંગાના વહેતા પ્રવાહને એકીટસે નિહાળી રહ્યો.

ત્યાં સ્નેહવીણા, મધુકરના તે વિચારોમાં ભંગાણુ પાડતાં બોલી ઉઠી “મુરખખી, ત્યાં શું જુવો છો? જુવોને આ સામેના ઘાટ પરના પગથીઆ પર ઉભેલી તરૂણ તપસ્વિનીને? અહા! શું તેનું અદ્ભૂત સૌન્દર્ય! ખરેખર, જાણે મહાસતી અનસૂયા, સમાધિમાંથી જાગેલા અત્રિમુનિ માટે પાણી લેવા આવી હોય, તેવી લાગે છે ને?”

સ્નેહવીણાના બોલે મધુકરનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું, ને તે યોગિનીને જોતાં, તેના હૃદયમાં આનંદનો સાગર ઉલટયો, ને જેમ તૃપ્તાતુર કુવો જોઈ દોડે, તેમ મધુકર સ્નેહવીણાનો હાથ ઝાલી તે તપસ્વિની પાસે દોડી ગયો.

તપસ્વિનીએ સફેત ખાદીની કફની ધારણુ કરી હતી. નાગણુને શરમાવે તેવો કેશકલાપ પવન સાથે ઝાલાં ખાઈ રહ્યો હતો. તેણે પોતાના ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી લલાટ પર ભરમની આછી આડ કરી હતી, એટલે વાદળમાં છુપાએલા ચંદ્રસમાન ગૌર મુખાવિન્દની મનોહર કાન્તિ આછા રૂપેરી રંગ સમાન ઝળકતી હતી. તપસ્વિની આરા પર ઉભી રહી, પોતાના હાથમાં ઝાલેલા કમંડળમાંથી અંજલી ભરી સવિતાદેવને અર્પણુ કરી રહી હતી.

સ્નેહવીણાએ સામે આવી યોગિનીને ધ્યાનમાંથી જાગ્રત કરતાં કહ્યું “મહાદેવી પ્રણામ.”

યોગિનીએ આંખ ઉઘાડી, મધુકરને જોઈ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું “ઠાણુ, મારો ધર્મ બંધુ મધુકર!!!”

ત્યાં મધુકરથી પણ કુદરતી રીતે બોલી જવાયું “ઠાણુ, બહેન રોશનઆરા!!” આટલું કહેતાં બંને એક બીજાને ચિત્રવત્ જોઈ જ રહ્યાં.

સ્નેહવીણાને આથી ઘણી નવાઈ ઉપજી, ને તેણે પણ પૂછ કર્યો કે “શું સાધ્વી મૈયા એ આપનાં બહેન થાય?”

મધુકરે સ્નેહવીણાના હૃદયનું સમાધાન કરતાં કહ્યું “હા, સાધ્વી મૈયા એ મારાં ધર્મનાં બહેન થાય.”

આ અણુધાર્યા મેળાપથી, મધુકર અને રોશનઆરાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં. પછી રોશનઆરા બોલી “કેવી પ્રભુની દયા? ભાઈ, ઠાને ખબર હતી કે આપણાં આમ અણુધાર્યા એચિન્તાં મિલન થશે? ભાઈ, મારી પર્યુકુટી આ સામે નજીક છે, ત્યાં આપ મારી સાથે પધારો.”

મધુકર અને સ્નેહવીણા રોશનઆરા સાથે તેની પર્યુકુટીમાં આવ્યાં, ને એક લીમડાના વૃક્ષની શિતળ છાયામાં, પર્યુકુટીની આગળની પડાળીમાં સર્વ બેઠાં.

ત્યારબાદ રોશનઆરાએ, રમેશચન્દ્ર તથા સરોજની કુશળતાના સમાચાર પુછ્યા. મધુકરે તેના ગયા પછીનો સર્વ વૃતાંત સંક્ષિપ્તમાં ઠહી સભળાવી, રોશનઆશ્રમ પુરો બંધાઈ ચુક્યાની ખુશ ખબર રોશનઆરાને આપતાં, તે રોશનઆરાના વદન તરફ એકીટસે ધારી ધારી જોવા લાગ્યો.

રૌશનઆરાએ હસી કહ્યું “આપના આપભોગે તો અવધિ કરી. આપના પુનિત દર્શને મારું જીવન બદલાયું ને મારી નામના અમર થઇ. ખરેખર, તમારા જેવો ઉદાર દુહ્યનો શ્રીમાન લાખોમાં એકજ હશે કે જેણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી હિન્દ ભૂમિની ઉન્નતિની આરાધના કરવા માંડી હશે?”

રૌશનઆરા મધુકરના ઉમદા આપભોગની તારીફ કરી, ને કાંઇ આગળ બોલવા બંધ થયે તે પહેલાં તો મધુકરે વાતનો વિષય બદલી પુછ્યું “ખૂબેન, રૌશનઆરા મેં સાંભળ્યું છે કે અત્રે ઠાઠ સાધ્વી યોગિની છ માસથી યોગાભ્યાસ ને આત્મદર્શનની અમોઘ શક્તિઓનું તત્વજ્ઞાન, તેના ભાવિક શિષ્યો અને શિષ્યાઓને શીખવેછે, એ વાત શું સત્ય છે? શું તું તેને પિછાણે છે?”

રૌશનઆરાએ મનમાં હસી કહ્યું “હા, હું તેને પિછાણું છું. તે મારી પર્ણકુટીમાં મારી સાથેજ રહેછે. શું આપ મુંબાઇથી તેટલા મોટેજ આવ્યા છો?”

“હા, હું મુંબાઇથી ખાસ તેટલા મોટેજ આવ્યો છું ને તે મહાન યોગિનીનાં દર્શન કરી, તેમની પાસેથી હું તે જ્ઞાન સંપાદન કરવા ઇચ્છું છું.” મધુકરે સરળ ભાવે સર્વ ખુલાસો કર્યો.

ત્યાં ચપળ સ્નેહવીણા બોલી ઉઠી “જ્યારે, આપ કહો છો કે તે મારી સાથેજ રહે છે ત્યારે તે અત્રે દેખાતાં કેમ નથી? શું તે અત્યારે કોઇ અન્ય સ્થળે પધાર્યા છે?” સ્નેહવીણાએ શ્રીખમ રૂતુમાં ટહુકાર કરતી ઠાકિલા સમાન મધુરા અવાજે રૌશનઆરાને પ્રશ્ન કર્યો.

રોશનઆરા તેના અનુપમ સૌન્દર્ય તથા અવાજમાં રહેલી કુદરતી મીઠાશ પર મુગ્ધ બની, નેત્ર સંકેતથી તેને પોતાની પાસે બોલાવી, હૃદય સાથે ચાંપી, તેના ગુલાબી ગાલપર આસ્તેથી એક ટપલી મારી તેને વધુ ગુલાબી બનાવતાં બોલી “આપ જે યોગિનીને મળવા આટલા આતુર છો, તે આપની સામે બેઠેલી આ અભાગણી રોશનઆરા પોતેજ છે. ભાઈ, હું આજે આ પર્યુકુટીમાં રહી મારા આયુષ્યના બાકીના દિવસો ઈશ્વર ભજનમાં વ્યતિત કરું છું ને ક્ષુદ્ર માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલી મારી દોલત, આજે પુન્યના માર્ગે વાપરી તે વડે ગરીબ ગરબાંને અન્ન વસ્ત્રોનાં દાન કરી તેમની સેવા કરું છું. મારી રોગરગમાં નંદલાલની મંદુરી બંસીની મીઠી ધુન લાગી રહી છે. મારી સર્વ વાસનાઓ નાશ થતાં, મને હૃદયનો સાક્ષાત્કાર થયો છે. હું આ સ્થિતિમાં સ્વર્ગીય આનંદ ભોગવી રહી છું.” રોશનઆરાએ યોગિનીના ભેદનો પડદો ખુલ્લો કરી સત્ય વાત બહાર કરી.

આથી મંદુકરના આનંદનો પાર ન રહ્યો, ને સમયના વિચિત્ર ફેરફારો પર મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, “એક વખતની અધમ વેશ્યા તે આજે પતિત પાવિની? એક વખતની દ્રવ્ય હરનાર ઋણિણી, તે આજે ગરીબોની અન્નપૂર્ણા દેવી? જે કાળે પણ ન મનાય, જે વાત કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તે આજે શક્ય વસ્તુ બની નજર સામે બીડી છે.” મંદુકરના હૃદયમાં તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા.

રોશનઆરા મધુકરની મુખમુદ્રા પરથી તેના હૃદયના વિચારો સમજી જઇ બોલી ઉઠી, “ભાઈ, તેમાં શું વિચાર કરો છો? કુદરતની ઘટના તેવીજ છે. શું અધર્મી જડભરત વાદમીકિએ સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં રામાયણનો અમર ઇતિહાસ લખ્યો નો’તો? જે હજારો વર્ષ થયાં હજુએ દુનિયાના મુક્ત કંઠે રહ્યો છે. શું મુર્ખ કાલીદાસ સરસ્વતી દેવીની કૃપા થતાં, ભારતનો કવિ શિરોમણી બન્યો નો’તો? પ્રભુ કૃપાએ રંક રાય, રાય રંક, મુર્ખ વિદ્વાન, અને પતિત ભક્ત બને, એ સૌ કુદરતના ખેલ છે, તેમાં આપને આશ્ચર્ય શું લાગ્યું?”

મધુકરે કહ્યું “વન્ય છે, રોશનઆરા, તને અને તારી તીવ્ર બુદ્ધિને. તેં તારી દિવ્ય શક્તિ વડે, પાળભરમાં મારા હૃદયના સર્વ વિચારો જાણી લીધા, એજ તારા આત્મદર્શન અને યોગાભ્યાસના સચોટ પુરાવા છે.”

રોશનઆરાએ કહ્યું “ભાઈ મધુકર, તમેએજ આ પાપના પુંજમાં તણાતી કોંકરીને બચાવી, આત્મોન્નતિના શિખરે ચડાવી છે. પછી હું આપને આત્મદર્શનનો માર્ગ શું બતાવું? હું તમારી શિષ્યા છું. શિષ્યા ગુરૂને શું શિખવે?” રોશનઆરાએ ગદગદ કંઠે મધુકરના ઉપકારની સ્મૃતિએ તાજી કરી.

મધુકર બોલ્યો “રોશનઆરા, હું એટલી બધી પ્રસંશાને જરાએ લાયક નથી. હું તો માત્ર નિમિત્ત અદૃષ્ટ પ્રાણી છું, બાકી મારા જેવા પામરની એવી શું ગુંજશ કે, તારી અધમ પંથે વળેલી વાસનાઓને દૂર કરી, તારામાં નવજીવનની અલૌકિક

ભાવનાઓ ભરી તને સ્વર્ગગામિ પંથની પૂજારણ બનાવી
શકું? એ તો વિધાતાએજ તારા ભાગ્યમાં આવા લેખ નિર્માણ
કર્યા હશે, માટે બહેન ભૂતકાળનો ઇતિહાસ સંભારવો રહેવાદે
ને તારા આત્મામાં ઓજસૂ ભરનાર અખિલ સૃષ્ટિના નાયક
વિશ્વંભરનું આત્મોત્તતિ પ્રેરક એકાદ કીર્તન થવા દે.”

મધુકરની આજ્ઞા માથે ચડાવી રોશનઆરાએ પોતાની
પર્ણકુટીમાં જઈ, તંબુરો લઈ આવી તેના સુર મેળવી કીર્તન
શરૂ કર્યું.

કીર્તન

તુ ઓજ ખુદા, અપને દિલમે;
ક્યુ હુંડે કાશી મહીનેમ-તુ ઓજ
ગીતા જ્ઞાનસે તું દિલ ધોલે,
નીતિ વારીમે સ્નાન કરી લે;
તું ધર્મ, દયા, રખ લે મનમે-તું ઓજ
ખુદાકી રાહે ચલે તું જગમે.
કર્મ કરે, મન રખ પ્રભુમે;
ખિગડી સુધારે વોહી પલમે-તુ ઓજ

રોશનઆરાનું કીર્તન પુરૂ થયું ના થયું, ત્યાંતો પર્ણકુટીની
સામેની ઝાડીમાંથી, એ વ્યક્તિઓ દોડી આવી મધુકરના આગળ
હાથ લંબાવી ભીખ માગવા લાગી.

તેમનાં શરીર ચિથરે હાલ લુગડાંથી ઢંકાએલાં હતાં,
તેમના મુખ પર દાઢી એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તેઓ
જંગલના અધોરી બાવા સમાન લાગતા હતા. તેમના શરીરના

દરેક અવયવો ભુખના દુઃખથી બેડોળ બની ગયાં હતાં. તેમના મ્હોંપર કુકર્મની કાળી છાયા તરવરી રહી હતી. તેઓ ભીખ માગતાં પણ જાણે ડરતા હોય તેમ આનુબાનુએ નજર કરતા હતા.

રેશનઆરા તેમને પહેલીજ નજરે ઓળખી જઈ, ડરથી કાંપતી બેઠી હતી “કાણુ, શ્યામલાલ, મોહનતપાન આ સ્થિતિએ, આ સ્થળે?”

મધુકરે પણ હવે તેમને ઓળખી લઈ પુછ્યું “કાણુ વેષધારી દયાળ અને મહેરઅલી એક વખતના મારા લોહી તરસ્યા રાક્ષસો? શું આજે ભીખારી હાલતમાં?”

બન્નેએ ઘુંટણે બેસી જઈ હાથ જોડી કહ્યું “ઓ દેવી દિલના સખી શ્રીમંત માફ કર, અમે એજ પિશાચો છીએ. અમેએ આ દુનિયામાં પાપ કરવામાં પાછું ફરી નથી જોયું, પણ આજે તમારા જેવા નિર્દોષોને દુઃખી કરવાનું પરિણામ, અમને પ્રભુ તરફથી વ્યાજ સાથે મળી રહ્યું છે. અમારાં પ્રત્યેક અંગો આજે સડે છે. આજે ત્રણ દિવસ થયા અમને એક ટુકડા રોટલાની ભીખ પણ મળી નથી. આજે અમારી જીંદગી એક કુતરા કરતાં પણ ભુંડી છે. જે દિવસે આ રેશનઆરાએ આપને અમારા કરપિણ કાવત્રાની શયતાની જાળમાંથી બચાવી લીધા, તેજ દિવસથી અમારું પુન્ય પરવારી જતાં અમારા બધા પાસા હંધા પડવા માંડ્યા, ને અમારા પાપોનો ઉધલાયેલો ધડો પૂટી

જતાં, પોલીસ અમારી પાછળ પડી, અમે વેપ બદલી અમારી જાતને બચાવવા ખાતર ચોરી છુપીથી નાસભાગ કરતા અહિં આવી ત્રણ દિવસથી આ સામેની ઝાડીમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, ત્યાં અમે રોશનઆરાતું ભજન સાંભળ્યું, ને ઝાડીમાંથી જોતાં અમે આપને તથા રોશનઆરાને ઓળખી જઈ અમે આપની પાસે ચાલ્યા આવ્યા છીએ. આપ આહો તો અમને પકડાવી આપતું વેર વસુલ કરો. અમે આ દુનિયામાં હવે બે દિવસના મહેમાન છીએ. પકડાતાં ફાંસી કે દેશનિકાલની સજા અમારી આંખો સામે તરવરે છે. ચમરાજના દૂતો હાથમાં ફાંસો લઈ અમારી સામે ખડા છે. હવે આપ આહો તો અમને પોલીસને હવાલે કરી ફાંસીના માંચડે લટકાવો, અગર અપકારી પર ઉપકારી બની તમે ઉદાર દિલથી, અમારા અપરાધની ક્ષમા-રૂપી ભિક્ષા આપો, એટલુંજ અમે ખોજો પાથરી તમારી પાસે માગીએ છીએ.” મહેરઅલી અને દયાબે, છાતીફાટ અવાજે આંખમાંથી અશ્રુ સારી મધુકરની ખોળાધરી કરવા માંડી.

આથી મધુકરનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, તેણે તેમનો હાથ ઝાલી જમીન પરથી ઉઠાડી કહ્યું “દયાબે, મહેર, બનવાનું હતું તે બની ગયું. હવેથી ગઈ ગુજરી ભૂલી જઈ બાકીનું જીવન સુધારી નીતિના રસ્તે ચાલશે તો સુખી થશે. દયો આ નય્યાસ રૂપીઆની નોટ, તમારા ગુજરાન માટે. જાવ, પ્રભુ તમોને સન્મતી આપે.”

આ જોઈ રોશનઆરા બોલી ઉઠી “જુવો, ઓ નાફરમાન ઇન્સાનો, આનું નામ તે દરિઆઈ દિલ. પ્રભુ, લક્ષ્મી આપે તો આવાનેજ આપજે.”

દયાળ અને મહેરબાની, રોશનઆરા તથા મધુકરને નમી પાછા ઝાડીમાં ચાલ્યા ગયા.

તેમના ગયાબાદ મધુકરે રોશનઆરાને કહ્યું “તારે મારી સાથે આજે સાંજની ગાડીમાં મુંબાઈ આવવાનું છે, કારણકે આવતા શનિવારે રમેશચન્દ્ર કળામંદિરની ઉત્તતિ માટે જર્મની જનાર છે. મેં તે શુભ પ્રસંગને લઈને એક જાહેર મેળાવડો કરી આનંદ પ્રદર્શિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, ને ત્યાં તારી હાજરીની ખાસ જરૂર પડશે, માટે તારે આવ્યા શિવાય ચાલે તેમ નથી.

પછી રોશનઆરા મધુકરના અતિ આગ્રહને વશ થઈ. પર્ણકુટીની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેની એક ભાવિક શિષ્યાને સોંપી, મધુકર સાથે મુંબાઈ જવા તૈયાર થઈ. સર્વ સાથે પ્રોફેસરના મકાને પાછાં આવી પહોંચ્યાં.

મધુકરે રોશનઆરાનો સર્વ વૃતાંત પ્રોફેસર હરિશ્ચન્દ્રને કહી સંભળાવ્યો. પ્રખ્યાત તપસ્વિની એજ રોશનઆરા, એ જાણતાં પ્રોફેસરના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. સાંજ પડતાં મધુકરે પ્રોફેસર પાસે મુંબાઈ જવાની રજા માગી. પ્રોફેસરે મધુકરને વધુ રહેવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, છતાં મધુકરે કારણ બતાવી પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહી. ત્યારે સ્નેહવીણાએ કહ્યું “મુરખી, ત્યારે મને પણ સાથે મુંબાઈ લઈ જવ, નહિતર

હું આપને જવા દેનાર નથી.” આટલું કહેતાં તેનાં ચપળ ચક્ષુ અશ્રુ ભીનાં થઇ ગયાં. મધુકરે પ્રૌફેસરને પોતાની સાથે તેને મોકલવા ધણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે પ્રૌફેસરે કહ્યું “મારી એ લાડકવાઇને મોકલી, તેના વગર હું એક દિવસ પણ કેમ વીતાવી શકું? હું તો તેના વડેજ આ સંસારમાં જીવી રહ્યો છું.”

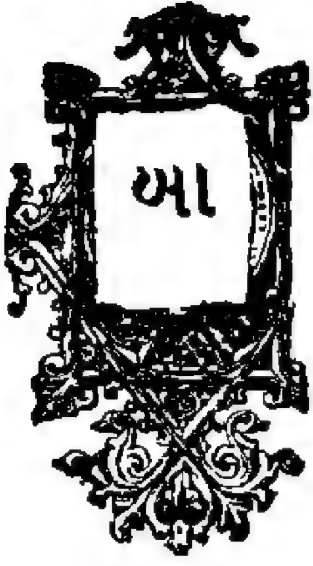
ત્યાં રોશનઆરા બોલી ઉઠી “હું તમારું સર્વ દુઃખ સમજું છું છતાં હું સ્નેહવીણાને એકજ અઠવાડીયામાં મુખાઇ બતાવી તમને પાછી સોંપવાનું વચન આપું છું. માટે સ્નેહવીણાની મરજી છે તો અમારી સાથે આવવાની રજા આપો.”

સર્વના આગ્રહ આગળ પ્રૌફેસરની હાર થઇ. તેમણે કચવાતા મને સ્નેહવીણાને મોકલવા કબુલ્યું. આથી સ્નેહવીણાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેણે પોતાની ટૂંક બોલી નવીન પોશાક સજી સર્વ તૈયારીઓ કરી લીધી.

સર્વ સાથે ટેક્ષીમાં બેસી બનારસના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં. મધુકરે ફર્સ્ટક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ રીઝર્વ કરાવ્યો ને ટ્રેન આવતાં સર્વ સાથે ટ્રેનમાં બેઠાં. પ્રૌફેસરે પ્રેમથી સર્વને નમસ્કાર કરી વિદાયગીરી આપતાં કહ્યું “મધુકર ભાઈ, મારી સ્નેહવીણાને સંભાળજો” ત્યાં ટ્રેનને સિગ્નલ મળતાં ટ્રેને ઝડીસલ મારી ચાલવા માંડ્યું. ચિરાતા હૃદયે પ્રેમાળ પિતા મહેમાનેને વળાવી સ્નેહવીણાથી છુટા પડ્યો.

પ્રકરણ એકવીસમું.
પૂર્ણાહુતિ.

“હજારો નિરાશામાં, છુપાશું કિરણ આશાનું;
ઉપડતાં ભાવિના પડદા, ઝળકતું કિરણ આશાનું.”

જ રવિનાં શિતલ કિરણો સૃષ્ટિની શોભાને વધારી
રહ્યાં હતાં નલિની રવિરાજને વધાવતી વહાલાનાં
ઓવારણાં લઇ રહી હતી. વસંત-વિહારમાં
સરોજના વિયોગે ઝુરતી વાસન્તી ખારીએ ઉભી
રહી, રતનાકરને નિહાળી રહી હતી. રમાકાન્ત
સોફા પર આડો પડી ટેનીસનના કાબ્યો વાંચી રહ્યો હતો.
વિમળા આજે દશેરા હોવાથી દિવાનખાનાના ખારણા આગળ
વિધવિધ રંગના સાથીઆ પુરી રહી હતી, ત્યાં દાદર ખખડ્યો.
વિહારી હાથમાં છાપું લઇ દિવાનખાનામાં દાખલ થઇ હર્ષભેર
બોલી ઉઠ્યો “સરોજ બહેનનો પત્તો લાગ્યો.”

રમાકાન્ત આ સાંભળી કંઈ બોલવા બંધ તે પહેલાં તે
વાસન્તી બોલી ઉઠી “હેં, શું મારી સરોજનો પત્તો લાગ્યો?
બોલ, બોલ, ભાઈ તે ક્યાં છે? તે તને ક્યાં મળી?” વાસન્તીએ
વિહારીને ઉપરાઉપરી સવાલો કર્યા, ને જમ પતિવૃતાને મૃત્યુ

પામેલા પતિને સજીવન થએલો જોઈ જટલો આનંદ થાય,
તેટલો આનંદ ને અધીરાઈ વાસન્તીએ બતાવ્યાં.

ત્યાં વિમળા પણ આવી પ્હોંચી, એટલે વિહારીએ છાપામાં
છપાએલા રમેશચન્દ્ર અને સરોજના ફોટાઓ રમાકાન્ત અને
વાસન્તીને બતાવી કહ્યું “જુઓ આ બહેન સરોજ, ને આ
તમારા જમાઈ રાજને ?”

વાસન્તી હર્ષથી ઉભરાઈ જતા હૃદયે બોલી ઉઠી “હા, હા,
એજ મારી લાડકવાઈ સરોજ ને એજ મીં રમેશચન્દ્ર.”

રમાકાન્તે વિહારીના હાથમાંથી છાપું લઈ, છાપામાં છપા-
એલા સમાચાર સર્વ સાંભળે તેમ મોટા અવાજે વાંચવા માંડ્યા.

“મુબઈ સમાચાર.”

“મુબઈના શ્રીમંત કરોડાધિપતિએ આપેલો
ઉમદા ભોગ.”

“શ્રીમાન મધુકરનો દેશ માટે સર્વસ્વ ત્યાગ.”

“દેશે તેમની કરવી જોઈતી કદર.”

મુબઈના શ્રીમંત કરોડાધિપતિ મધુકરે અખિલ હિન્દની હુન્નર-
કળાની ઉન્નતિ કાળે, પોતાની તમામ મિલકતનો ઉદાર હાથે ભોગ
આપ્યો છે, ને તેમની રિયાસતના વ્યવસ્થાપક આજથી મી. રમેશચન્દ્ર
નવીનચન્દ્ર નિભાયા છે. તેઓશ્રી હિન્દુસ્તાનની નાશ પામતી કારી-
ગરીનો પૂર્ણોદ્ધાર કરવા માટે અથાગ પ્રયત્નો ચલાવી રહ્યા છે, તે માટે
અમે તેમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેઓશ્રી આવતી
કાલે વિદેશી કારીગરીનું વધુ જ્ઞાન સપાદન કરવા એવો સ્ટીમર મારફતે

- જર્મની જનાર છે, ને તે શુભ પ્રસંગની ખુશાલીમાં આજે સર કાવસજી જહાગીર હાલમાં સાંજના રૂ. ૪-૩૦ ના એક ગંજવર સભા થશે. ત્યાં મી. રમેશચન્દ્રને આ દેશના કારીગરો તરફથી એક માનપત્ર રૂપાની કારકેટમાં એનાયત કરવામાં આવશે, ને આ શુભ પ્રસંગે મી. રમેશચન્દ્રને મુખાધના ઉદાર શહેરીઓ તરફથી સારો આવકાર મળશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

રમાકાન્તે સમાચાર વાંચી છાપું ટેબલ પર મુકી દીધું ને હર્ષધેલા થતાં કહ્યું “વિહારી, હું તમને આ ખુશ ખબર લાવવા માટે, આ દશ હજારની વીંટી ભેટ આપું છું.” આટલું કહી રમાકાન્તે પોતાની આંગળી પર પહેરેલી વીંટી ઉતારી, વિહારીને આપી. પછી વાસન્તીએ પણ પોતાના ગળામાં પહેરેલી મોતીની માળા ઉતારી વિમળાના ગળામાં પહેરાવતાં કહ્યું “મારી લાડકવાઈ સરોજની ભાળ લાગતાં, આજે અમારે મન સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો છે, માટે વિહારી ભાઈ, સર્વ રનેહીજનોમાં સાકર વહેંચાવો, તેમજ મહાલક્ષ્મી અને બાબુલનાથમાં અભિષેક કરાવી, ગરીબ ગરબાને અન્ન વસ્ત્રનાં દાન આપો. આ સર્વ તમારે જાતિ દેખરેખ નીચેજ કરવાનું છે.” આટલું કહી વાસન્તી હર્ષના ઉમળકાથી, આજે ઘણા દિવસે હસી, ને વાસન્તીના હાસ્યે આખો વસંતવિહાર આનંદમાં ગાજી ઉઠ્યો.

વિમળાએ ખુશાલીમાં સ્વહસ્તે કંસાર બનાવી સૌને જમા-ર્યો. વિહારીએ ખુશાલી પ્રદર્શિત કરવા, બંગલામાં આશો-પાલવનાં તોરણો બંધાવી, સર્વ નોકર ચાકરોને તેમના દરજ્જા મુજબ બક્ષીસો આપી.

પછી લૈયાને બોલાવી સાંજના ત્રણ વાગે સરોજને તેડવા જવા માટે દુલપાનથી શણગારેલી મોટર લઈ આવવાનો હુકમ આપી, વાસન્તીના કહેવા મુજબ સર્વ બંદોબસ્ત કરી વિહારી પાછો રમાકાન્ત પાસે આવી દિવાનખાનામાં બેઠો, ત્યાં તો ઘડી-આળમાં બેના ટકોરા થયા.

સૌએ પીટીટ હૉલ તરફ જવાની તૈયારીઓ કરી, ખુશાલીમાં નવીન વસ્ત્રો સજ્યાં. ત્યાં લૈયાએ આવી ખબર આપી કે મોટર નીચે આવી ગઈ છે. સર્વ સાથે મોટરમાં બેઠાં. પવનવેગી મોટરકાર પીટીટ હૉલ તરફ ચાલી ગઈ. વાચક, “ચાલ આપણે પણ પીટીટ હૉલમાં જઈએ.”

* * * *

પીટીટ હૉલ પ્રેક્ષકોની હાજરીથી ચિંકાર ભરાઈ ગયો હતો. બહારની બાજુએ મોટરો ને ગાડીઘોડાની ઠઠ જમી હતી. દરવાજા પર મુંબાઈનું નામચીન બેન્ડ વાગી રહ્યું હતું. ઠેરઠેર આમ્રપત્રનાં તોરણો ટાંગેલાં નજરે પડતાં હતાં.

મધુકરનું સરોજ તથા રમેશચન્દ્ર સાથે આગમન થતાં પ્રેક્ષકોએ તેમને તાલીઓના ભારે અવાજથી વધાવી લીધા. મધુકરની પાછળ સ્નેહવીણા અને રોશનઆરા પણ દાખલ થયાં અને સૌએ પોતાના મુકરર કરેલા સ્થાને જગા લીધી.

સભાનું કામકાજ ચાલુ થતાં ગોઠવાએલા પ્રોગ્રામ મુજબ મધુકરની આજ્ઞાથી પ્રૉફેસર હરિશ્ચન્દ્રની લાડકવાઈ સ્નેહવીણાએ પોતાના ઢાકિલ સમા કંઠે માતૃભૂમિની પ્રાર્થના ગાવી શરૂ કરી.

પ્રાર્થના.

અય માતૃભૂમિ, શા ગુણ ગાઉં હું તારા;
કરું અર્પણ તન મન ધન, ચરણોમાં તારા-અય માતૃભૂમિ.
સાખી.

- જીવન સમર્થું મેં ખુશીથી, ચરણો સદા તારા ચૂમું;
આડે પહોરે જાપ તારો, નિશદિન હું જાપ્યા કરું.
અંતઃકાળની છેલ્લી ઘડીએ, જો સમરણ તારૂં કરું;
ધન્યભાગ્ય જીવન માહરું, મહા ભાગ્યશાળી હું ઠરું-અય માતૃભૂમિ.

સ્નેહવીણાની માતૃભૂમિની આરાધના લોકપ્રિય થઈ પડી.
સ્નેહવીણાએ પ્રેક્ષકોના આગ્રહથી ફરી ગાઈ બતાવી પ્રેક્ષકોનાં મન
રંજન કર્યાં, ને સર્વતું ચિત્ત પ્રોક્ષેસરના લાડકવાયા ખુલખુલમાં
લાગી ગયું. આખા હૃલમાં તેના ઠાકિલ સમા કંઠનાં વખાણ
થવા લાગ્યાં.

પછી શ્રીમાન મધુકરે તાળીઓના ભારે ગડગડાટ વચ્ચે
ઉભા થઈ આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન મુંબાઈના અગ્રગણ્ય નેતા
ભરૂચા નાઇટને આપવાની દરખાસ્ત મુકી. તે દરખાસ્તને મુંબા-
ઈના માતખર કાર્યવાહકો તરફથી ટેકો મળતાં, મી૦ ભરૂચાએ
પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરી આજના વિષયને લગતું વિવેચન
કરવાની સભાને રજા આપી.

હિન્દની આર્થિક પરિસ્થિતિને લગતા વિષયો પર અનેક
વિદ્વાનોએ ભાષણો આપ્યાં.

ત્યારબાદ પ્રમુખે પોતાના બાણમાં શ્રીમાન મધુકરની પ્રથમની બાહોશ વેપારી તરીકેની કારકિર્દીને ને હાલમાં તેમણે હિન્દના હુન્નર ઉદ્યોગને પુનઃ જીવન આપવા માટે સ્થાપેલા કળા-મંદિર અને રોશનઆશ્રમનો હેવાલ સંક્ષિપ્તમાં કહી બતાવી, પ્રજા તરફથી મુખ્યારકબાદી આપતાં, તેમણે શ્રીમાન મધુકરને પ્રજા રત્નના ઈલકાબની નવાજેશ કરી જાહેર પ્રજાનો તેમના કામમાં સંપૂર્ણ સંતોષ બતાવ્યો, ત્યારે સભાજનોએ શ્રીમાન મધુકરને તાલીઓના ભારે અવાજથી વધાવી લીધા.

પછી પ્રમુખે રમેશચન્દ્રને હિન્દુસ્તાનના કારીગર વર્ગ તરફથી માનપત્ર એનાયત કરતાં કહ્યું “આ માનપત્ર આપને એનાયત કરી હિન્દનો કારીગર વર્ગ પોતાના હૃદયની ખરી અભિ-લાષા પ્રદર્શિત કરી જણાવે છે કે “તેમના ભવિષ્યની ઉન્નતિનો આધાર તમારા ઉપર છે. તેઓ તમારા લંબાણ પ્રવાસ માટે ખરા જીગરથી સફળતા ઈચ્છે છે, ને વધુમાં જણાવે છે કે “તેમની ભાંગી પડેલી રોજી તાજી થાય, તેમનું ભવિષ્ય સુધરે, તેવી કળાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કરી, હિન્દમાં પાછા આપ જદ્દી સુખ-રૂપ પધારે, ને આપનો પ્રવાસ સુખરૂપ નિવડો એવી તેમની પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.”

હિન્દના કારીગરોનો સંદેશો રમેશચન્દ્રને સંભળાવી પ્રમુખે ચાંદીના કારકેટમાં મુકેલું માનપત્ર રમેશચન્દ્રને સ્વાધીન કર્યું.

પછી રમેશચન્દ્રે ઉભા થઈ તાળીઓના ભારે અવાજ વચ્ચે માનપત્રનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું:—

“મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, અને મુંબાઈના માનવંતા શહે-
રીઓ, આપે આંજે મને જે અનહુદ માન આપ્યું છે તે માટે
હું આપનો અંતઃકરણપુર્વક આભાર માનું છું. આટલું માન
લેવા જેટલી મેં આપની કંઈ સેવા બજાવી નથી, ને જો મેં
આપની યત્કિયિત્ સેવા બજાવી હોય તો, તેનું માન મને
નહિ પણ શ્રીમાન મહાશય મધુકરને દેવું ધટે છે, કારણ કે તેમના
મહાન આપ ભોગથીજ આ શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે
આપ ખરા જીગરથી ધન્યવાદ તો તેમનેજ આપશો. (તાલીયોના
પોકાર.)

મેં હિન્દના કારીગર વર્ગનો શુભ સંદેશો ને પ્રમુખ સાહે-
બનાં ક્રમાનો મારા હૃદયમાં કોતરી લીધાં છે. આપની શુભ
આશિષો મારા પ્રવાસને ક્ષોભમંદ બનાવશે, ને હું જલ્દીથી
પાછો આપની સેવા કરવા હાજર થાઉં, એવી મારી પણ મનો-
ભાવના છે. (તાલીયોના પોકાર.)

આથી મારે વધુ કહેવાનું ન હોવાથી હું ફરી આપ સર્વનો
આભાર માની બેસવાની રજા લઉં છું.” (તાલીયોના પોકાર.)

રમેશચન્દ્રનું ભાષણ પુરું થતાં, મધુકરે ઉઠી પ્રમુખ તથા
પ્રેક્ષકોનો આભાર માન્યો, બાદ પ્રમુખે સભા વિસર્જન જાહેર કરી.

ધાસન્તી અને રમાકાન્ત સરોજને મળવા અત્યંત આતુર
બની ગયાં હતાં ને તેઓ સભા ક્યારે ખલાસ થાય એની વાટ
જોઈ રહ્યાં હતાં.

સભા ખલાસ થતાં તેઓ પ્લેટફોર્મ પર આવી, ચાર વર્ષના અસહ્ય વિયોગ પછી પ્રેમથી એકબીજાને ભેટી પડ્યાં. સરોજની આંખમાં હર્ષનાં અશ્રુ આવી ગયાં. વાસન્તી હર્ષધેલી અને સરોજને ભેટી પડી.

રમાકાન્તે મધુકર સાથે હાથ મીલાવ્યો ને સરોજ લક્ષાધિપતિ રમાકાન્તની પુત્રી છે એ જાણતાં તેના હર્ષનો પાર ન રહ્યો; ને અત્યાર સુધી સરોજે, પોતાને આ વાતથી અંધારામાં રાખ્યો તે માટે તેને ઠપકો આપવા લાગ્યો.

ત્યારબાદ સરોજ પોતાની સખી વિમળાને પ્રેમથી ભેટી પડી. વિહારી રમેશચન્દ્ર સાથે પ્રેમથી વાતો કરવા લાગ્યો. ઘણા દિવસના વિયોગ પછી સર્વનો એકાએક મેળાપ થતાં, સર્વનાં હૃદયો આનંદથી ઉભરાઈ ગયાં.

રાત્રિ પડી ચુકેલી હોવાથી સર્વ રમાકાન્તના આગ્રહથી વસંત-વિહારમાં આવ્યાં, ને આજની રણિયામણિ રાત્રિ આનંદ ને ગમ્મતમાં ત્યાંજ પસાર કરવાનું મધુકરે નક્કી કર્યું.

આખી રાત્રિ સર્વેએ આનંદમાં મેળમળ કરી પસાર કરી. બીજા દિવસે રમાકાન્તે ખુશાલીમાં પાર્ટી આપી વસંત વિહારમાં ભારે ધામધુમ કરી, પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો.

શનિવારના બપોરે જર્મની જતા રમેશચન્દ્રને, સ્ટીમર પર વળાવવા જવા માટે રમાકાન્તના દિવાનખાનામાં આખું કુટુંબ ભેગું થયું, ત્યારે રમાકાન્તે મધુકરના હાથમાં એક વીલ મુકતાં કહ્યું

“મેં આ વીલ મારા સોલ્ડીસીટર પાસે તૈયાર કરાવી મંગાવ્યું છે તેમાં મારી સર્વ મિલકતનાં વારસ સરોજ તથા રમેશચન્દ્રને ઠરાવવામાં આવ્યાં છે. હવે આપ આહો તેમ તેનું કરો.”

- મધુકરે તે વીલ લઈ સરોજને આપતાં હસી કહ્યું “બહેન, હવે તો તું સાઠ લાખની મંપત્તિની માલિક થઈ, હવે તારે રેંટીઓ કાંતવાની જરૂર નથી.”

ત્યારે સરોજે પણ વિનોદ કરતાં કહ્યું “રેંટીયામાં તો સાઠ કરોડ સમાયેલા છે, ત્યાં સાઠ લાખથી સંતોષ કેમ થાય?” સરોજના આ વિનોદભર્યા ઉત્તરથી સર્વ હસી પડ્યાં, ને સર્વના મ્હોંપર હર્ષ ને આનંદના ચિન્હો ઝળકી ઉઠ્યાં.

* * * *

સરોજે રમેશચન્દ્રને એકાંતમાં મળી લીધા બાદ વાસન્તીએ સ્નેહવીણા પાસે રમેશચન્દ્રને કુમકુમનો ચાંદલો કરાવી અક્ષત રહોડાવ્યા.

ત્યારબાદ સર્વ અપોલો બંદર પર આવ્યાં. સરોજને બહાલાનો વિયોગ અસહ્ય લાગ્યો, છતાં હૈયું કઠણ કરી, નિર્મળ કુલનો હાર પહેરાવી હસ્તા વદને રજા આપી. ત્યાર પછી સગાં-સ્નેહી મિત્રોએ કુલોના હાર પહેરાવી રમેશચન્દ્રનું સ્વાગત કર્યું.

ત્યાં સ્ટીમર ઉપડવાનો ઘંટ થયો ને થોડી વારે સ્ટીમર ઉપડી. સરોજે બહાલાની સ્ટીમર દેખાણી ત્યાંસુધી એકીટસે જોયા કીધી ને સ્ટીમર દેખાતી બંધ થતાં સર્વ ધર તરફ પાછાં ફર્યા.

બીજે દિવસે સ્નેહવીણા અને રોશનઆરા મધુકર તથા સરોજની રજા લઈ બનારસ ઉપડી ગયાં. બનારસમાં રોશનઆરાએ પોતાની પર્ણકુટીમાં રહી પ્રભુ ભજનમાં પોતાની જીંદગી વિતાવી, પોતાના જીવનનું સાર્થક કર્યું.

વિમળા અને વિહારીએ પોતાના ધરે જવાની રજા માગી ત્યારે સરોજે તેમને પોતાની સાથે રહી લોકસેવા કરવાનો આગ્રહ કરી, વિહારીની કળામંદિરના મંત્રી તરીકે માસિક રૂપીઆ ત્રણસોના પગારથી નિમણુંક કરી, પોતાની સાથે રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી. આથી વિહારી અને વિમળા પોતાનું જીવન રહેઠાણ ખાલી કરી સરોજ સાથે રહી દેશસેવા કરવા લાગ્યાં.

મધુકરે સરોજના આગ્રહથી રમેશચન્દ્રના પાછા આવતા સુધી તેના કાર્યમાં સાથે રહી, મદદ આપી, ને રમેશચન્દ્રના આવ્યા પછી પોતાનું બાકીનું જીવન ઇશ્વરભક્તિમાં અને તીર્થયાત્રા કરવામાં ગાળ્યું. સરોજનો ભાગ્યોદય થતાં દુઃખોની સર્વ ધડીઓ ભૂલાઈ ગઈ ને દંપતીએ આનંદમાં દિવસો ગુજરી, હિન્દુસ્તાનના હુન્નર-ઉદ્યોગને ખીલવવામાં પોતાના ધનનો સદ્ઉપયોગ કરી હિન્દુસ્તાનની તવારીખમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી.

પરશોતમદાસ ગીરધરલાલ મહેતાની કુંઠા

ઇન્ડ મેટેક્સ એક્સપ્રેસ.

ઓફીસ—૨૪૯-૫૩, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.
બાર્ટન ચરમાવાળાની સામે.

આને આખી મુંબઈમાં આ નામ ઘેર ઘેર
વખણાઈ રહ્યું છે.

તેનું કારણ એ છે કે

અમારે ત્યાંથી છાયલો ખરીદવામાં, છપાવવામાં કે રંગાવવામાં
ઠગાવાની બીલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી.

પાકો રંગ-મનમોહક સુંદર ડીઝાઇન-એ અમારી
સ્પેશીયાલીટી છે.

અને આ બધું છતાં ભાવો ઘણાંજ મધ્યમ રાખેલા છે.

માટે એક વખત દ્રાયલ લેવાની અમારી
ખાસ ભલામણ છે.

શા.૦ કુંજલાલ કીશોરીલાલ,

ફેન્સી અને પચરંગી છાયલો છાપનારા, રંગનારા
અને તૈયાર વેચનારા.

ઠેકાણું:-૨૦૨, કાલબાદેવી રોડ, નરનારાયણ મંદીર પાસે,
મુંબઈ, ૨.

ભોગીલાલ ચીમનલાલ શાહની કુંઠો
ઈન્ડમેટેક્સ એક્સપ્રેસ.

ઓફીસ—કાલબાદેવી રોડ, તારઓશીસની સામે.
ટેલીફોન નં. ૨૩૨૦૩.

તમારા શુષ્ક જીવનમાં
અમીરસનાં ઝરણાં
વહાવે એવું પુસ્તક કયું ?

અમીઝરણાં.

લેખક:—શાયદા.

ટુંકી ટુંકી રસભરી ૧૯ વાર્તાઓનો એ પુસ્તકમાં
સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. દરેકે દરેક પત્રે
મુક્તકહે એ નવલિકા સંગ્રહના વખાણ
કર્યો છે. તમે એક વાર વાંચવા હાથમાં
લેશો તો પુરી કર્યો વગર મુકવાનું
મન થશે નહીં. પાકું પુઠું.

કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧.

લખો:—

બે ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ,

એમ. પી. બારીઆ બીલ્ડીંગ,

પાયલુની, મુંબઈ, નં ૦ ૩.

આંખમાંથી આંસુ પડે એવી કરુણ

પાણી

ખરી વદનાઓનો સંગ્રહ

રા. સાદીક કૃત

બહાદુરશાહ અફઝ.

દિલ્હીના છેલ્લા મોગલ સમ્રાટ અને તેમની ઓળ-
લમાં રહેનારી બીબી ને દિકરી પૌત્રીઓ ઉપર ૧૮૫૭ના
બળવા સમયે જે દુઃખોના ડુંગરો પડ્યા તે દરેકે દરેકની
જૂદી જૂદી સંખ્યાબંધ કરુણારસથી ભરપૂર કથાઓનો
સંગ્રહ ઉપલા પુસ્તકમાં રા. સાદીકે સુંદર રીતે કર્યો છે.

તે ઉપરાંત બહાદુરશાહ અફઝનું જીવન વૃત્તાંત,
૧૮૫૭ના બળવાનો રસભર્યો ઇતિહાસ, તેમજ અફઝના
કાવ્યો વિગેરે અનેક ફેટા ને ચિત્રો સાથે આપ્યાં છે.

દરેકે દરેક માસિકાએ, પત્રકારોએ, સપ્તાહિકાએ
મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો છે.

૩૫૦ પૃષ્ઠ, સોનેરી એમ્બોસ ગીલ્ડીંગ, એન્ટીક કાગળ,
પાકું ક્લોથ બાઈન્ડીંગ હોવા છતાંયે કિંમત માત્ર રૂ. ૩૦.

એ ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ,

એમ. પી. બારીયા બીલ્ડીંગ,

પાયલુની, મુંબઈ, નં. ૩.

પ્રભુરામ અનંત કાર્મસી. શાસ્ત્રોક્ત દર્શી દ્વારે બનાવનાર.

કનક.	પ્રવાસ પેટી.	સ્થાનક.
આયુર્વેદમાં સુવર્ણ એ ક્ષય આદિ નબળાઈમાં અકસીર ગણેલું હોઈ આ દવા સુવર્ણનું પ્રવાહી ક્ષય વિં ૦ સાડ બનાવી તૈયાર રાખવામાં આવે છે.	જીદાં જીદાં દરદો માટે મુસાફરીમાં અકસ્માત ઉપ- યોગી સાદી તેમજ નિર્ભય દવા ન ૧ થી ૧૧ સુધીની તૈયાર હોયછે બહોળા કુટું- બમાં અને પર્યટનમાં અતિ ઉપયોગી છે કિં ૦ રૂ ૨૫.	અર્શના દર્દીઓને આ દવા એક આશિર્વાદ સમાન હોઈ ગમે તેવું અર્શમાં પડતું લોહી અટ- કાવે છે છૂ લાગની શીશી એકનો રૂ ૩૧ એક વાપરવાની રીત સાથે.

પત્રવહેવાર—મનેજર પ્રભુરામ અનંત કાર્મસી,
ભુલેશ્વર, મુબઈ, ૨.

**તમારા ઘરની શોભા, એ તમારા દિવ્ય આકૃતિ
રૂપે શોભતા ફેટાઓ છે.**

છતાં તે સારી રીતે એન્લાર્જ કરી કલરીંગ કરવામાં ન
આવ્યા હોય તો, પૈસા ખર્ચવા છતાં હાંસીને પાત્ર થવું પડે
છે. માટે તમે તમારા ફેટાઓનું એન્લાર્જ અને કલરીંગ
કરાવવાનું કામ ઠાઘપણ ઠેકાણે આપો, તે પહેલાં એક વખત
અમારી મુલાકાત લેવાનું ચુકશે નહિ. સસ્તા દરે મનપસંદ
કામ કરી આપી ગ્રાહકોના મન જીતી લેવાં એ અમારો
મુદ્રાલેખ છે. માટે તમારા કામ સાથે તાકીદે મળો—

નારાયણલાલ એમ. પરિખ,
ફેટા આર્ટિસ્ટ,

૧૦૧, જુની હનુમાન ગલી, પહેલે માળે, મુબઈ, ૨.

